

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र द्वितीयकाण्डस्थपथमपपाठक्रमारम्भ पञ्चमपपाठक्रमवैका-

दशानुवाकान्तश्चतुर्थो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काले जे. पी.

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्याभिधेयमहामानप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४६ ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्मै सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण स्वामचीकृताः) ।

मूल्यं रुपकत्रयम् (रु० ३) ।

CENTRAL ARCHIVES, NIGAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. ~~1874~~ 1896

Date 25.8.54

Call No. 502v22/105/aga Tai/Ag a

अथ समाप्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमपाठके पथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेहधरम् ॥ १ ॥

व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलपद्धतिबोधकम् ।

विकृतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥

वेदैकमेयता धर्मब्रह्मणोर्विदमानता ।

अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥

समाख्यया याज्ञिकानां मन्त्रत्वमवसीयते ।

ऋचः पादयुता मन्त्रा यजुः पश्चिष्टपादकम् ॥ ४ ॥

साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।

लोके पदपदार्थौ यौ वेदे तावेव गौचरौ ॥ ५ ॥

मानं व्याकरणं तत्तदर्थालोकवद्भवेत् ।

अनाध्यायेऽपि मन्त्रोक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥

नात्रापि ब्राह्मणस्थस्थ मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।

अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तर्धीः ॥ ७ ॥

संनिधावनुषङ्गः स्यादर्थान्तरसंनिधौ ।

मन्त्रादन्यद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवादद्वयात्मकम् ॥ ८ ॥

सममिव्याहते(त)धर्मे(धर्म)शक्तिको बोधको विधिः ।

उपवीतादिवलोके सपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

हिशब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तु)परिधारणे ।

न विधिर्मन्त्रगारुध्यते याभिर्यजत ईत्यतः ॥ १० ॥

वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मे विधीर्यतः ।

ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥ ११ ॥

१ क. ध. च. 'तीर्थं मं' । २ च. 'दकाः । सा' । ३ ख. च. 'ख्यातो या' । ४ क.

च. छ. च. इत्यदः । ५ ख. च. विधीयते ।

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न त्वत्र हेतुगीः ।

सर्वसाधारणा स्रग्धाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥

इष्टिसोमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।

तत्तद्वाक्यान्पुदाहृत्य बहवोऽर्था विचारिताः ॥ १२ ॥

आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽस्मिन्ने ।

अनायासेन वेदेऽस्मिन्नर्थे बोद्धुमतिप्रभुः ॥ १३ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यं कर्म द्विविधं—प्रकृतिर्विकृतिश्चेति । प्रकृष्टस-
र्वाङ्गनेपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमात्रोपदेशो यत्र क्रियतेऽवाशिष्टं
तु प्रकृतेरतिदिश्यते सा विकृतिः । यथा शाब्दिको वेदशब्द एव सर्वो प्रक्रि-
याभुपदिश्य घटपटादिशब्देषु तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति
तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा—मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः
सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्टस्याभावात् ।
अग्न्याधानेष्टकोषधानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्तर्हि तादृशं सर्वमग्निहो-
त्रादिभिरुपलक्षणीयम् । अथवा वह्निसंस्कारमात्रया कर्मत्वानादरेण मूल-
प्रकृतिष्वनुपन्यासः । अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण
होतव्यं कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम
पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म । तद्विकृतिरै-
न्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्पजाकाम इत्यादिकाभ्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवस-
न्तमनुष्ठेयं सोमलतारूपद्रव्येण निष्पाद्यमग्निष्टोमाख्यं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृ-
तिर्विश्वजिदाद्येकाहः (ह) परम्परया सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तः कर्मसंघः ।
षष्ठ्यग्नीषोमीयपशुरुकेभ्य इष्ट्यग्निहोत्रसोमेभ्यो विलक्षणस्तथाऽपि नासौ
काचिन्मूलप्रकृतिः । अस्मिन्पञ्चाविष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टि-
विकृतित्वात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरणनियोजनादीनां
सवनीयादिपशुष्वतिदेशात्प्रकृतित्वमप्यस्ति । ततो द्रव्यात्मकत्वादवान्तरप्रकृति-
रित्युच्यते । सहस्रसंवत्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विवि-
धस्यापि प्रकृतित्वस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । गृहमेधीयेष्टिरुपसज्जोम इत्या-
देरप्रकृतिविकृतित्वादपूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन्वा तदीय-
स्यान्यस्मिन्वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभया-
त्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संपन्नम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमौ वर्णितौ । सोमस्याङ्गत्वे-
नावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृ-
तिव्युत्पत्तये पुनराधेयवाजपेयादयः काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः । अथ द्वितीयका-
ण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते । यद्यप्यत्र पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासब्राह्म-
णमाघातं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव ह्यभिधानात्काण्डस्य विकृतिप्रा-
धान्यमाविरुद्धम् । तास्वपि विकृतिषु यद्यप्युक्तरीत्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यास-
त्त्या ता एव प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि तासु बहुवक्तव्यसद्भावात्सूचिकटाहन्यायेन
प्रथमं ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयपशोर्विकृतयो वायव्यादिकाम्यपशवोऽ-
ल्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषां च प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमा-
साङ्गैस्मूहवेदेककर्तृकत्वाभावाच्चास्ति क्रमनियमः । अतोऽनुवाकार्थानामनुष्ठान-
स्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य कस्यचिदभावादध्ययनसंप्रदायेनैव तन्नियम इति नात्रा-
नुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते ॥

(इति माध्यकारोपादधातः) ।

(अथ ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

वायव्यं श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवता वायुमव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवाति
क्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनर्भीश्वरा प्रदह इत्येतमेव
सन्तं वायवै नियुत्वत आ लभेत नियुद्धा अस्य
भूतिर्भूत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव
(१) वायवै नियुत्वत आ लभेत ग्रामकामो
वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नैनीयते वायु-

मेव नियुत्वन्तः स्वैनं भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति प्रा-
 म्येव भवति नियुत्वन्ते भवति ध्रुवा एवास्मा
 अनपगाः करोति वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणा-
 पानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः (२) अप
 कामतो योऽलं प्रजायै संप्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्वन्तः स्वैनं भागधेयेनोप धा-
 वति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र प्रजन-
 यति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्रा-
 णापानौ खलु वा एतस्मादप कामतो यस्य
 ज्योगामयाति वायुमेव नियुत्वन्तः स्वैनं भाग-
 धेयेनोप (३), धावति स एवास्मिन्प्राणा-
 पानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव
 प्रजापतिर्वा इदमेकं आसीत्सोऽकामयत प्रजाः
 पशून्सृजेति स आत्मनो वपामुदकिस्वदत्ता-
 मग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्तः स्वायै
 देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशून्-
 सृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स
 एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव
 स्वैनं भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां
 पशून् जनयति यच्छमश्रुणस्तत्पुरुषाणां रूपं

(ऐश्वर्याविकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

यच्चू॒परस्तद॒श्वानां॑ यद॒न्यतो॑द॒न्तद्व॒वाः॑ यद॒न्धा॑
इव॒ श॒फास्तद॒र्वीनां॑ यद॒जस्तद॒जानां॑मे॒ताव॑न्तो
वै आ॒म्याः प॒शव॑स्तान् (५) रू॒पेणै॒वाव॑ रु॒न्धे
सोमा॒पौष्णं॑ त्रै॒तमा ल॑भेत प॒शुका॑मो द्वौ वा
अ॒जायै॑ स्तनौ नानै॒व द्वा॒वमि॑ जायेते ऊ॒र्जं
पु॒ष्टिं तृ॒तीयः॑ सोमा॒पूष॑णा॒वेव॑ स्वेन॒ भाग॑धे॒ये-
नोप॑ धावति ता॒वेवा॒स्मै प॒शून्प्र ज॑नयतः सोमो
वै रेतो॒धाः पू॒षा प॒शूनां॑ प्र॒जन॑यिता सोमं
ए॒वास्मै॑ रेतो दधाति पू॒षा प॒शून्प्र ज॑नयत्यौ-
द॒म्बरो॑ यू॒षो भ॑वत्यू॒र्वा उ॒दुम्ब॑र ऊ॒र्कप॑शव
ऊ॒र्जैवा॒स्मा ऊ॒र्जं प॒शून्व रु॒न्धे (६) ॥

(अर्पदाहाय भवत्येव प्रजाया आमर्यति वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन
भागधेयेनोप प्रजाकामस्तान्यूपस्योदश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽदिवैश्वर्याकामिनः पशुं विधत्ते—

वायव्यमिति । वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । त च श्वेतवर्षाः ।
तमालभेत संस्पृशेत् । बर्हिःपृक्षशाखाभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । यद्यन्व
यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादप्यथाऽ-
नुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः । न च सत्तु सहस्रसंख्याकेषु
देवेषु कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति शङ्कनीयम् । वायोरतिशयेन क्षिपगामिदेवत्वात्
श्वेतपशुत्वतिप्रियत्वाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्णव्य-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तात्पशुविधानम्)

त्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायुमेवोपधावति समीपं प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पशावत्यन्तमित्यत्वाभावाद्वायुमेवेत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् । तेन तुष्टः स वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्रमयत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहादयं भवत्येवैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विशेषं विधत्ते—

अतिक्षिप्रेति । अत्राभिज्ञाः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताऽत्यन्तं क्षिप्रकारिणीत्येतद्गुणदोषाभिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः । सा चोग्रा देवतैर्न यजमाने प्रदहः प्रदग्धुमीश्वरा समर्थेति चाभिप्रायं प्रकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्यमानोऽग्निर्गृहान्दहल्लोकेऽदृश्यते । अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वम् । तत्परिहर्तुं नियुद्धिशेषेणयुक्ताय वायवे पशुमालभेत । नितरां युता रथे मिश्रिता इति नियुतो वायोरश्वास्तेऽस्य सन्तीति नियुत्वान् । अत एव तदीयाज्यानुवाक्याप्रतिपादके षोडशाः रायिवृध इत्यस्मिन्सूक्ते शतसहस्रसंख्याभिरश्वजातिभिर्वायोगर्मनमान्नायते—“ आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरः सहासिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्हविषि मादयस्व ” इति येयं नियुत्संज्ञकाऽश्वजातिः सैवास्य वायोर्धृतिधर्यायिवी । नहि बाहनेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति । तेन नियुदेवास्य धृतिधारणमतो नियुत्वतो वायोर्हविषपदानेन यजमानोऽपि धृत एवाविनष्ट एव सन्नैश्वर्यं प्राप्नोति । तन्नैश्वर्यमपदाहाय भवत्येष । नियुत्वतो वायोऽनुग्रहेण धैर्ययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयान्पुरुषान्नियन्तुं स्वकीयद्रव्यमविनाशेन पालयितुं च समर्थत्वान्मनःसंतापरूपः प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव । तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते—

वायव इति । नासिकायामोता नस्योताः । यथा लोके बलीवर्दा नासिकाच्छिद्रे रज्जुबन्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा ग्रामवासिनीरधीनाः कृत्वा वायुस्तत्र तत्र भ्रूशं नयति । स च वायुः पशुना तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानार्थिनाः करोति । स्वाधीनप्रजो यजमानो ग्रामस्वामी भवत्येव । देवतागुणं प्रशंसति—

नियुत्वत इति । नियुत्वद्गुणयुक्ताय पशुर्मवतीति यत्नेन ग्रामस्थाः सर्वाः प्रजा अस्मिन्यजमाने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदाविदप्यपरक्ता भवन्ति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

(ऐश्वर्यादिकामिनीं तत्तत्पशुविधानम्)

बायव इति । प्रकर्षेणानिति मुखबिलाद्वाहिश्चेष्टत इति प्राणः । बायुश्च त-
थाविधः । अपकर्षेण मुखादधस्तादुदरस्यान्तरनिति चेष्टत इत्यपानः । नियुञ्ज-
द्बो नितरां यौति मिथी भवतीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे । यः पुरुषः
प्रजार्थमलं सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन्युवा च सन्नपत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य प्र-
जायाः सकाशात्प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः । अपत्यलाभभावेन पुरुषेण गर्भा-
शये निषिके रेतसि नियुत्वतो बायोरनुग्रहाभावात्प्राणपानयुक्तं जीवान्तरं न प्र-
विशति । एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयोपनिषदि श्रूयते—“न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्य-
ते यदा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते पूयेन्न संभवेत् ” इति । नियुत्वान्वायुर्भागधेयेन
तुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानाभ्यां युक्तं जीवं प्रवेश्य प्रजाः प्रजनयति ।
ततो यजमानः पुत्रं लभते । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

बायवे नियुत्वत इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य ज्योगामयति
यं पुरुषं चिरमामयो नावत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तुमुद्यतौ । अस्मिन्प्रा-
णापानौ दधाति चिरं स्थापयति । अपि च यदि कथंचिद्भूमौ शयानो रुग्णो
मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा परेतो भवेत्तथाऽपि बायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव ।
कर्मान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । यदिदं प्रजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं सृष्टेः पूर्वं
प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः । स च प्रजापशु-
ष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वषामुदन्निखददुत्तिवद्यो-
ज्ज्वतवान् । तां च वषामशौ प्रक्षिप्तवान् । ततो दग्धाया वषाया अजस्तूपरः शृङ्ग-
रहितः समुत्पन्नः । तं चार्जं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्याऽऽलभत । तत्कर्मसाम-
र्थ्यात्प्रजाः पशूनसृजत । ननु स्वयमेव स्ववषामुत्तिवद्याजं तत उत्पाद्य तं च
स्वार्थमालभ्य जगत्सर्वमप्यसृजतेति महदेवैतदिन्द्रजालम् । नादमिन्द्रजालमेवै-
तत् । अत एवान्यत्राऽऽन्नातम्—“ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इति ।
“ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” इति । न खल्विन्द्रजालविषये
विस्मृतं च भवानपीच्छति । यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपत्ति-
स्तदानीमचित्यमहिम्नि सर्ववेदासिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपत्तिः । अन्यथा
क नीर्यं क वा पुरुषः क बीजं क वा वृक्ष इत्यादिकं भवानुपपादकमन्यः
कथं बुक्तिभिरुपपादयति । संकल्पसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय इति चेत्त-

सैतत्पशुतेऽपि न विस्मयः । संकल्पसिद्धस्य किमेतावता प्रयासेनेति चेत् ।
नानाविधभोगैस्तृप्तस्य राजादेः किं द्यूतमृगयादिप्रयासेनेति त्वया वक्तव्यम् ।
लीलैति चेत् । तदवाप्यनुसंधेहि । तथा च श्रुतिः—

“ भोगार्थां सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ” इति । विष्णुपुराणेऽपि—

“ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ” इति । व्यासतृप्तमपि—

“ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ” इति । अलमतिप्रसङ्गेन । विधत्ते—

अ इति । पशुं प्रशंसति—

अच्छमश्रुण इति । पुंस्यशावजे श्वश्राणि विद्यन्ते । तत्परत्वं सर्वेष्वजेष्व-
भावेऽपि प्रकृते विद्यते । अन्यतोऽथ एव दन्ता इत्यन्यतोऽन्यतोऽद्वयम् । अवि-
श्वरतदृशाः शफा दृश्यन्त एव । अजत्वजातिश्चास्ति । तस्मात्पुरुषादिरूपत्वम् ।
अथपि ग्राम्येषु पशूषु गर्दभोद्गावपि सप्तसंख्यासिद्धये तत्र तत्र गृह्येते तथाऽपि
पुरुषादयः पञ्चैव पञ्चास्ता विप्रराजादिभिरत्यन्तमादृतत्वात् । अत एव तदीयेन
रूपेण सर्वरूपसदृशेन तान्पुरुषादीन्सर्वानधीनान्करोति । पञ्चन्तरं विधत्ते—

सोमापौष्णमिति । त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायास्त्रितं तत्र
भवत्सैतस्तेषामन्यतम इत्यर्थः । त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुन्नेयम् । अजाया-
स्तावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ । तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते । मातृरू-
पायामजायां येयमूर्ध्वसः सारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं ख्यापयितुं तृतीयो
वत्स उत्पन्नाः । द्वौवैव हि सर्वत्र जायेते, तृतीयस्तु क्वचिदेव । तथा सति यस्यां
तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यं चास्तीति लक्षयितुं शक्यते ।
किं बहुना, त्रैतः पञ्चास्त इति ब्रह्मव्यम् । गर्भाशये रेतो यथा न स्रवति तथा
सोमो धारयति । पूषा भूमिरूपत्वात्स्वकीयौषधिरसेन पोषयित्वा प्रजनयति ।

चोदकपातं स्वादिरं बाधितुं विधत्ते—

औदुम्बर इति । फलानां यथा बहुत्वादुदुम्बरस्योर्ग्रन्थत्वं क्षीरद्वारेण पशु-
रपि तथाविधः । अत ऊर्जैर्बोदुम्बररूपया यजमानार्थमूर्ध्वपान्पशून्तंषादयति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

अत्र मीमांसा ।

यदत्र पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वमुक्तं तद्वृथाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्ति-
तम्—

“इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता नहि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः ।

इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥”

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेन्मैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लोके भुजिक-
शामामोदनः करणं तस्य संनिपत्योपकारिणः शाकसूपादय आरादुपकारिणः
पीठप्रदीपादयस्तथा भावनायां यागः करणमवघातादयः संनिपातिनः प्रयाजादय
आरादुपकारिणोऽनो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण
निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृ-
तित्वमस्ति ।

मासाग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राग्नेदो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितः—

“मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तं कर्मात्र मासोऽपाप्तो विधीयते ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ।

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥”

कुण्डपायिनामयनं श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत ” इति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वादिधी-
यते इति चेन्मैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्तत्वादुपसदोऽ-
पि । नाऽऽद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् ।
न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत्तर्हि गुण-
विधिः, कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति वदामः । नसेतानि-
त्माग्निहोत्रस्य प्रकरणमसंनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेतत्प्रकरणम् । अयनमारभ्या-
धीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत् । प्रकरणस्यासमर्थत्वेऽ-

अग्निहोत्रशब्देन तत्समर्पणादेशा शङ्क्य भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निरा-
कृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
विधापायितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नि-
त्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनाति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थं इति सप्तमे वक्ष्यते ।
ननुपसन्मासाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म विधीयते । ततो बाजिनन्यायेन गुणभे-
दात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो
गुणो बाजिनं मासस्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन गुणान्तर्गतं बाजिनं
मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतत्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतिन प्रकरणभेदेन सिद्धं
कर्मभेदं गुणभेद उपोद्बलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मापेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सौर्यं चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः ॥”

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावभातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते । प्राप-
कप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेन्नैवम् । विमतो याग उपकरणापेक्षः ।
करणत्वात् । लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीर्ज्ञानिकर्षतः ॥”

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकि-
को ग्रहीतव्यः । कुतः । अनिवार्यत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः
सन्न ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेन्नैवम् । वैदिके करणे वैदिकाविध्यन्तस्य
बुद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धस्तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्य-
ताम् । किंच—“प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति” इति सौर्ययागविधिशेषे कृष्ण-
लहोमविधानाय सिद्धवत्प्रयाजोऽनद्यते । तच्च वैदिकेति कर्तव्यताया लिङ्गम् ।
तस्माद्वैदिको ग्राह्यः ।

स च विध्यन्त ईदृशेषु कर्मरूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथम-
पादे चिन्तितम्—

(ऐश्वर्याविकामिनां तत्तात्पशुविधानम्)

“ सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥

अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।

प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणम् ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयाद-
यः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः
करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवद्-
पूर्वेणान्विताः स्युस्तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरण-
त्वलक्षणं सर्वसमतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत । किंचावघातपेष्णणादीनां यागनिष्पा-
दकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तद्वदङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः ।
यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं
ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्तिरतिदेशविचारो न
कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अपूर्वं मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिनं मुख्यः ।
फलरहितत्वात् । फलवाति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तम् । अतः करणेतिकर्त-
व्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा
सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत्करणभूतयजिबिशेषेण
वाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरणे आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते ।
सत्येवं प्रकरणमर्थबद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात् ।
तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः
कर्तव्यः । प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव चिन्तितः—

“ इषौ समानमितरच्छेनेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽत्रानुवादकम् ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात्समाः ।

श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छेदनं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णिषादि तेनातिदिश्यते ॥ इति ।

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकौ ज्योतिष्टोमविकारौ । तयोरुभयोरप्यौ-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

तिष्ठोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽ-
नेन वाक्येनानूद्यते समानमितरच्छेदेनेनेति । नन्वेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना । तत्प-
तियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरचोदकप्राप्तं सर्वं
श्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—इतरशब्दः
प्रतियोगिसजातीयं ज्ञेयं । तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्यय-
नप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिमाणवकः प्रतीयते, न तु गवांश्चटपटादिः । एवमवापीषुवै-
शेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्समानजातीयं श्येनगतं लोहितोष्णीषा-
दिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृतावभावान्न चोदकेन
प्राप्तम् । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

“ मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥

अतिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ।

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यच्च गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदेशोदिह ” ॥ इति ।

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति ” इति । तत्राग्निहो-
त्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादेन्यस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेशं नार्हति । कुतः ।
तस्य नाम्न उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये होत्रं
यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रमित्येतमवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं
प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं
संभवत्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वर्तितुं
नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ।

प्रत्यक्षवचननाम्नोरभावेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथ-
मपादे चिन्तितः—

“ कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितः ॥ ” इति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

विहितेतिकर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न कार्येति चेन्मैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मान्नियतादेकस्मात्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्—

“ तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोराम्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एक-
देवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वा-
दाग्नेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामग्नेयध-
र्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिग-
म्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्रोक्ते ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं
तच्छब्दो विदधाति । तथा सति प्रनाह्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौ-
र्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्—

“ ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ।

संभवादैष्टि(च्छि)कोऽन्त्योऽज्ञ स्यात्कपालादिलिङ्गतः ” ॥

ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्य-
तर इच्छया शास्त्रः । कुतः । उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेन्न ।
कपालनिर्वापादिभिलिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवावोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविक्रान्तत्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ न पशवैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रमाणसुच्यसाम्यतः ” ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपालादि-
लिङ्ग्यभावादिति चेन्मैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते
व्यक्ते तथाऽग्नीषोमयि पशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया अन्य-
कत्वम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान्यजतीति प्रयाज-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

बहुत्वं द्वितीयम् । सुच्यमाचार्य जुह्वा पशुं समनकीत्याचाराञ्जने लिङ्गान्तरे ।
आलम्भो लिङ्गान्तरमिष्टावपीषामालभेतेति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवैष्टिकः ।
तस्यैव पशोः पञ्चमत्प्रकृतित्वेनावान्तरप्रकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्यो लिङ्गोऽन्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥”

सवनीयानुबन्धनिरुद्धादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंज्ञाविध्यन्तः कार्यः । कुतः ।
दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तो दीक्षितेनानुष्ठयेषु पशुविध्य-
न्तेषु प्रथमभावित्वान् । तस्य चाग्नीषोमीयोष्टिविकृतित्वाच्च प्रकृतित्वमस्ति । अतो
न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः—आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् ।
तच्च सवनीयादिविषयस्ति । तथा प्रातःसवनीयादिषु वषाप्रचारोऽपरं लिङ्गम् ।
इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमी-
यपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदेशेत् । तदेवमेतैर्विचारैर्व्याख्यादिपशुष्वग्नी-
षोमीयविध्यन्तादेश इति संस्थितम् ।

वायव्यः श्वेतमालभेतेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वायव्यः श्वेत आलम्भो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद्ब्रह्मतेजोऽग्नीषामुष्टिनिरुप्तयोः ॥

गुणौ श्वेतचरु किंवा यावत्कथितकर्मणी ।

फलार्थमथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥

श्वेत्यं वायुस्पृगीपायामाग्नेये च रविप्रभे ।

चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वपस्तु तदाश्रितः ।

फलहानेन तर्कितु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्था यागताऽऽर्थिकी ॥”

अनारभ्येदमाम्नायते—“वायव्यः श्वेतमालभत भूतिकामः” इति । “सौर्यं
चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्—
“ईषामालभत” इति । चतुरो मुष्टीनिर्वपति” इति च । ईषा शकटगतो
लङ्गुलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासग-
तोऽलम्भमनूय तस्यालम्भ्यायापीषायां श्वेतगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य
वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वायव्यत्वं संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापे च चतुर्गुणत्वेन

(तैश्चर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

विधीयते । बरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्वयः । निरुप्तस्य हविष आग्ने-
यतया सूर्यवत्प्रभासं बन्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसफले सार्वकालिकयोर्दर्शपूर्ण-
मासयोः पूर्वसिद्धे एवानुद्यते । तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्र-
दयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमनर्थक्यं वा युक्तम् ।
तस्माद्गुणफलविशिष्टकर्मान्तेर विधीयते । तदाऽपि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वा-
पयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्माविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायु-
सूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्वागयोराधिक्योर्वागमितुमशक्यत्वाद्द्र-
व्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना
यजेत ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धौ विधिः । द्रव्यदेवता-
संबन्धकालितस्य यागस्य लिङ्गप्राप्तयेन कर्तव्यताविधावाल्गुनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः
का गतिरिति चेदनुवाद इति ब्रूमः । तत्प्राप्तिस्त्वार्थिणी । निर्वापालम्भावन्तरेण
तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राजान्तः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा ।

विशेषानुक्तिः कोऽपि च्छाग एवाश्ववर्धनात् ॥ ”

वायव्यं श्वेतपालभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य श्वेत्वादिशब्दवजातिवि-
शेषगतगुणवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः ।
चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राजान्तः ।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चैर्धोऽथ बाधकः ।

द्वयोर्नियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वोऽन्तिमः ॥ ” इति ।

पशुकामेनानुष्ठेये सोपापौष्णे पशौ श्रूयते—“ औदुम्बरो यूषो भवति ”
इति । तत्र चोदकप्राप्तेन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः ।
कुतः । द्वयोर्यूपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—
स्वादिरौदुम्बरौ परस्परनिपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणद्वयेन प्राप्तौ । तयोः
समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत । तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य स्वादि-
रस्य बाधक इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
 पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुन-
 रयाचत ता अस्मै न पुनरदात्सोऽब्रवीद्वरं
 वृणीष्वार्थ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत
 स कृष्ण एकशितिपादभवयो वरुणगृहीतः
 स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा
 लभेत वरुणम् (१) एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण
 एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया
 समृद्धये सुवर्भानुरासुरः सूर्य तमसाऽविध्य-
 तस्मै देवाः प्रार्यश्चित्तिमैच्छन्तस्यै यत्प्रथमं
 तमोऽपान्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयं सा
 फल्गुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपा-
 क्तन्तन्त्साऽर्विवशा (२) समभवत्ते देवा
 अब्रुवन्देवपशुर्वा अयं समभूत्कस्मा इममा
 लप्स्यामह इत्यथ वै तर्हत्पा पृथिव्यासी-
 दजाता ओषधयस्तामविं वशामादित्येभ्यः
 कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्य-
 जायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय पशुभिः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादि-
 त्येभ्यः कामाय (३) आ लभेताऽऽदित्यानेव
 कामः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं
 प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यसावा-
 दित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमै-
 च्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं
 कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्हस्पत्यां
 ताभिरेवास्मिन्ब्रह्मवर्चमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्या-
 त्तस्मा एता मल्हा आ लभेत (४) आ-
 ग्रेयीं कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बा-
 र्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्म-
 वर्चस्यैव भवति वसन्ता प्रातराग्रेयीं कृष्णग्री-
 वीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सः हितामै-
 न्द्रीः शरद्वपराहणे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि
 वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे
 मध्यंदिने शरद्वपराहणे यावन्त्येव तेजांसि
 तान्येव (५) अव रुन्धे संवत्सरं पर्याल-
 भ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संव-
 त्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्च-
 स्यैव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं
 इन्द्रियमेवास्मिन्दधति सारस्वतीं मेषीमा ल-
 भेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदे-

द्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति
 प्रवदिता वाचो भवत्यपन्नदती भवति तस्मा-
 न्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा
 एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो यस्य
 ज्योगामयत्यग्नेरवास्य शरीरं निष्क्रीणाति
 सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
 बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः
 सोमः (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानी प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति विन्दते प्रजामग्नेयं कृष्णग्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य
 न विरोचेत यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन
 दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णग्रीव
 आग्नेयो भवति तम एवास्मादप हन्ति श्वेतो
 भवति (८) रुचमेवास्मिन्दधाति बभ्रुः
 सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्निवर्षिं दधा-
 त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुमा-
 ग्नेयं कृष्णग्रीवमा पुरोधायाः स्पर्धमान आग्नेयो
 वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभिंतः सौम्यमा-
 ग्नेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि
 गृह्णात्येकधा समावृद्धे पुर एनं दधते (९) ॥

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

लभेत वरुणं वशैतामर्विं वशामादित्येभ्यः कार्पाय मल्हा आ लभेत
तान्येव सैवास्मिन्तोमः श्वेतो भवति विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दीर्घरोगवान् ।

प्रजापधर्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥

तानेतामपशुमप्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते ।
तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरक्ताः
सत्योऽस्मात्प्रजापतेरायन्नगच्छन् । गत्वा च वरुणं प्राप्ताः । स च प्रजापतिस्ताः
प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मह्यमेव देहीति वरुणमयाचत । वरुणस्तु
न ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्—एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता मह्यं देहीति । स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत् । स च परीक्ष्यमाणः ऋणवर्णः सन्ने-
केन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत् । विधत्ते—

य इति । वरुणगृहीतो जलजन्येन महोदरव्याधिना गृहीतः । पशुविशेषणं
प्रशंसति—

ऋण इति । ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम् ।
स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्धये संपद्यते ।

पशुप्रतिपादिकामाख्यायिकां वशां विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्भानुरिति । सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयम् । स्वर्गलोकगतां
प्रभां नुदतीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा ऋणवर्णः । तमःपुञ्ज-
रूपत्वे “ यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः ” इत्येतस्यामृचि स्पष्टमान्नातम् ।
पृथिव्याश्च ऋणरूपत्वे लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्कृष्णं तदन्नस्येत्य-
न्नकारणभूतायाः पृथिव्याः ऋणरूपत्वमामनन्ति । अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान् । तस्मै तस्य सूर्यपभाच्छा-
दकस्य तमसः प्रायश्चित्तिं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाशरूपैर्मण्यादिद्रव्यै-
स्तमोऽपाङ्गंश्चतुर्भिः पर्यायैरपसारितवन्तः । प्रथमपर्यायेऽपसृतं तमः कृष्णवर्णां
काचिदविरभूत् । द्वितीयपर्याये फल्गुनी लोहितवर्णां काचिदविरभूत् । तृतीयप-
र्याये वलक्षी श्वेता काचिदविरभूत् । अस्थनोऽभ्युपरि वर्तमानः प्रकाशोऽध्यस्थः ।
कस्यचिन्मृतदेहस्य दीप्यमानमस्थि समादाय तदीयात्प्रकाशाच्चतुर्थपर्याये तमोऽ-
पाकृन्तनपनीतवन्तः । तच्च तमो वशा बन्ध्या काचिदविरभूत् । ततो देवा वि-
चार्य परस्परमिदमब्रुवन्—दैव्यादस्थनो जातत्वादयमुत्तमो देवपशुः । तमेतं कस्मै
कामायोत्तमप्रयोजनायाऽऽलब्धं करिष्याम इति । अथ विचारादूर्ध्वं तर्हि तदानी-
मेव पृथिव्या अल्पत्वमोषधीनामनुत्पत्तिं च दोषद्वयमवेक्ष्य तत्परिहाररूपाय कापा-
य समर्थंभ्य आदित्येभ्यस्तां वशामालभ्य पृथिवीविस्तारमेष्वनुत्पत्तिं च संपा-
दितवन्तः । विधत्ते—

यः कामयेतेति । पशुभिः प्रथेय पशुबाहुल्यलक्षणं विस्तारं प्राप्नुयाम् । प्र-
जया पुत्रपौत्रादिरूपया प्रकृष्टो जायेय भवेयम् । कामाय कामप्रापकेभ्य इत्यर्थः ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधानाय प्रस्तौति—

असावादित्यो नेति । पूर्ववत्तमोवेधराहितोऽप्यादित्यः कदाचित्पकाशमान्या-
द्विशेषेण न दीप्तवान् । तस्मै तदर्थमेता वक्ष्यमाणा मल्हा गललम्बितस्तनान्वि-
ता अजाः श्वेतास्तिष्ठ आलम्बन्त । कृष्णा ग्रीवा यस्याः सा कृष्णग्रीवी । ग्रीवा-
व्यतिरिक्तप्रदेशेषु वर्णान्तरोपेत्यर्थः । कृत्स्नेऽपि शरीरप्रदेशे भेदस्थितैर्लोहितशु-
क्लकृष्णवर्णैर्युक्ता सहिता । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । श्रुताध्ययनसंपत्तिरूपं तेजो ब्रह्मवर्चसम् ।
उक्तस्य पशुवयस्य प्रयोगार्थं पशुविशेष कालविशेषं च विधत्ते—

वसन्तेति । पातरादिकालेषुपाकरणं वषायागो वा यथा भवति तथा प्रार-
भेत । वसन्तर्तौ पातःकाले वर्षास्विद्य तीव्रमेघावरणाभावाद्येवन्तशिशिरयोरिव
नीहारावरणाभावाच्चाऽऽदित्यस्य तेजः स्पष्टं प्रकाशते । ग्रीष्मर्तौ मध्याह्ने प्रका-
शाधिक्यमतिस्पष्टम् । शरदृतावपराह्णे सूर्यतेजः सेव्यं भवति । पातर्मध्यंदिन-
योर्बालातपस्य तीव्रातपस्य च जरादिहेतुत्वादसेव्यत्वम् । तान्येतानि यथोक्तान्या
दित्यस्य त्रीणि तेजांसि प्रशस्तानि । अतस्तत्कालानुष्ठानेन प्रशस्ततेजः-
संपत्तिर्भवति । व्रतोपक्रममारभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मचर्यादिनियमं विधत्ते—

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

संवत्सरमिति । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुरु-
षेण ताः स्वस्वकाल आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संभवावन्दनाद्याचा-
रशिक्षा संवत्सरेण सम्यक्संपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसप्रदानृत्वम् । उक्त-
पशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिण्य इति । गर्भिण्यस्तिस्त्रोऽपि गर्भयुक्ताः । विद्वत्संभोजयार्थित्वकापिनः
पशुं विधत्ते—

सारस्वतीमिति । वेदशास्त्राद्यभ्यासपाठवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाक-
म्पादिना यो न वदेत्तस्यायं पशुः । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदतीति । अपन्नदती दन्तपातरहिता । लोकेऽपि सद्गताः पुरुषा
वर्णलोपमन्तरेण संपूर्णां वाचं वदन्ति । तन्निरोगसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । बभ्रुः पिङ्गलः । शरीरे प्राणस्य बन्धकः सूक्ष्मो योऽन्नस्य
रसः स सोमं प्राप्नोति । भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्तान्नरसः शरीरे
न प्रविशति, किंतु सोमाधिष्ठितौषधिकार्य एवाग्नेऽवतिष्ठते । सेयं रसस्य सोम-
प्राप्तिः । ततोऽग्निर्मांसादिकं शोषयति । सेयं शरीरस्याग्निप्राप्तिः ।

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

सौम्यमिति । विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । पूर्वं सभायां मूकीभूतस्य कर्मात्मम् । इदानीं प्रवदतोऽपि
पारुष्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा समास्थितेभ्यो रुच्यभावं सति रुचिं कामयमा-
नस्येदं कर्मेति विशेषः । तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रपृष्यत्वमस्मिन्मन-
माने स्थापयति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गेचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूप-
मस्मिन्दधाति । कृष्णग्रीवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्धरूपं तमोऽस्मादपहृति ।
ग्रीवातिरिक्तप्रदेशे धैत्येन रुचमेव समोचितानुरञ्जनरूपां प्रभामेवास्मिन्दधाति ।
बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जनानुरागा-
तिशयो भवति । पौरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । ब्राह्मणस्याग्निना सह भुक्त्वान्यत्वसाम्येनाग्नेऽऽयत्वम् । साय
राजन्तित्यादिमन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्वाजिन्यः सौम्यः । सौम्यस्याभितः

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्राह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति ।
वेदशास्त्रमयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणेन ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशी
करोतीत्यर्थः । तदानीं पतिस्पर्धनमेकधा क्षणभावेण समावृत्ते सम्यग्जयति ।
ततो राजामात्यादय एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ।

अत्र भीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य मथमपादे चिन्तितम्--

“ रुष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा देवतैक्यतः ।

तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ” ॥ इति ।

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते--“ आग्नेयं रुष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं
रुष्णग्रीवं पुरोधायाः स्पर्धमानः ” इति । अयमर्थः--ममैव पौरोहित्यमस्तु
नान्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति । तत्राऽऽद्यन्तयोः
रुष्णग्रीवयोः पशोर्देवतैक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेन्मैवम् । सौम्यपशुना व्यव-
धाने सति कालैक्याभावेन तन्त्रासंभवात् । तस्मादावापः ।

मथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्वतस्तैर्वनिर्णयः ।

द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ” ॥ इति ।

इदमाश्रयते--“ आग्नेयो वै ब्राह्मणः ” इति । अत्राप्यत्यन्तपसिद्धार्थमे-
वादादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते ।
आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि
ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः संबन्धवाचितद्धितान्तेनाऽऽग्नेयशब्देन ब्राह्मणः
स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे
विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समान्नायते--
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरपिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत
गायत्री छन्दो रथंतरः साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त ” इति । तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो
राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु दृष्टव्यम् ॥

(जयादिहेतुपशुविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुरा ए॒षु लो॒केष्व॑स्पर्ध॒न्त स ए॒तं विष्णु॑-
र्वा॒म॒न॒म॒पश्य॑न्तः॒ स्वायै॑ दे॒वता॑या आऽल॒भत॑
ततो॒ वै स इ॒माँल्लो॒कान॒भ्य॑जय॒द्वैष्ण॒वं वा॒म॒-
न॒मा ल॒भेत॑ स्पर्ध॒मानो॒ विष्णु॑रे॒व भू॒त्वेमाँल्लो॒-
का॒नाभि॑ ज॒यति॒ विष॑म आ ल॒भेत॑ विष॒मा
इ॒व ही॒मे लो॒काः स॒मृद्ध्या॑ इन्द्रा॒य म॒न्यु॒भते॑
म॒न॒स्वते॑ ल॒लामं॑ प्राशृङ्ग॒मा ल॒भेत॑ सं॒ग्रामे॑
(१) सं॒य॒न्त इन्द्रि॒येण॒ वै म॒न्युना॑ म॒न॒सा
सं॒ग्रामं॑ ज॒यतीन्द्र॑मे॒व म॒न्यु॒मन्तं॑ म॒न॒स्वन्तः॑
स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प धा॒वति॒ स ए॒वास्मि॑न्नि-
न्द्रि॒यं म॒न्युं म॒नो द॒धाति॒ जय॑ति तः॒ सं॒ग्राम॑-
मिन्द्रा॒य म॒रुत्व॑न्ते पृ॒श्निम॒कथ॑मा ल॒भेत॑ आ॒म॒-
का॒म इन्द्र॑मे॒व म॒रुत्व॑न्तः॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प
धा॒वति॒ स ए॒वास्मै॑ म॒जाता॑न्प्र य॒च्छति॒ आ-
म्ये॒व भ॑वति॒ यदृ॒ष॒मस्तेन॑ (२) ऐन्द्रो॒ यत्पृ॑-
श्निस्तेन॑ मारु॒तः स॒मृद्ध्यै॑ प॒श्वात्पृ॑श्नि॒सकथो॑
भ॑वति॒ पश्वा॑द॒न्वव॑मा॒यिनी॑मे॒वास्मै॑ वि॒शीं करो॑ति
सौ॒म्यं व॒भ्रु॒मा ल॒भेता॑न्न॒कामः॑ सौ॒म्यं वा अ॒-
न्नः॑ सोम॑मे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प धा॒वति॒ स

ए॒वास्मा॒ अ॒न्नं प्र य॑च्छत्य॒न्नाप॒ ए॒व भ॑वति
 व॒भ्रुर्भ॑वत्येतद्वा अ॒न्नस्य॒ रूपः॑ स॒मृद्ध॑चै॒ सौम्यं॑
 व॒भ्रुमा॒ ल॒भेत॒ यम॑लम् (३) रा॒ज्याय॒ सन्तः॑
 रा॒ज्यं नो॑प॒नमे॑त्सौम्यं वै रा॒ज्यः॑ सोम॒मेव॒ स्वेन॑
 भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धावति स ए॒वास्मै॑ रा॒ज्यं प्र
 य॑च्छत्यु॒पै॒नः॑ रा॒ज्यं न॑मति व॒भ्रुर्भ॑वत्येतद्वा
 सोम॒स्य॒ रूपः॑ स॒मृद्ध॑चा इन्द्रा॒य वृ॒त्रतुरे॑ ल॒लाम्
 प्रा॒शृङ्ग॑मा ल॒भेत॒ गत॑श्रीः प्रति॒ष्ठाका॑मः पा॒प्मा-
 नमे॒व वृ॒त्रं ती॒र्त्वा प्र॑ति॒ष्ठां ग॑च्छतिन्द्रा॒यामि-
 मा॒तिघ्ने॒ ल॒लाम् प्रा॒शृङ्ग॑मा (४) ल॒भेत॒ यः
 पा॒प्माना॑ गृ॒हीतः॒ स्यात्पा॒प्मा वा अ॒भिमा॑ति-
 रिन्द्र॒मेवा॒भिमा॑ति॒हनः॑ स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑
 धावति स ए॒वास्मात्पा॒प्मान॑म॒भिमा॑तिं प्र
 णु॒दत॒ इन्द्रा॒य व॒ज्रिणे॑ ल॒लाम् प्रा॒शृङ्ग॑मा ल॒भेत॒
 यम॑लः रा॒ज्याय॒ सन्तः॑ रा॒ज्यं नो॑प॒नमे॑दिन्द्र-
 मे॒व व॒ज्रिणः॑ स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धावति स
 ए॒वास्मै॑ व॒ज्रं प्र य॑च्छति स ए॒नं व॒ज्रो भू॒त्या
 इ॒न्ध उ॒पै॒नः॑ रा॒ज्यं न॑मति ल॒लामः॑ प्रा॒शृङ्गो
 भ॑वत्येतद्वा व॒ज्रस्य॒ रूपः॑ स॒मृद्ध॑चै (५) ॥

(तै॒म्रा॒मे तेना॑लम॒भिमा॑तिघ्ने ल॒लाम् प्रा॒शृङ्ग॑मै॒नं पञ्च॑दश च) ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(जयादिहेतुपञ्चाविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अलोदरगृहीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुमथाम् ।

अस्त्ववर्चसकापो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥

दीर्घरोगी प्रजाकामः सभारञ्जनवर्जितः ।

पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चैतेषां पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्द्वातीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतुपञ्चाविधिरस-
न्नादौ लोकत्रयजयहेतुं पशुं विधानुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । लोकेषु विषयभूतेषु, वामनं ह्रस्वं पशुं, स्वायै विष्णुरूपायै
देवतायै । अथ विधत्ते—

विष्णवामिति । स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुमिषहविर्दा-
नादस्योपचरितं विष्णुत्वम् । चोदकपरम्पराप्राप्तं समदेशमपवदितुं विधत्ते—

विषम इति । पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्याद्वा विष-
मत्वम् । सोऽयं विषमदेशः समृद्धयै कल्पते । सम्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मनस्वते धैर्यवते । ललामशब्दः श्वेतपण्डूवालाङ्गुलललाटोपेतं
भूते । पाशूङ्गे मुखं प्रत्यासन्नशूङ्गः पुंगवः । पाशूङ्गे गौरिति भरद्वाजवच-
नात् । पाशूङ्गेऽवाक्शूङ्ग उक्षा वशा वेहज्जेनुर्वत्स ऋषभोऽनङ्गवान्पुनरुत्सङ्गो
गोमृगे इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शरीरं
बलम् । मन्युः शत्रुविषयः क्रोधः । मनो धैर्यम् । ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मरुद्भिर्गुरुको मरुत्वान् । पृश्निसक्थः श्वेतोरुः । सजातास्तहो-
त्पन्नान्भ्रात्रादीन्सहवासिनो भृत्यादींश्च । पुंगवत्वं सक्थिश्वेत्यं च प्रशंसति—

यहषभ इति । सेतूत्वसामान्येनेन्द्रसंघन्धित्वम्, वायव्यं श्वेतमित्युक्तत्वा-
त्पृश्निवर्णस्य मरुत्तरत्वं, तदुभयं समृद्धयै भवति । पुरोवर्तिनोरुर्वोः पृश्निसक्थि-
त्वं वारयितुं विधत्ते—

पश्वादिति । यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्-
ग्रामनिवासिनी प्रजा पश्वाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्राति-
कूल्यं चिन्तयतीति पश्वादन्ववसायिनी । अजार्थिनः पशुं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

सौम्यमिति । सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतत्वादनस्य सौम्यत्वम् ।

अन्नादो व्याधिराहित्येन दीप्ताग्निः । पशुवर्णं प्रशंसति-

वभ्रुरिति । विदलितचणकाद्यन्नस्य प्रियंग्वादेवां रूपं पिङ्गलम् । राज्य-

ध्यातृकामिनः पशुं विधत्ते-

सौम्यमिति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्राज्यायालं सन्तं सम्यग्योग्यं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति श्रुतत्वाद्राज्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्भूतत्वं सोमस्य रूपम् । शत्रुबाधेन भ्रष्टश्रियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । वृत्रतूँवैरिहिंसकः । पाप्मानमेव नरकप्रदपापवद्ब्राह्मणमेव वृधं वैरिणम् । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना । राज्यार्थिनः पञ्चन्तरं विधत्ते-

इन्द्रायेति । वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्र-समो भूत्या इन्द्रे यजमानं वैरिसन्तापाय प्रदीप्तं करोति । नतस्य शङ्कस्य तीक्ष्णा-भत्वात्तीक्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतां दर्शभामाऽल-
भन्त तयैवास्मिन्नुचमद्भुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
स्यात्तस्मा एतां दर्शभामा लभेतामुमेवाऽऽ-
दित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति म
एवास्मिन्ब्रह्मवर्चमं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भ-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वति वसन्ता प्रातस्त्रीन्ललामाना लभेत ग्रीष्मे
मध्यंदिने (१) त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराहणे
त्रीञ्छितिवारान्त्रीणि वा आदित्यस्य तेजाः-
सि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे
यावन्त्येव तेजाःसि तान्येवाव रुन्धे त्रयस्त्रय
आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति
संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य
प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति
ब्रह्मवर्चस्यैव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं
कर्तुम् (२) आ लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता
देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि विभीयाद्दुश्चर्मा
भविष्यामीति सोमापौष्णः श्याममा लभेत सौम्यो
वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देव-
तया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति
देवाश्च वै यमश्चास्मिह्युक्तेऽस्पर्धन्त स यमो-
देवानामिन्द्रियं वीथिमयुवत तद्यमस्य (३) यमत्वं
ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वयः स्म
इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त एतौ प्रजापति-
रात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णा-
वरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव
ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणदन्तैन्द्रेणैवास्थे-
न्द्रियमवृजत यो आतव्यवान्स्यात्स स्पर्ध-
मानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लभेतैन्द्रमु-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

क्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना
 यज्ञेन प्र णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृद्धक्ते भव-
 त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो वृत्रम-
 हन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात्तस्य वृत्रस्य
 शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदेह्योऽभवन्तासामृषभो
 जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः (५) अचायत्सोऽमन्यत यो
 वा इममालभेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स
 आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरिव
 स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगान-
 प्यदहदैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्नधत्त यः पाप्मना गृहीतः
 स्यात्स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभमग्निर-
 वास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि
 दहत्यैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्ते मुच्यते पाप्मनो
 भवत्येव द्यावापृथिव्यः धेनुमा लभेत ज्योगप-
 रुद्धोऽनयोहिं वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योग-
 परुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव
 तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारिव ह्येतस्य
 राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः समृद्ध्यै वायव्यम् (७)
 वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा
 एतस्मै लोका अपङ्गुका विडपङ्गुकाऽथैष
 ज्योगपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एषास्मा इमाङ्गुकान्विशं प्र दापयति

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

प्रा॒रुमा॑ इ॒मे लो॒काः स्नु॒वन्ति॑ भु॒ञ्जत्ये॒न॒ वि॒दुप॑
तिष्ठ॑ते (८) ॥

(मध्यंदिने कर्तुं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णवावरुणीं तपिन्द्रोऽस्य स्वेन भाग-
धेयेनोपसृतो वायव्यं द्विचत्वारिंशच्छब्दः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धा॑कामो भु॒ञ्जकामो॑ ग्राम॑कामोऽन्न॑कामवान् ।

राज्य॑कामः प्रति॒ष्ठार्थी॑ यः पाप॑क्षयमिच्छति ॥

राज्यार्थी॑ च पुमा॑ंसो ये तेषां पशव इरि॒ताः ॥

तृतीयानुवाके जयकामादीनां पशुनिधाय चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशु-
निधित्सुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं प्रस्तौति—

असा॒वादि॒त्य इति॑ । पूर्वमेवोक्तोऽप्यादित्यस्य दीप्त्यभावः कालविशेषे-
णावापि प्रतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते । दशानामृषमाणं समाहारो दश-
वर्मा । कर्मनामधेयमिति केचित् । तत्तु नात्यन्तयुक्तिसहम् । आलमन्तेत्यस्या-
नन्वयप्रसङ्गतु । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अमुमवाऽऽदित्यमित्यर्थवाद् भूतत्वादादित्योऽ-
स्मिन्कर्माणि देवता । तत्रैव कालविशेषसहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

यम॑न्तेति । शितिपृष्ठाः भेतपृष्ठाः । शितिवाराः भेतवालाः । पूर्ववत्काण्ड-
विशेषं प्रशंसति—

ग्री॒णि वा इति॑ । विहितानिव विस्वोपेतान्सवान्प्रशंसति—

अथ॑ ब्रह्म इति । पूर्वं यमन्ते यथा विस्वोपेतास्तथा मीष्मशरदोरपि वि-
स्वोपेतत्वे सति पूर्वसादृश्यं संप्रधत्ते । तद्वदस्मिन्धजमानेऽप्यभिपूर्वं पूर्वपूर्वसादृ-
श्येनैवोत्तरोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते । न तु कदाचिदपि तेजो ह्रीयत इत्यर्थः ।

आग्नेयऋण्यग्रीवादिष्विव ब्रह्मचर्यादीनि यमकालं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

संवत्सरमिति । दशमस्यर्षभस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते-

संवत्सरस्येति । कद्रुः पिङ्गलः । प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता[त्म]-
कत्वम् । त्वग्दोषनिवारणाय पशुं विधत्ते-यदि बिभीयादिति । कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोगमनुमाय भीत-
स्यायं पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां षोष्णत्वं च सोमापूषाविषमयाज्या-
व्याख्यापसङ्गेन दर्शितम् । भ्रातृव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति-देवाश्चेति । अयुवत देवेभ्यः पृथक्कृतवान् । अतो यवनामकोऽयं वर्णय-
त्ययेन यमः संपन्नः । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन्-
पूर्वं यद्भूलोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तदिदं प्राप्य यम एवाभूत् । उक्षा सेचन-
समर्थो वत्सोत्पादकः । वशा बन्ध्या । लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । तं यमं वरुणपा-
शेनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रप्रसादेनास्य यमस्य
वीर्यं नाशितवन्तः । विधत्ते-यो भ्रातृव्यवानिति । आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति ।
अस्य भ्रातृव्यः पराभवति । पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं
प्रस्तौति-इन्द्रो वृत्रमिति । तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनादबध्नाद्धताद्वृत्रादुत्पन्नानि क्रो-
धाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्रः सर्पाकारैस्तैः
शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध । ततस्तस्य वृत्रस्य शीर्षतः काश्चिद्राव उत्पन्नाः।
ताश्च गावो विशिष्टदेहसंबन्धिन्योऽभवन् । तासां गवां जघने पृष्ठभागे कश्चिद्व-
भोऽमुगम्योदगच्छत् । तमृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचायत्स्वात्मानं पूजितवान्, अहो
मदीयं कार्यं संपन्नमिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यचारयत् । किमिति, यः
कोऽपीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाद्वन्धनादिरूपात्पाप्मनो मुच्ये-
तेति । एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संबन्धना स्वभागेन
तुष्टोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृत्रमप्यदहत् । तत ऐन्द्रयागेन(ण)
सामर्थ्यामिन्द्रः स्वात्मन्यधत् । अथ विधत्ते-

यः पाप्मनेति । चिरं राज्यभ्रष्टस्य पशुं विधत्ते-

द्यावापृथिव्यामिति । ज्योगपकृद्धश्चिरं राज्यभ्रष्टः । यस्तु प्रजापालन-
स्याभावादस्मिंलोके न प्रातिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्रातिष्ठति-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

धृति, तदानीं सोऽयं ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते । तस्य द्यावापृथिव्योः परितोषाद्-
मयत्र प्रतिष्ठा संपद्यते । धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते—

पर्यारिणीति । या गौर्गर्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं
धृत्वा पश्चात्प्रसूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः—“पर्यारिणीति परिहारसू-
र्भवति ” इति । यो ज्योगपरुद्ध एतस्य राष्ट्रं पर्यारीव भवति, भोगकालं चिर-
मतीत्य पश्चात्प्राप्यमान(ण)त्वात् । अतः सदृशयोगः समृद्धये भवति । ज्योगप-
रुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

वायव्यमिति । यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि
द्यावापृथिव्योः संचरतीति तद्वत्सत्त्वम् । अत एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे
तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राज्ञोऽपशुष्का अपरका
भवन्ति तदानीमेवैष ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता
ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते । अवशिष्टा सर्वा प्रजा विदूशब्देन । वत्सेन
तुष्टो वायुर्लोकान्प्रजां च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै स्तुवन्ति
मणिमुक्तादिधनं प्रस्तावयन्ति बाहुल्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा चैनं भुङ्क्षती
पालयन्ती सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथवा ।

आद्यो विशेषराहित्यान् गणत्वविशेषतः ” ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते—“वसन्ते ललामांस्त्रीन्पुषभानात्तमेत ”
इति । तत्र रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गभावाद्वैक्षादभीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत् ।
न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनेभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृ-
तित्वं लिङ्गान्दवगम्यते । तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमाज्जायते—
“यज्ञिषु यूपेष्वालभेत । बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै
जनयेत् । एकयूप आलभेत ” इति । यद्यत्राभीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्तदा
चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानं
पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु पतिपशु पृथ-
ग्युपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेऽवैकादशिनेभ्योऽ-
तिदेशः ।

इदानीभाष्यस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ धेनुवत्सर्षभाश्लोके गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तितः ” ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते—“ द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रमुष-
मम् ” इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् । अषम-
शब्दः पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमवाधित्वा
तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यति-
दिश्यते । प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिष्यन्तीति पूर्वपक्षः । न खल्वेते
यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा
अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिष्यन्तश्छागं
वाधन्त इति राख्यानः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वलस्य विलमपौर्णोत्स य उ॒त्तमः पशु-
रासी॒त्तं पृ॒ष्ठं प्र॒ति सं॒गृह्यो॒दक्खि॒वद॒त्तं सह॒स्रं
प॒शवोऽनु॒दाय॑न्त॒स उ॒न्नतोऽभ॑वद्यः प॒शुकामः स्या-
त्स ए॒तमै॒न्द्रम॑न्नतमा ल॒भेतेन्द्र॑मेव स्वेन भा॒गधे॒ये-
नोप॑ धावति स ए॒वास्मै॑ प॒शून्प्र य॑च्छति प॒शुमा-
ने॒व भ॑वत्यु॒न्नतः (१) भ॒वाति सा॒हस्री॑ वा ए॒षा
ल॒क्ष्मी यदु॑न्नतो ल॒क्ष्मियै॑व प॒शून्व रु॒न्धे यदा
सह॒स्रं प॒शून्प्रा॑प्नुयादथ॒ वैष्ण॒वं वा॒मन॑मा ल॒भेते-
न॒स्मिन्वै तत्सह॑राम॒ध्यतिष्ठ॑त्तस्मादे॒ष वा॒मनः
भ॒र्षोपि॑तः प॒शूभ्य॑ ए॒व प्र॒जाते॑भ्यः प्र॒तिष्ठां॑ द॒धाति॑

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

कोऽर्हति सहस्रं पशून्प्राप्नुमित्याहुरहोरात्राण्येव
सहस्रं* संपाद्याऽऽलभेत पशवः (२) वा अहो-
रात्राणि पशून्नेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्योष-
धीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो
वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै
मन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै
युतुमपि द्यन्ति या वेहद्भवत्योषधीरेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वाद्योनेः
प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा
ओषधयोऽमत्पुरुष आप एवास्मा असंतः सह-
दति तस्मादाहुयंश्च वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावा-
गतः सहदतीत्यैन्द्री* मन्वशां लभेत भूतिका-
मोऽजातो वा एष योऽलं भृत्यै मन्भूतिं न प्राप्नो-
तीन्द्रं खलु वा एषा मृत्वा वशाऽभवत् (४)
इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं
गमयति भवत्येव य* मृत्वा वशा स्यान्मैन्द्रमे-
वाऽऽलभेतैतद्वाव तदिन्द्रिय* साक्षादेवेन्द्रियमव-
रुन्ध एन्द्रासं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीया-
त्पुरुषात्सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोम-
पीथां यो ब्राह्मणः मन्त्रा (५) तृतीयात्पुरुषात्सोमं
न पिबेतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैन* सोम-

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

पीथो नमति यद्वैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोम-
 पीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाग्नेयो
 भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं
 तनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव
 ह्येतस्य (६) सोमपीथः समृद्धयै ब्राह्मण-
 स्पत्यं तूपरमा लभेताभिचरन्ब्राह्मणस्पतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोष धावति तस्मा एवैनमा
 वृश्चति ताजगार्तिमाच्छति तूपरो भवति क्षुरप-
 विर्वा एषा लक्ष्मी यत्तूपरः समृद्धयै स्फयो
 यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र
 हरति शरमयं बर्हिः शुणात्येवैनं वैभीदक इध्मो
 भिनस्येवैनम् (७) ।

(भवत्युन्नतः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽभवत्सन्नेतस्येध्मस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवर्चसकामो यश्चर्मदोषाद्विभेति यः ।

भ्रातृव्यवान्पापभीरुर्भृष्टराज्यश्च यो भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तेनैवं विधातुं प्रस्तौति—

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

इन्द्रो बलस्येति । बलनामकः कश्चिदसुरस्तस्करो भूत्वा यतस्ततो बहून्पशून्पहत्य कस्मिंश्चिद्भुविले स्थापयामास । तं च वृत्तान्तमवगत्येन्द्रो बिलमपौर्णोत्, द्वारपिधानाय प्रक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान् । तत्र य उच्चमः पशुस्तं पशुं पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे पृष्ठमूलमवलम्ब्योदक्त्विददुत्क्षिप्तवान् । तस्य पशोर्यथपतित्वात्तमनु सहस्रं पशव उद्धतवन्तः । स च मुख्यः पशुर्यथपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि पश्चादिन्द्रोत्क्षेपणेनात्यन्तमुन्नतोऽभवत् । विधत्ते—

यः पशुकाम इति । पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवतीति । उन्नत इति यत्, एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य निमित्तभूता तत एव लक्ष्मी संपद्रुषा । तथा सत्युन्नतालम्बेन पशुसमृद्धिरूपया लक्ष्म्या युक्तस्तान्पशून्वरुन्धे ।

पूर्वत्र यथा धेनुमालम्ब्यतः पश्चाद्वत्सालम्बो विहित एवमत्राप्युन्नतमालम्ब्यतो वामनालम्बं विधत्ते—

यदा सहस्रमिति । पशुकाम उन्नतमालम्ब्य तत्फलभूतान्पशून्प्राप्नुवन्सहस्रप्राप्तेरुर्ध्वं वामनालमेत । यस्मादेतस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थमारोहति तस्मात्सहस्रपशुप्रियत्वादेव(ष) वामनो विष्णोः सम्प्रगपेक्षितः । एतस्याऽऽलम्बेन पूर्वमुत्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पश्वर्थं प्रतिष्ठां तृणोदकसंपूर्णं निवासस्थानं कृतवान्भवति । एतस्य वामनस्य सहस्रप्राप्तिकालादन्यं कालं विधत्ते—

कोऽर्हतीति । सहस्रप्राप्तिः प्रायेण दुर्लभा । विघ्नानां चोरव्याघ्रादिकृतानां बहुत्वात् । अतः पशुप्राप्तेरुर्ध्वं सहस्रदिनान्यतिवाक्षाऽऽलमेत । पशवो हि क्षीरादिभोगार्थं संपाद्यन्ते । तत्रैकैकस्मिन्दिने तद्भोगप्रदानादेकैकः पशुरिति गणनायां सहस्रसंख्याकान्यहोरात्राण्येव सहस्रं पशवः संपाद्यन्ते । ततः सहस्रदिनेभ्य ऊर्ध्वं वामनालम्बेन यावतां तावतां वा विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा संपादिता भवति । प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते—

ओषधीभ्य इति । वेहतं गर्भविनाशिनीम् । यः प्रजात्पादने समर्थोऽपि प्रजां न लभत एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते । अतस्ताभ्य आलम्बो युक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूतुं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अतस्तासां प्रियाया वेहत आलम्बेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेयंजमानसंबन्धिर्दीर्घात्प्रजामुत्पादयन्ति स्वरेतसैव प्रयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुतादिकम् ।

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

ततोऽसावौरसीमेव मजां लभते । तां ओषधयो लोकप्रसिद्धया स्तुयन्ते । तत्र तावदाप एवौषधयोऽपामोषधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुत्रः । स चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते । स्वकारणभूतरेतोवस्थायामनभिव्यक्तत्वात् । तथा सत्यब्रूयेण स्थिता ओषधय एव यजमानार्थमनभिव्यक्तशरीराकाराद्देतसः सदभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात्कारणादीदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः--आप एवास्मा असतः सद्दतीति । तत्राभिज्ञा ओषधिव्यक्ताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति । अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलसंपत्त्या सस्यनिष्पत्तिमभिलक्ष्याऽऽप एवासतः सस्यराहिताक्षेयात्साद्विद्यमानत्वेन भासमानं सस्यं ददतीत्याहुः । यथाभिज्ञा ओषधीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः, यदि वाऽनभिज्ञा अपां सस्यप्रदत्वमाहुः, सर्वथाऽपि यशस्तयोषधिविषयं कर्म । भूमिकामस्य पशुं विधत्ते--

ऐन्द्रमिति । सल्लदत्समुत्पाद्य पश्चाद्वन्ध्या गौः सूतवशा । गो भूत्यै योग्याऽपि भूमिं न प्राप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव । तस्मादयमालभेत । एवाऽपि सूतवशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य बन्ध्याऽभवत् । इन्द्रस्य पितायाः सूतवशायाः प्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते--

यः सूत्वेति । सूतवशाया वत्स इन्द्रसमानः । अत एवेन्ध्रमातुः सूतवशा-
रूपेण निष्पत्तिरेवमाज्ञायते--“सोऽमन्यत यो वै यदिनाऽपरो जनिष्यत स इदं भविष्यतीति तस्या अनुसृश्य योनिमाच्छिन्नत्वात् सूतवशाऽभवत्सूतवशायै जन्म” इति । तथा सति स्वसमानत्वेनेन्द्रप्रियं तमेन वत्समेन्द्रमेवाऽऽलभेत । वत्सस्येन्द्रियकार्यत्वादनेन्द्रत्वान्मुख्यमेवेन्द्रियमवबुद्धे । विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते--

ऐद्राभमिति । मालितवृषणो बलीवर्द उत्सृष्ट इत्युच्यते । स एव जीर्णो लाङ्गलवहनादेर्मुक्तः पुनरुत्सृष्टः । स्वात्मानमारभ्य तृतीयः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च यदा सोमं न पिबेयुस्तदानीमेतस्य त्रयस्य सोमपानं विच्छिन्नं, स एव पशुमालभेत । इन्द्रमार्गं च क्रमेण प्रशंसति--

यदैन्द्रो भवतीति । सोमपानस्थेन्द्रियवृद्धिहेतुत्वादनेन्द्रियरूपत्वव । पशुविशेषणं प्रशंसति--

पुनरुत्सृष्टो भवतीति । प्रथमं पितामहन सोमपीथ उत्सृष्टः, पुनः पिता, पुनरपि स्वेन, तत उक्तपशुसादृश्यालदात्मः समृद्धये संपन्नः । अमिचरतः पशुं विधत्ते--

(पशुकामदीनां पशुविधिः)

ब्राह्मणस्पत्यमिति । स ब्रह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थयेनैव वैरिणमा-
बुध्यति समन्ताच्छिनत्ति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति । पशुविशेषणं पशंसति—
तूपरो भवतीति । तूपर इति यदेषा क्षुरपविर्वै क्षुर इव तीक्ष्णा धारा वंजे
यस्याः सा क्षुरपविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शुक्लभावेऽपि युजे
मेष इव सहसा घातं करोतीति वज्रसाम्यम् । यूपस्य चोदकमात्मन्नाभित्वादि-
रूपमपवदितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते—

स्फ्यो यूप इति । अत्र सूत्रम्—“स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्यूपः” इति ।
कुशमयमपवदितुं विधत्ते—

शरमयमिति । शृणन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु तृणेभूत्यजैः
काष्ठैर्ब्राह्मणाः* क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीर्ष्णैर्वज्रावयवैरुत्पन्नत्वादिंसक-
त्वम् । वज्रावयवैरुत्पत्तिरन्यत्राऽऽज्ञायते—“इन्द्रो बृत्राय वज्रं माहरत्स वेधा
व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ते शरा अ-
भवन्तच्छराणां शरत्वम्” इति । तस्माच्छरमयेन बर्हिषा वैरिणं हिनस्त्येव ।
पालाशमिध्मं बाधितुं विधत्ते—

वैभीदक इति । अक्षशब्दाच्चादुवृक्षादुत्पन्नां वैभीदकः । स च विशेष-
णेण भेत्तुं शक्त इति कृत्वा वैरिणं भिनत्त्येव ।

अत्र मीमांसा ।

इशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“समुच्चैयं शरमयं कीशेनोतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मेवं प्रतिपदोक्तितः” ॥

सोमारौद्रे चरं निर्वपेः कृष्णानां वीहीणामभिचरन्तित्यत्र शरमयं बर्हिर्भवतीति
श्रुतं, तदिदं प्राकृतेन कुशबर्हिषा सह समुच्चयितं । कुतः । मयदृशब्देन प्राचु-
र्यस्याभिधानादबाधनापि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति
सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयदृशब्दस्य प्रतिपदोक्तः । अतस्तं परित्यज्य प्राचु-
र्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः । किंच, प्राचुर्यार्थत्वे कार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात् ।
तस्मात्कुशबर्हिषो बाधकमिति राख्दान्तः ॥

* ब्राह्मणा इत्यस्य स्थाने बाणा इति युक्तम् । अथवा ब्राह्मणा इति यदेन बर्हिभट्टो ज्ञेयः ।

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः) ।

बार्हस्पत्यः शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो
 यः कामयेत पृष्ठः समानानां स्यामिति बृह-
 स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
 पृष्ठः समानानां करोति ग्राम्येव भवति शि-
 तिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृ-
 द्धयै पौष्णः श्याममा लभेताञ्जकामोऽञ्जं वै
 पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै (१) अञ्जं प्र यच्छत्यञ्जाद् एव
 भवति श्यामो भवत्येतद्वा अञ्जस्य रूपः समृ-
 द्धयै मारुतं पृश्निमा लभेताञ्जकामोऽञ्जं वै
 मरुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवास्मा अञ्जं प्र यच्छन्त्यञ्जाद् एव भवति
 पृश्निर्भवत्येतद्वा अञ्जस्य रूपः समृद्ध्या ऐन्द्र-
 मरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं द-
 धातीन्द्रियाव्येव भवत्यरुणो भूमान्भवत्येतद्वा
 इन्द्रस्य रूपः समृद्धयै सावित्रमुपध्वस्तमा
 लभेत मुनिकामः सविता वै प्रसवानामीशे
 सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स

(मामकामादीनां पशुविधिः)

ए॒वास्मै॑ स॒निं प्र सु॒वति॑ दान॒कामा॑ अ॒स्मै प्र॒जा
 भ॒वन्त्युप॑ध्व॒स्तो भ॑वति मा॒वित्रो॑ ह्येषः (३)
 दे॒वत॑या स॒मृद्ध॑चै वैश्व॒देवं बहु॑रूप॒मा ल॑भेता-
 म॒कामो॑ वैश्व॒देवं वा अ॒न्नं वि॒श्वाने॒व दे॒वान्स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनोप॑ धा॒वति॑ त ए॒वास्मा॑ अ॒न्नं प्र
 य॒च्छन्त्य॒ज्ञाद॑ ए॒व भ॑वति बहु॒रूपो भ॑वति
 बहु॒रूपः ह्य॒न्नः स॒मृद्ध॑चै वैश्व॒देवं बहु॑रूप॒मा
 ल॑भेत ग्रा॒म॒कामो॑ वैश्व॒देवा वै स॒जाता॑ वि॒श्वाने॒व
 दे॒वान्स्वेन॑ भा॒गधे॒येनोप॑ धा॒वति॑ त
 ए॒वास्मै॑ (४) स॒जाता॑न्प्र य॒च्छन्ति॑ ग्रा॒म्ये॒व
 भ॑वति बहु॒रूपो भ॑वति बहु॒देव॑त्योऽ॒ ह्येष
 स॒मृद्ध॑चै प्रा॒जाप॑त्यं तू॒प॒रमा॑ ल॑भेत यस्याना-
 ज्ञा॒तमि॒व ज्यो॒गाम॑र्येत्प्रा॒जाप॑त्यो वै पु॒रुषः॑ प्र॒जा-
 प॑तिः ख॒लु वै तस्य॑ वे॒द यस्याना॑ज्ञा॒तमि॒व ज्यो॒-
 गाम॑र्यति प्र॒जाप॑तिमे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॒येनोप॑
 धा॒वति॑ स ए॒वैनं॑ तस्मात्प्रा॒मोन्मु॒ञ्चति॑ तू॒प॒रो
 भ॑वति प्रा॒जाप॑त्यो ह्येष दे॒वत॑या स॒मृद्ध॑चै (५) ।

(अ॒स्मा इन्द्र॑म॒वैष स॒जाता॑ वि॒श्वाने॒व दे॒वान्स्वेन॑ भा॒गधे॒ये-
 नोप॑ धा॒वति॑ त ए॒वास्मै॑ प्रा॒जाप॑त्यो हि त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पशुकामः प्रजाकामो भूत्यर्थी छिन्नसोमकः ।

अभिचारी च ये तेषां पञ्चमे पशवः श्रुताः ॥

अथ षष्ठे ग्रामकामादीनां पञ्चन्तराणि वक्तव्यानि । तत्रैकं पशुं विधत्ते-

बार्हस्पत्यमिति । ग्रामो मे भूयादन्वेषां ग्रामस्वामिनां मध्ये प्रुष्ठवदुपरिवर्ती
स्वामीति यः कामयेत तस्यायं पशुः । पशुविशेषणं प्रशंसति-शितिपृष्ठो भवतीति । राजसूये बार्हस्पत्यं चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्त-
त्वात्तद्देवताकत्वम् । अन्नकामस्य पशुं विधत्ते-

पौष्णमिति । अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति-

श्यामो भवतीति । पञ्चशकाद्यन्नस्य रूपं श्यामम् । अन्नकामस्य पञ्चन्तरं
विधत्ते-मारुतामिति । मरुतां वैश्यत्वेनाजसंपादकत्वादन्नत्वम् । पशुविशेषणं प्रशं-
सति-पृश्निर्भवतीति । पृश्निः श्वेतः । शाल्यन्नस्य रूपं श्वेतम् । इन्द्रियकामस्य पशुं
विधत्ते-

ऐन्द्रमरुणमेति । अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते-

अरुणो भूमानिति । महती धूरस्थातीति भूमान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन
ब्राह्मत्वं स्वरूपम् । स्वप्रतिग्रहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते-सावित्रामिति । उपध्वस्तः संकीर्णवर्णः । सनिकामः परकर्तृकदानकामः ।
प्रसधानां मेरणानाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवति मेरयति ।
संकीर्णवर्णं प्रशंसति-उपध्वस्त इति । राजसूये सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो द-
क्षिणेत्युक्तत्वात्सवितृदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पञ्चन्तरं विधत्ते-वैश्वदेवमिति । सांकर्यमन्तरेण विस्पष्टा बहवो वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ।
पशुविशेषणं प्रशंसति-बहुरूपो भवतीति । भक्ष्यभोज्यलेखचोष्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् । ग्राम-
कामस्य पञ्चन्तरं विधत्ते-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वैश्वदेवमिति । सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विश्वेषां देवानां संबन्धिनः । पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूप इति । विश्वेषां देवानामेतत्स्वामित्वात्पशोर्बहुदेवत्वत्वम् । अज्ञात-
चिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते—

प्रजापत्यमिति । विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्ष-
यकाश्यादिकं च दृश्यते, तदिदमज्ञातमिव भवति । प्रजापतिः पुरुषमसृजतेति भु-
तत्वात्पुरुषः प्रजापत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्रजापतिना ज्ञायते ।
अतः प्रजापतिरेनं तस्मात्सामादज्ञातदीर्घरोगान्मोचयति ॥

प्रजापतिवपाजन्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति—तूपरो भवतीति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वषट्कारो वै गांयत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै-
रसः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपागृह्णात्सा शिति-
पृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रा-
वरुणावुपागृह्णीताः सा द्विरूपा वशाऽभवद्य-
स्तुतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्सा
बहुरूपा वशाऽभवद्यश्चतुर्थः परापतत्तं पृथि-
वीं प्राविशत्तं बृहस्पतिरभि (१) अगृह्णाद-
स्त्वेवायं भोगायेति स उक्षवशः समभवद्यहो-
हितं परापतत्तद्रुद्र उपागृह्णात्सा रौद्री रोहिणी
वशाऽभवद्दार्हस्पत्याः शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्म-
वर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-

नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति छन्दसां वा एष रसो
 यद्वशा रस इव खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं
 छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे मै-
 भ्रावरुणी द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो भैत्रं वा
 अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षय-
 तश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु
 वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमव
 रुन्धे भैत्रावरुणी द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो
 भैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु
 वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां
 प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा
 रस इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं
 प्रजामव (४) रुन्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा
 लभेताज्ञकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव
 देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा
 अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति छन्दसां
 वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वा अन्नं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

छन्दसामेव रसेन रसमञ्जमव रुन्धे वैश्वदेवा वै
 बहुरूपामा लभेत शार्मकामो वैश्वदेवा वै (५)
 सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप
 धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति आ-
 म्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रसं
 इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसं
 सजातानव रुन्धे बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत
 ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसम् (६)
 दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति वशं वा एष चर-
 ति यदुक्षा वश इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशं-
 नैव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे रौद्रीः रोहिणीमा
 लभेताभिचरन्क्रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धाव-
 तिति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्च्छति
 रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा देवतया समं-
 ज्ञये स्फयो यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमे-
 वास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शुणाल्येवैनं वै-
 भीदकं इध्मो भिनस्येवैनम् ॥ ७ ॥

(अभि खलु वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव वैश्वदेवा वै ब्रह्म-
 वर्चसं यूप एकाग्रविच्छतिर्था) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृष्ठकामोऽन्धकामो द्वाविन्द्रियार्थी सन्ति तथा ।

अन्नं ग्रामं च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोगाश्च ये स्थिताः ॥

षष्ठेऽनुवाके पशवः क्रमेणैषामुदीरिताः ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पञ्चन्तराणि विधातुं प्रस्तौति--

वषट्कार इति । वौषट्कृत्यस्य मन्त्रस्याभिमानिदेवो वषट्कारः । तस्य गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे प्रसिद्ध इति वैशब्देन सूच्यते । छिन्नाद्या-
यत्रीशिरसो जलं रक्तं च निर्गतं, ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वशा उत्पन्नाः ।
ताश्च बृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण प्रियाः संपन्नाः । द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता द्विरू-
पा । बहुभिर्वर्णैरुपेता बहुरूपा । चतुर्थपर्याये भूमौ पतितं रसं वृथा विनष्टो मा
भूदिति बृहस्पतिरभ्यगृह्णात् । तस्यायमभिप्रायः--अयं रसो मम भोगाय भव-
त्वेव । उक्षवशो व्यर्थवीर्यो वृषभः ।

तत्राऽऽद्यं पशुं विधत्ते--

बार्हस्पत्यामिति । ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्मिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वादसत्ताद-
श्यमित्याभिप्रेत्य तत्साधनभूतां वशां प्रशंसति--

छन्दसामिति । वशाया गायत्रीछन्दोरसत्वं व्याख्यातम् । गायत्री च सोमा-
हरणेन छन्दोन्तरात्पशस्ता । तस्माद्वशा सर्वेषां छन्दसां सारः । तेन छन्दो-
रसेन वशारूपेणैहिकामुष्मिकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ।

द्वितीयं पशुं विधत्ते--

मैत्रावरुणीमिति । मित्रस्य सूर्यत्वाद्वस्तदीयत्वम् । अन्धकारेणाऽऽवर-
णहेतुत्वाद्भेदरूपत्वम् । वृष्टेर्द्रवत्वादोषभ्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपमानम् ।

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते--मैत्रावरुणीमिति ।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न संभवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि न संभवति ।
सतस्तयोर्वृष्टिसाधनत्ववत्प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं पशुं विधत्ते--

वैश्वदेवीमिति । अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्वैश्वदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सार-
त्वादसत्ताम्यम् ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते—

वैश्वदेवीमिति । सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनां च बहुत्वेन देवतासाम्येन वैश्वदेवत्वं स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यम् ।

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यमिति । वशत्वविशेषणं प्रशंसति—

वशं वा इति । उक्षेति यदेष वशं चरति धेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुनस्तासामेव पृष्ठतो गृहेष्वागच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । ब्रह्मवर्चसमपीन्द्रियनियमनोपेतत्वाद्वश इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ।

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

रोद्रीमिति । रुद्राध्याये नीलघ्नीवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण लोहितत्वं भूयतेऽतो रोहिणी रुद्रदेवताका ।

पूर्ववच्चोदकप्राप्तमपवदितुं विधत्ते—स्फ्यो यूप इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

असावा॒दित्यो न व्य॑रो॒चत॒ तस्मै॑ दे॒वाः
प्राय॑श्चि॒त्तिमे॒च्छन्त॑स्मा ए॒ताः सौरी॑ः श्वेता
व॒शामा॑ऽल॒भन्त॒ तयै॑वास्मिन् रु॒चम॑दधुर्यो ब्र॒ह्म-
व॒र्चस॑कामः स्यात्तस्मा ए॒ताः सौरी॑ः श्वेता
व॒शामा॑ ल॒भेता॒मुमे॑वाऽऽदित्यः॑ स्वेन॑ भागधे-
येनोप॑ धावति स ए॒वास्मिन् ब्रह्म॑वर्चसं दधाति
ब्रह्म॑वर्चस्यैव भवति वै॒ल्वो यूपो॑ भवत्यमो
(१) वा आ॒दित्यो यतो॑ऽजा॒यत॒ ततो॑ वि॒ल्वं
उ॒दति॑ष्ठत्सयोन्येव ब्रह्म॑वर्चसमव॑ रुन्धे ब्राह्म॑ण-

स्पर्त्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्वारुणं
 बर्शकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्वरुणेनैव आतुष्यं
 ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रुकर्णी भवत्ये-
 तद्वै ब्रह्मणो रूपं समृद्धयै स्फयो यूपो भवति
 बज्रो वै स्फयो वर्जमेवास्मै प्र हरति शरमयं
 बर्हिः कृणाति (२) एवैनं वैभदिक इध्मो
 भिनस्येवैनं वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो
 नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं
 प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति वामनो
 भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्धयै
 त्वाष्ट्रं वडबमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै प-
 शूनां मिथुनानाम् (३) प्रजनयिता त्वष्टा-
 रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
 पशुमिथुनान्प्र जनयति प्रजा हि वा एत-
 स्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्सन्वडबः
 साक्षादेव प्रजां पशूनव रुन्धे मैत्रं श्वेतमा
 लभेत सङ्ग्रामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं मित्रेण
 सं नयति (४) विशालो भवति व्यवसा-
 ययत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टि-
 कामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या इंशे प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्ज-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

न्यं वर्षयति ऋणो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपम्
 रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे श्वलो भवति विद्यु-
 तमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्यवाशुक्लो भवति
 वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति (५) ॥

(असौ शुणार्तिं मिथुनानां नयति यच्छति) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितयिकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मतेजः प्रजां वृष्टिमर्चं ग्रामं तथा पुनः ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्तप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्ब्रह्मवर्चसकामादीनां पञ्चन्तराणि
 विधास्यन्नादौ कस्याचित्पशोर्विधानाय प्रस्तौति—

असावादित्य इति । आदित्यविषये बहवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादि-
 भेदेन व्यवस्थापनीयाः । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । स्वादिरं बाधितुं विधत्ते—

बैल्वो यूपो भवतीति । श्रीसूक्तेन बिल्बोत्पत्तिराम्नायते—“ आदित्यवर्णे
 तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्बः ” इति ।

अस्यायमर्थः—हे आदित्यवर्णे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्याऽऽदित्यस्य तपसः संता-
 पत्प्राप्तकाशादभ्यूर्ध्वं तव प्रियो बिल्बवृक्षो जात इति । ततः सौर्या वशाया
 बैल्वे यूपे तति सूर्यबिल्बयोः सहोदरत्वात्सयोनित्वम् । तेन च ब्रह्मवर्चसमपि
 सयोन्येव सेपद्यते । स्वपित्रादीनां यस्यां वेदशाखायामभ्ययनानुष्ठानादिप्रवृत्ति-
 स्तत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्ब्रह्मवर्चसस्य सयोनित्वम् । अभिचरतः कंचित्पशुं
 विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यामिति । पिङ्गलवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी । तस्य पशोः
 माध्याह्नं पुरोडाशं विधत्ते—

बाहुणमिति । एतदनुष्ठानेन आतृव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्ब्रह्मणा
ब्रह्मणस्पतिदेवताकेन कर्मणा हिनस्ति ।

ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य हेमवर्णात्वाद्ब्रह्मकण्ठ्या ब्रह्मरूपत्वमित्यभिप्रेत्य पशुविशेषणं
प्रशंसति--

बभ्रुकर्णीति । पूर्ववच्चोदकप्राप्तं बाधितं विधत्ते--

स्फयो यूष इति । अभिष्टोमादिमहायज्ञप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते--

वैष्णवमिति । राजसूये वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणेत्पुक्तत्वाद्वायव्यस्य
विष्णुदेवत्वत्वम् । विधत्ते--

त्वाष्ट्रं वद्वजमिति । यथा मनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्तनबुद्ध्यां सत्यां
स्मश्रुनिर्गमनात्पाग्योषित्वभ्रमो भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण
यस्मिन्पुंस्येवाश्वे योषित्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति । अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा
तमश्वमारोहन्ति, सोऽयमीदृशोऽश्वो वद्वजः । स च त्वष्टुः प्रियः । रेतसः सितस्य
त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतत्वान्मिथुनमजनयितृत्वम् । पशुविशेषणं
प्रशंसति--

प्रजा हि वा इति । यदा स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या प्रजाः
पशवश्च प्रविशन्ति, तत्र प्रजानां प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये पौत्रं समीचीनमश्व-
मानीय तत्राऽऽरोहयितृत्वाय प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नाम योषित्वभ्रान्त्या तदारो-
हणम्, अथ तदानीं प्रजापशुप्रवृत्तेरेव स्वतः पुमानमपि सन्स्त्रीनामधारी वद्वजो
भवति । तदालम्बनेन साक्षादेव शीघ्रमेव प्रजां पशून्प्राप्नोति ।

परकीयत्वेनायामीदृशमेव शूरसमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः प्रतिज्ञां
कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यद्वा संधिकागिनः पशुं विधत्ते--

मैत्राश्वेतामिति । एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा
संनयति योजयति । यजमानेन यूषः संमित इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तदपवादितुं
परिमाणोपपत्तिं विधत्ते--

विशालो भवतीति । एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसाययत्येव धैर्यमुत्पाद्य स्व-
कार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अथैवेनं संधिकागिनं संधिघटकत्वेन परो राजा
मित्रमेवेत्येतादृशं निश्चयवन्तं करोति । विधत्ते--

(अस्त्राद्यकामादीनां पशुविधिः)

प्राजापत्यमिति । सर्वस्रष्टृत्वेन वृष्टेरपि स्रष्टृत्वात्तदीशितृत्वम् । वन-
च्छन्ने सवितरि तीव्रवृष्टिवेलायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिप्रेत्य पशुवि-
शेषणं प्रशंसति—

कृष्णो भवतीति । कृत्स्नशरीरे काष्ण्यमाप्तावुदराद्यधस्तनमदेशविशेषेषु
शैत्यमिभ्रणं विधत्ते—

शबलो भवतीति । शैत्यस्य मालिन्यविरोधित्वाद्विद्युत्साम्यम् । कर्णतमीव
एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते—

अवाशृङ्गो भवतीति । अवोमुखत्वेन वृष्टिधारासमत्वं ब्रूष्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वरुणं* मुषुवाणमन्नाद्यं नोपनिमत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्ता* स्वायै देव-
ताया आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपनिमद्य-
मलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनिमत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामा लभेत वरुणमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र
यच्छत्यन्नादः (१) एव भवति कृष्णा भ-
वति वारुणी ह्येषा देवतया समृद्धये मैत्र*
श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां औषधीनां
च संधावन्नकामो मैत्रीवां ओषधयो वारुणी-
रापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप

जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव
 भवति (२) अपां चौपधीनां च संधावा
 लभत उभयस्यावरुद्धयै विशाखो शृणो भवति
 द्वे ह्येते देवते समृद्धयै मैत्रः श्वेतमा लभेत
 वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति
 मित्रेणैवास्मै वरुणः शमयति यद्वारुणः सा-
 क्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यद्वितामुर्भवति
 जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां
 मिथुनेऽपश्यन्तस्यां न समराधयन्तावश्विना-
 वभूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति
 साऽश्विनोरेवामवयः पुष्टिकामः स्यात्स एता-
 माश्विनीं यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं धत्तः
 पुष्यति प्रजयां पशूभिः (४) ॥

(अन्नादोऽन्नाद् एव भवत्यविन्दन्पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च यज्ञमार्तिं तथा पशून् ।

समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तान्पशून्ष्टमेऽनुवाके विधायथ नवमेऽन्नाद्यकामादीनां पशून्विधित्सुरादौ
 कं चत्पशुं विधातुं प्रस्तौति-

प्रपा० १ अनु० ९]

ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१०३६

(अन्नायकामादीनां पशुविधिः)

वरुणमिति । सुषुवाणं सोमाभिषवं कृतवन्तम् । विधत्ते—

यमलमिति । धनिकः पुमान्तुं योग्याय शाल्यनपायसादिभोग्याय तप-
र्थोऽपि संविधातृमनुष्याभावादिना तन्न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः । वरुणः पर्जन्य-
मुखेन प्रकाशमावृत्य काष्णर्थं संपादयति । ततोऽस्य पशुवर्णस्य वरुणदेवत्यत्वम् ।
द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्र० श्वेतमिति । संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेधा सूत्रकारो
न्याख्यातवान्—“ अपां चौषधीनां च संधाविति प्रावृषि शरत्प्रतिपत्तौ वाऽपि
वाऽपां चौषधीनां च संधौ ” इति । ऋत्वोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्ये इति तस्यार्थः ।
ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम् । संधौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन
प्रशस्तः । एतदेवामिमेत्य संधिं प्रशंसति—

अपां चौषधीनामिति । यूपस्य शास्त्रादयं विधत्ते—

विशाख इति । विविधे शाखे यस्यासौ विशाखः । तदिदं सूत्रकारो
दर्शयति—“ विशाखो यूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तद्विशाखं यद्वोपर्युभे शाखे
अष्टाश्री सचषाले स्याताम् ” इति । दीर्घरोगिणो द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्र० श्वेतमिति । मित्रो हि कूरं वरुणं शान्तं करोति । स च वरुण-
पाशान्नोचयति । तयोः पृथगुपक्रमः । पुष्टिकामस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । प्रजापशुसमृद्धिः पुष्टिः । सा च मनुष्यमिश्रुने पशुमिश्रुने
च संभवतीत्येवं देवा उपायमपश्यन् । दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्यग्भाषयितुं शक्ता
नाभवन् । तदानीमश्विनावूचतुः—आवयोरेवैषा पुष्टिः संबन्धिनी । तस्मादेतस्यां
पुष्टावावाग्धां विना मा वदध्वं संभाषणमेव मा कुरुतेति । तस्मात्सा पुष्टिरश्विनो-
रधीनाऽभवत् । विधत्ते—

यः पुष्टिकाम इति । एकास्मिन्गर्भे सह जातौ यमौ । तयोर्मध्ये या स्त्री
सा यमी ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवक्रीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्वा-
क्ष्णः सोमं पिपासिदश्विनौ वै देवानामसोम-
पावास्तां तौ पश्वा सोमपथिं प्राऽऽप्नुताम-
श्विनावेतस्य देवता यो दुर्वाक्ष्णः सोमं पिपा-
सस्यश्विनाविव स्वेन भागधेयेनोप धावति
तावेवास्मै सोमपथिं प्र यच्छत उपैनः सोम-
पीथो नमति यद्भूमो भवति धूम्रिमाणमेवा-
स्मादप हन्ति ललामः (१) भवति मुखत
एवास्मिन्तेजो दधाति वायव्यं गोमुगमा लभेत
यमजघ्निवाः समभिः सैयुरपूता वा एतं वार्ग-
च्छति यमजघ्निवाः समभिः सन्ति नैष
ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्वोसृगो नेवैष ग्रामे
नारण्ये यमजघ्निवाः समभिः सन्ति वायुर्वै
देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एव (२) एनं पवयति पराची वा
एतस्मै व्युच्छन्ति व्युच्छति तमः पाप्मानं
प्र विंशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो
नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमे-
वाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै
व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानं
हते (३) ॥

[प्रपा० १ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१०४१

(नैमित्तिकपशुविधिः)

(ललाटे स एव वद्वर्चत्वारिंशं शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाण्डके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाण्डके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अन्नाद्यमन्नमाधं च बाञ्छतो दीर्घरोगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ दशमोऽनुवाके नैमित्तिकाः पशवो विधातव्याः । तव दुर्गाक्षणस्य सोम-
पानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते—

आश्विनमिति । मलिनश्वेत्यं भूजत्वम् । ललाटे शौकस्येन बाञ्छितोऽव-
शिष्टे शरीरे भूजवर्णः पशुराश्विनोः मियः । दुर्गाक्षणलक्षणं बोधायन आह—

“ यस्य वेदश्च वेदी च बिच्छ्येते त्रिपुरुषम् ।

त वै दुर्गाक्षणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः ” इति ।

पूर्वोक्तपुनरुक्तपशौ यो ग्राहणः सन्ना तृतीयादित्युक्तत्वादीदृशो दुर्गा-
क्षणो नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने अन्नाद्यतेनेच्छावस्थे सति दुर्गाक्षणोऽ-
धिक्रियते । आश्विनग्रहग्राहणे तो देवा अन्नवन्नपूतो वा इमो मनुष्यचरो वि-
षजा इत्युक्तत्वादपूतयोरितरदेववत्सोमपातृत्वं नास्ति । पश्चाद्यज्ञस्य च्छिन्नं शिरः
प्रतिसंभाय तेन तुष्टेभ्यो देवेभ्यः सोमग्रहं लब्धवन्तो । वदपि वनेवाऽऽज्ञातम्—
“ तो बहिष्पवमानेन पश्यित्वा बाभ्यमितमाश्विनमनुकृन् ” इति । अतः वमान-
शीलत्वाद्दुर्गाक्षणस्य सोमं पिपासोराश्विनो देवता । पशोर्भूजत्ववर्णेन दुर्गाक्ष-
णलक्षणं भूमिमाणं मालिन्यमस्मादपहन्ति । ललाटे शौकस्येनास्मिन्मुखे एव
मुख्यमेव वृजवर्चलक्षणं तेजो भूते । मिथ्यापवादं निमित्तीकृत्य कथितशु-
विधत्ते—

वायव्यमिति । गोभिः सहारण्ये परितुं गताद्बुधभास्करयाचित्पूज्यावृत्तनी
गोमृगः । उभयलक्षणदृशं नास्तथात्वं निश्चयम् । कथितपुरुषो ग्राहणं न हवर्वा-
स्तथाऽपि शङ्क्या तादृशं यं पुरुषं जना मन्त्रहेत्यपवदेयुस्तस्मायं पशुः । यद्य-

(नैमिचिकपशुविधिः)

म्यस्य पुरुषस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाऽप्यपूता वागूच्छत्येतं नि-
न्दास्वपा वाक् शङ्कितैर्जनैः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव । तामेव निन्दां निमिचीकृत्यैव
विहितो गोमृगो मुख्यो ग्राम्यो न भवति । मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आ-
रण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशस्तस्य ग्रामे नास्ति वासो बन्धुभिः सह व्यव-
हाराभावात् । नापि वानप्रस्थादिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः
पवित्रत्वं ब्रह्मशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते-

“ रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्रवायसैः ।

मरुताऽर्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकाचितानि च ” इति ।

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्पशौ निन्दां केचिल्लौकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि नि-
न्दन्तु नाम ते । तथाऽप्यसार्वाभिज्ञैः शिष्टैर्व्यवहार्य एव ।

सोमयागमध्य आश्विनशुक्लकाले सूर्यानाविर्भावं निमिचीकृत्य कंचित्पशुं
विधत्ते-

पराचीति । अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्राक्षंख्याकाभि-
क्रांभिरुपेतं शस्त्रमाश्विनम् । तर्च्चातिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठिते-
षुषःकालात्प्राग्बेलायामारब्धव्यम् । तस्मिन्शस्त्रे शस्यमाने सति सूर्यं जदित्वा
मेघाद्यावरणमन्तरेण यदाऽऽविर्भवेत्तदा नायं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य
तदानीं नाऽऽविर्भवेदेतस्मै यजमानायेयं रात्रिव्युच्छन्ती प्रभातं प्राप्नुवती
सती न सम्यक्प्राप्नोति । किंतु पराची व्युच्छन्ती पराङ्मुखी तस्मिन्नपरका
सती प्रभातं प्राप्नोति । तदानीमयं यजमानः प्रकाशविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधिनं
वाप्मानं च प्रविशति । तादृशस्यायं पशुः, स च बहुरूपश्चित्रवर्णः । प्रतीची
संमुखी तस्मिन्नुरक्तेत्यर्थः । तेन पशुना तमः पाप्मानं चापहन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो यद्ध
 वो दिवो या वः शर्म । भरेष्विन्द्रं सुहवं
 हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् । अग्निं
 मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी म-
 रुतः स्वस्तये । ममत्तु नः परिज्मा वसुर्हा
 ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रा-
 पर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।
 प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ
 यत्तपन्मरुतो वावशानाः । श्रियसे कं भा-
 नुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः
 सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभी-
 रवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः
 प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभिरभि-
 रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वा-
 दित्यैर्नो वरुणः सः शिशातु । सं नो देवो
 वसुभिरग्निः सम् (२) सोमस्तनूभी रुद्रि-
 याभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादि-
 त्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या
 वसुभिः संवभ्रुवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि ।
 एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना विश्वे देवाः सम-
 नसो भवन्तु । कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रणा

नरो नृपदमे । अहन्ताश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति
 जन्तवः । सं यदिषो वनामहे सः हव्या मा-
 नुषाणाम् । उत युष्मस्य शर्वसः (३) ऋ-
 तस्य रश्मिमा ददे । यज्ञो देवानां प्रत्येति
 युष्मदादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽ-
 र्षां चो मतिर्वक्त्याद् होश्रिया वरिवोवित्त-
 राऽसत् । कुचिरपः सुयवसा अदब्ध उप
 सेति बुद्धवयाः सुवीरः । नकिष्टं मन्त्यन्तितो
 न दुराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतो । धार-
 यन्त आदित्यासो जगत्स्या देवा विश्वस्य
 भुवनस्य गोपाः । दीर्घार्धियो रक्षमाणाः
 (४) असुर्यमृतावानश्रयमाना ऋणानि ।
 तिस्रो भूमिर्धारयन्त्रीरुत युन्त्रीणि वृता
 विदये अन्तरैषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
 महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु । त्याग्न क्ष-
 त्रियाः अवं आदित्यान्याचिषामहे । सुमृडी-
 काः अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकिते न
 सग्धा न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।
 पाक्या चिद्वसवो धीर्या चित् (५) युष्मा-
 नीतो अर्भयं ज्योतिरश्याम् । आदित्यानाम-
 वसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।
 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासं इमं यज्ञं दधतु

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

श्रोष॑माणाः । इ॒मं मे॒ वरु॑ण श्रु॒धी ह॒वम॑द्या
 च॒ मृ॒डय॑ । त्वा॒मव॑स्युरा च॒र्के । तत्त्वा॑ या॒मि
 ब्र॒ह्म॑णा व॒न्द॒मा॒नस्त॒दा शा॑स्ते यज॒मानो॑ ह॒-
 वि॒र्मिः । अ॒हे॒ह॒मा॒नो वरु॑णेह बो॒ध्य॒रु॒श॒स्त मा
 न॒ आ॒युः प्र॒ मो॒षीः (६) ॥

(नामाग्निः सःशर्वसो रक्षमाणा धीर्या चिदेकान्नपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वा॒य॒व्यं प्र॒जाप॑तिस्ता वरु॑णं दे॒वासुरा॑ ए॒ष्व॒सावा॑दित्यो द॒श॒र्ष॒भामि॒न्द्रो
 ब॒ल॒स्य॑ बा॒ह॒स्प॒त्यं व॑षट्कारोऽसौ सौ॒रीं वरु॑णमा॒ग्निमि॒न्द्रं वा॒ नर॒ एका॑-
 द॒श (११) ।

वा॒य॒व्यमा॒ग्नेयीं कृ॑ष्ण॒ग्नीर्वि॒म॒सावा॑दित्यो वा अ॒होरा॑त्राणि व॑षट्कारः प्र॒जन॑-
 मि॒ता हु॒वे तुरा॑णां प॒ञ्च॒षष्टिः ॥ ६५ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमः

प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दौर्मा॑स्यमाभिशापौ च सूर्या॑विर्भाववर्जनम् ।

निमि॑त्तीकृत्य दशमे पशवः समु॑दीरिताः ॥

तैरेतैर्दशमिरनुवाकैः काम्यपशवः समापिताः । अथैकादशेऽनुवाके काम्ये-
 ष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तस्मिंश्च काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौरौद्रचरोरुर्ध्वं द्विहविष्का काशि-
 दिष्टिरेवाम्नायते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतः सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरु-
तश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्म यच्छन्ति ग्राम्येव भवति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मरुतौ सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाधिभयणम् । इह
तु तद्वाधितुं विधत्ते—

“ आहवनीय ऐन्द्रमधि भयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यस्य विधृत्यै ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पापेन वस्यसं वसुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिक्योपेतमित्यर्थः । मरुतामुग्रदेवं-
त्वात्तदीयं हविः पापवस्यसम् । ऐन्द्रस्य तद्धविषो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्ना-
वधिभयणम् । तप्त्यकपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव
रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

इहृचेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः । तथाविधाश्च गणाः
सप्तसंख्याकाः । तेषां हविष्प्रदानेन गणशो बहुविधगणरूपान्भ्रातृमित्रभृत्यादी-
नवरुन्धे ।

मरुतौ सामिधेनीसंधानुवचनात्प्रागेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते—

“ अनुष्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रकारः “ ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनुष्यमानास्तु मारुतम् ” इति ।
यजमानस्यानुकूलं वर्त्म वर्तनं यस्या विशः सेयमनुवर्त्मा ।

अनयोरुभयोर्हविषोर्वाज्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समाभ्रातानां प्रतीको-
नुदाहरति—इन्द्रं व इति ।

प्रथमं युग्मं षष्ठमपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम् । द्वितीयं युग्मं तु पञ्चममपाठक-
स्यान्त्यानुवाके पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ।

उक्तमेवोष्टिं फलान्तराय विधत्ते—

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

“एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्येन्द्रस्या-
वद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरु-
द्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति
वितृंहाणास्तिष्ठन्ति” [सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । राज्ञः मजायाश्च परस्परं कलहं
कुर्यामिति कामयितुरियमिष्टिः । अस्यामिष्टावयं प्रकृतेर्विशेषः—प्रकृतावाग्नेय-
स्यावदानकाले पुरोनुवाक्यामैवमुक्त्वा तदाश्रावणादूर्ध्वमाग्नेययाज्याया एव मैवं
वदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । इह त्वन्यविषयोऽनुवाक्यामैवोऽन्यविषयश्च
याज्यामैव इति । एवं च सत्येभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति ।
तदीयकलहानुसारेण राजा विशश्च वितृंहाणा विशेषेण परस्परं हिंसां कुर्या-
न्नास्तिष्ठन्ति । कलहसमाधानकामस्य तामेवोष्टिं विधत्ते—

“एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं
यजेद्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त एव” [सं० का० २ प० २
अ० ११] इति ।

कल्पेरन्परस्परकलहरहिता भवेयुः । एतानिन्द्रमरुतः स्वस्वभागभाजिनः
कल्पयति । तथा सति राजा विशश्च कल्पन्त एव कलहरहिता स्निग्धा
भवन्त्येव । एतयोः कलहतत्समाधानार्थेष्ट्योः पूर्वोदाहृता एव याज्यानुवाक्याः ।
इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

“एन्ममेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्च
देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्म यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

प्रकृतौ हविर्द्रव्यस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

“एन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदथैन्द्रस्योपरिष्ठादिन्द्रियेणवास्मा उभयतः
सजातान्परि गृह्णाति” [सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतत्वादेकैकस्य हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यम् । तथा
सत्यम सष्टदैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत्पुनरप्युपरिष्ठादैन्द्रमवद्येत् । एवं
सति यजमानार्थं सजातान्ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयोः पार्श्वयोरिन्द्रयसाध्य-
मुक्ताङ्करोति । अथ दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“उपाधाम्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै” [सं० का० २ प० १
अ० ११] इति ।

वस्त्रस्योभयपार्श्वान्तयोरुपानीयं स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधाय्यं, तच्च पूर्वमेवो-
पानयनकाले वस्त्रं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधाय्यं पूर्वयं यस्मिन्वासासि
तदुपाधाय्यपूर्वयम् । अत एव सूत्रकारः—“ उपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा
(जेति) चित्रान्तम् ” इत्यर्थः (ति) । सादृशस्य वाससो दानं सजातानामुप-
हित्यै यजमानसेवायै संपद्यते ।

अस्मापिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—भरेष्विन्द्रमिति ।

इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु भ्रियमाणेषु संपाद्यमानेषु हविःषु हवामह आह्व-
यामः । किमर्थं, सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य भेयसे च ।
कीदृशमिन्द्रं, सुहवं तुवेनाऽऽह्वान्तुं शक्यम् । अहोमुचं पापान्मोचयितारं, सुकृतं
शोभनं हितं करोतीति सुकृतं सुकृतं, दैव्यं दिवि भवं, जनं जनयितारं वृष्टि-
द्वारेण सस्याद्युत्पादकम् । अत्र पूर्वार्धस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्धस्येतरबहुदेवविषय-
त्वाच्च हविर्द्वयस्यैकैव पुरोनुवाक्या ।

तथैव याज्यामाह—ममसु न इति ।

परितः सर्वतो जेमनं भक्षणं यस्याग्नेः सोऽयं परिष्मा । त च नोऽस्मान्ममसु
हवैयतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, स च नो ममसु वातो नो ममसु ।
अपां वृषण्वान्वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममसु । पर्वतशब्देन कैलासादिपर्वतवासि-
देवविशेषो हिमवान्वाऽभिधीयते । आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिमवतो हस्तीति
देवत्वश्रवणात् । हे इन्द्रापर्वतौ युवां नोऽस्माञ्जिशीतं तनू कुरुतम् । पापबहु-
लानामस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम् । तत्तेन हविःप्रदानेन विश्वे देवा नोऽस्मान्ब-
रिवस्यन्तु परिचर्यासमये कृपयाऽवलोकयन्तु ।

इष्टान्तरं विधत्ते—“पृथिव्यै दुग्धे प्रियङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्गन्धो ग्रामकामः पृथिव्यै
वै पयसो मरुतो जाताः पृथिव्यै प्रियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्म यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं०का० २५०२अ० ११] इति ।

पृथिव्यै श्वेता गौस्तादृश्या गोमरुतां प्रियङ्गूनां (गां) चोत्पत्तिप्रसिद्धिः
शास्त्रात्तरीयार्थवादे द्रष्टव्या । पृथिव्यै प्रियङ्गव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तव्यं ।
एकोद्भूतत्वात्प्रियङ्गूनां (गां) मरुदेवत्वत्वम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

विधत्ते—“मियवती याज्यानुवाक्ये भवतः प्रियमेवैनं समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

प्रियशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ प्रियवत्यौ । ते चोदाहरिष्येते । तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समानानां मध्ये प्रियत्वम् । तयोर्ऋचोर्विद्यमानं पाठप्राप्तं द्विपद(दा)-त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह—प्रिया इति । हे मरुतस्तुराणां हविःस्वीकारं मति त्वरमाणानां वो युष्माकं प्रिया नाम प्रियाणि नामानि आहुव आह्वयामि । यद्यस्मान्नृपं तृपत्तिं वावशानाः कामयमानाः स्थ तस्मादाह्वयामि ।

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह—श्रियसे कमिति । ते मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं सुखं श्रियसे प्राणिभिराश्रयितुं भानुभिर्भासकै रश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः संमिमिक्षिरे मेढुं वृष्ट्या भूमिं सम्यक्केकुमिच्छन्ति । ते मरुत ऋक्भिर्याज्यापुरो-नुवाक्यारूपाभिर्ऋग्भिः स्तुताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः खादितवन्तो भक्षितवन्तः । ततस्ते मरुतो वाशीऽन्त उत्साहजनितघोषरूपबहुविधशब्दवन्त इष्टिगणः स्वगृहान्मति गतिमन्तोऽभीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विघ्नकारिभ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः प्रियस्य मारुतस्य धाम्नो मरुतां संबन्धि धर्तिप्रयं स्थानं कदिह लब्धवन्तः ।

इष्ट्यन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽन्यान्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा वृक्रामन्तस्त्रिधरुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः मजापतिमुपाधावत्तमेतया संज्ञान्याऽयाज्यदक्षये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्सोमाय रुद्रयते चरुमिन्द्राय मरुतवते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायऽऽदित्ययते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि समजानत ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

देवा असुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतास्तदानीमहमेव ज्यैष्ठ्यो भविष्यामि नेतर इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं प्रियरहिताः सन्तः सेनां

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रक्रान्तवन्तः । तत्र वसुभिः सहितोऽग्निरकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्रस्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः प्रजापतिमुपसेव्य तदुपदेशेन संज्ञानां नामिकामिष्टिं कृतवान् । तत ऊर्ध्वमिष्टिसामध्यादपगतमत्सरा देवा ज्यैष्ठ्यार्थमिन्द्रं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्यग्ज्ञायतेऽभ्यनुज्ञायते यजेष्ट्याऽसौ संज्ञानी । तानूनप्त्रार्थवादत्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वान्नास्ति कस्यचित्पाधान्यं, किंतु स्वकार्यसिद्धिमभिप्रेत्य सर्वे मात्सर्यं जहूः । इह त्विष्टिप्रसादादिन्द्रस्य पाधान्यम् । एतच्चोभयं कल्पभेदाद्युगभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ।

विधत्ते—“ यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतथा संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति” (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

इन्द्रभेद भूतं स्वामिनमेव सन्तमेनं यजमानं अष्टैचार्यं सम्यगभ्यनुजानन्ति । ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासयितृतमः पालको भवति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—अग्निरिति ।

वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसंघाधिपतिर्नोऽस्मानवतु । रुद्रैः सहितः सोमस्मान्ना स्वयमेव प्रीतिपुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्रः कतुधा तत्तद्वृत्तितमो-गधारिणोऽस्मान्करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽस्मान्संशिश्रातु संशितव्रतान्सम्यगनुष्ठितव्रतान्करोतु । तत्रैव याज्यामाह—सं नो देव इति ।

वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान्समजिज्ञिषत्सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्रसंबन्धिनीभिस्तनूभिः सहितः सोमः समजिज्ञिषत् । यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित इन्द्रः समजिज्ञिषत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिज्ञिषत् । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—यथाऽऽदित्या इति ।

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमध्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या अग्निसमीपवर्तिभिर्वसुभिः संघभूतुः संगताः प्रीतियुक्ता बभूवुः, यथा चेन्द्रसमी-

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

पवर्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवर्तिनो रुद्रा अभिसमजानत ज्यैष्ठ्यं सम्यगभ्य-
नुज्ञातवन्तः, त्रीणि नामान्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि हव्यवाहनकव्य-
वाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याग्निः सोऽग्निस्त्रिणामा हे त्रिणामन्नेवा, एवमेव यथा
रुद्रादयस्तद्वद्विधे देवा अन्येऽपि रुद्रादिसमीपवर्तिनो देवाः सर्वेऽहणियमाना वैरि-
भिरनपहियमाणाविभूतयः समनसः परस्परं समानमनस्का भवन्तु । यद्यप्यत्र च-
त्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया
अपि । यथा पूर्वं ग्रामकामं प्रति विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषाः सहप्रदानात्पुरो-
नुवाक्यादिभेदो नास्ति । अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—कुत्राचिद्यस्येति ।

यस्य स्विष्टकृद्देवस्य समृतौ संगतौ सत्यां नृषदने मनुष्यस्थाने ग्रामगृहादौ
कुत्राचिद्यत्र कुत्रापि नरो मनुष्या रणवा रममाणास्तिष्ठन्ति, किंच यं स्विष्टकृ-
द्देवमर्हन्ताश्चिन्मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदीयाहुत्यर्थमिन्धते वह्निं पन्वलयन्ति,
प्रव्वाल्य च जन्तवो यजमानाः संजनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति, तादृशः
स्विष्टकृद्देवः प्रसीदत्विति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह—सं यद्विष इति । यद्यस्मात्कारणादिष इष्ट्यमाणान्य-
आनि संवनामहे स्विष्टकृद्देवप्रसादेन सम्यग्भजामः, मानुषाणां यजमानानां हव्या
होमयोग्यानि द्रव्याणि संवनामहे, उतापि च शुभ्रस्य धनस्य शवसो बलस्य
क्रतस्य यज्ञस्य च रश्मि रश्मिवत्प्रकाशमुत्कर्षमाददे स्वी कुर्मः, तस्मात्कारणा-
देवमनुमहीतारं स्विष्टकृद्देवं भजाम इति शेषः ।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—“आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या
वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुव-
द्वतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येव ” [सं० का०
२ प्र० ३ अ० १] इति ।

यदीयथोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः श्रूयते त एत आदित्या भुवद्वन्तः ।
यद्यपि पुरोनुवाक्यायां भवता मुडयन्त इति भवतेत्ययं शब्दः पठितः, यद्यपि
च याज्यायां भवति प्रणीताविति भवतीत्येष शब्दः पठितो न तु भुवच्छब्दः
क्राव्यस्ति, तथाऽपि वर्णविकारमभिप्रेत्य भुवद्वद्भ्य इत्युच्यते । एवमभ्यत्रापि
धीयवे नियुत्वत आलभेत, अग्नये पथिकृत इत्यादौ विशेषणैर्याज्यानुवाक्या-
गताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिगताः शब्दास्तत्तत्प्रकृतो-

चितफलस्य सूचकाः । अतोऽत्रापि भूतिसूचकभुवच्छब्दवन्त इत्युक्तं भवति ।
तथा सति भुवद्वन्तः फलत्वेन दातव्यभूतिमन्त इत्यर्थोऽपि लभ्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—यज्ञो देवानामिति । अयं यज्ञो देवानां सुम्नं सुखं
प्रयेति गच्छति प्रवर्तते । हे आदित्यासो यूयमस्मान्मृडयन्तः सुखयन्तो भवत
तिष्ठत । युष्माकं सुमतिरनुग्रहबुद्धिरवाचीनिष्वस्मासु प्रवृत्ता सती, आववृत्त्यादाव-
र्तताम् । या सुमतिरहोश्चिदस्मदीयपापादपि आवर्तते पापं विनाशयतीत्यर्थः ।
सा सुमतिर्वैरिवोचितराऽसदतिशयेन परिचर्याभिज्ञा भवतु ।

तत्रैव याज्यामाह—शुचिरप इति । अयं यजमानः शुचिः सन्नपोऽनुष्ठी-
यमानं कर्मोपक्षेति समीपे प्राप्नोति । कीदृशोऽयं, सूयवसाः शोभनं यवसं तृणं
तेनोपलक्षितमन्त्रादिभोग्यं यस्य सोऽयं सूयवसाः, अदब्धः कैरपि शत्रुभिरातिर-
स्तुतः, वृद्धं दीर्घं वय आयुर्धस्यासौ वृद्धवयाश्चिरजीवीत्यर्थः । शोभना वीराः
पुत्रा भूस्याश्च यस्यासौ सुवीरः । य ईदृशो यजमान आदित्यानां प्रणीतौ पण-
यने कर्मणि भवति प्रवर्तते तं यजमानं शत्रवोऽन्तितः समीपे न किञ्चिन्ति न
विनाशयन्ति । दूरादपि न घ्नन्ति । नकिः शब्दो निषेधवाची ।

इदथन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो धारयद्भुवश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरु-
ध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धार-
यद्भुतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं विशि दाध्रत्यनपरुध्यो भवति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

धारयच्छब्दो यदीययोर्गान्यानुवाक्ययोर्वर्तते त इमे धारयद्वन्तः । स्थान-
भ्रष्टं स्वस्थाने धारयितुं क्षमा इति तस्य पदस्य पर्यवसितार्थः । यो राजा पूर्वं
स्वराष्ट्राद्वैरिणा निःसारितः सोऽपरुद्धः, यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽपरुध्यमानः,
तयोरन्यतरस्येषमिष्टिः । अपरोद्धारः पूर्वं निःसारयितारः । अवगमयितार इदानीं
निःसारयितुमुद्यताः, अथवा पुनः स्वराष्ट्रं प्रापयितारः । विशि स्वराष्ट्रगतप-
जायां दाधति धारयन्ति स्थापयन्तीत्यर्थः । ततोऽयं वैरिभिरपरोद्धमशक्यो
भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—धारयन्त इति । आदित्या अस्मदभिमतं कुर्वन्तिवति
वाक्यशेषः । कीदृशाः, धारयन्तोऽपरुद्धं यजमानं स्वराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्थाः

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यान्निधानम्)

कृत्स्नं जगदनुग्रहीतुं तत्र तत्र तिष्ठन्ति, यद्वा जगद्धारयन्त इत्यत्रान्वयः । स्थाः स्थिताः, देवा दीव्यन्तः । विश्वस्य भुवनस्य गोपाः पालयितारः, जगद्धारयितुं दीर्घभूता दीर्घेषां ते दीर्घाधियः, असवः प्राणास्ते यस्य सन्ति सोऽयं यजमानोऽसुरस्तस्मै हितमिदं कर्मासुर्यम् । यद्वा राक्षसवद्बाधको राजाऽसुरस्ताचिवारणायोपयुक्तमिदं कर्मासुरवादिति असुर्यं, तद्रक्षमाणाः, कृतं सत्यं स्वराष्ट्रे यजमानं स्थापयाम इत्येतादृशवचनं तद्युक्ता कृतावानः, क्रणानि चयमाना अपरोद्ध्वैरिणो दारिद्र्यसंपादनेन बह्व्यूणानि संपादयन्तः ।

तत्रैव याज्यामाह—तिस्रो भूमीरिति । हेऽयमन्वरुण मित्रं, एतैस्त्रिभिर्नामभिरुपलक्षिताः सर्वेऽपि द्वादशाऽऽदित्या वो युष्माकं तन्माहित्वं माहात्म्यं चारमणीयं महि महदधिकं च । कथं माहात्म्यमधिकं तदुच्यते—तिस्रो भूमीः स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन्धारितवन्तः । अपि च त्रीन्द्युन्सूर्यचन्द्रबह्निगतान्प्रकाशान्धारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशस्य धारयितृत्वं स्पष्टम् । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन व्यवहिताः शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा ज्योत्स्नारूपेणावभासन्त इति केषांचिन्मतम् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“तुष्टजः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः” इति । अग्निदीप्तेरादित्यसंचन्धश्च स्पष्टमेव श्रूयते—“उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति” इति । तस्मात्प्रकाशत्रयधारयितृत्वं युक्तम् । किंचैषां यजमानानां विदधे यज्ञे यानि त्रीणि व्रतान्यन्तःस्थितानि मनोवाक्कायकर्मनिष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा तानि सर्वाणि ऋतेन पालयिष्याम इत्येतादृशेन सत्यवचनेन धारितवन्तः ।

अत्र पूर्वमपरुद्धस्य नास्ति विशेषाङ्गोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे सोऽस्ति । तत्र कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—

“अदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतेयं वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हेऽदिते भूमे त्वमनुमन्यस्व राष्ट्रप्रवेशार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चारयन्नस्य शत्रोः पदाङ्घ्रिभूरज आददीत । इयं पृथिव्येवादिति शब्दवाच्या, सैवास्मा अपरुध्यमानार्थं राज्यमङ्गी करोति ।

मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ सत्याऽऽशीरित्याह सत्यमेवाऽऽशिषं कुरुते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

आशीरस्मदपेक्षितं फलं सत्यमास्त्विति शेषः ।

अन्यं मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे--

“ इह मन इत्याह मजा एवास्मै समनसः करोति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इह मदीये राष्ट्रमवेशे मजानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः ।

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे--

“ उप मेत मरुतः सुदानव एना विशपतिनाभ्यमुः राजानमित्याह मारुती वै विद्वज्येष्ठो विशपतिर्विशौबैनः राष्ट्रेण समर्धयति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हे सुदानवः सुष्टुराष्ट्रमवेशदातारो मरुतो यूयमेना विशपतिनैतेन विरोधिना राष्ट्रपतिना सह योद्धममुं धीरसिंहवर्माणं संजिहीर्षिमाणमपरुध्यमानं राजानमभि-
मुखीकृत्योपमेत समीपे गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे विशपतिनेति यदुक्तं तत्र या विद्व-
जा सा मरुतामधीनत्वाम्मारुती, तस्या विशः पतिर्ज्येष्ठोऽपरोद्धा, तेन ज्येष्ठेन
विशपतिना सह योद्धमित्येवं ब्राह्मणेनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेषः पूरणीयः ।
एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य पाठे सति प्रजया देशेन चैनं यजमानं समृद्धं
करोति । एतेषां मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति--“ हविष्कृता वाचं वि-
सृज्योप मेत मरुतः सुदानव इति यजमानमभ्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्यो-
चरे वाससि षदैकदेशं निवपतीह मन इत्युरसि शेषं निवपति ” इति ।

अत्र कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेण विवक्षते--

“ यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्विहीना हरेच्छुक्लाश्च लवणाश्च वि-
चिनुयाद्ये शुक्लाः स्मृस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विह्विशमेवाव
गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

ग्रामेभ्यो हितं ग्राम्यं तद्वाज्ञोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी । स द्विविधः--अन्तर-
ङ्गो बहिरङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः समायामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु तर्भायाः पर-

१ स. च. “स्यातस्य । २ क. घ. ङ. च. निनयाति । ३ क. घ. ङ. च. ग्राम्येभ्यो ।

४ स. च. “भायां विसर्जितायां प” ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

स्तादन्तःपुरे गत्वा गूढं हितं वदति तस्य गृहाद्वीहीनाहरेत् । विद्वश्चन्द्रवाच्यायाः
मजाया आदित्यदेवताकत्वादादित्यचरुणा विशमेव प्राप्नोति ।

विभक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यचरुं विधाय कृष्णैर्वारुणचरुं
विधत्ते—

“ अवगताऽस्य विद्वन्वगतः राष्ट्रमित्याहुर्ये कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं नि-
र्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति ” [सं० का० १ प्र०
३ अ० १] इति ।

अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि मजा प्राप्ता भवति तथाऽपि राष्ट्रं
भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्प्राप्तये वारुणं निर्वपेत् ।
यथा मजाया आदित्या देवता तद्वद्राष्ट्रस्य वरुणो देवता, ततस्तयोस्तुष्ट्या
तदुभयं प्राप्यते ।

योऽयमपरुध्यमानस्तस्यापरुद्धवद्यत्कर्म विहितं तस्मिन्कर्मणि पूर्वोक्ते एव या-
ज्यानुवाक्ये । यत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र
शुक्लहविषः पुरोनुवाक्यामाह—त्याञ्च क्षत्रियामिति ।

वयं यजमाना अभिष्टये देवताभिमुख्येन कर्तव्येष्टिसिद्धयर्थमादित्यान्प्रत्यवो
याचिषामहे रक्षणं पार्थयामहे । कीदृशानादित्यान्, येषां पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रप-
ञ्चितं त्याञ्च तानेव क्षत्रियान्क्षत्रियवत्प्रबलान्सुमुद्धीकान्सुष्ठु सुखायितुन् । तत्रैव
याज्यामाह—न दक्षिणेति ।

हे वसवो वासयितार आदित्या वैरिणाऽपरुध्यमानोऽहं तेनापरोधेन व्यामुढ-
चित्तः सान्किमपि न विचिकिते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सव्यमिदं
प्राचीनमिदं प्रतीचीनमिति कमपि विवेकं नानुभवामि । क इव, पाक्या चित्पाक्य
इव धीर्या चिद्धीर्य इव । पूर्वं पक्वो न भवतीतः परं पाकं नेतव्यः पाक्योऽपरि-
पक्वधर्बाल इत्यर्थः । पूर्वं धीरो न भवतीतः परं धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो
बाल इत्यर्थः । युष्मानितो युष्माभिः स्वकीयां विशं प्रापितः सन्नभयं ज्योतिः
शत्रुभयरहितं विवेकज्ञानमश्यां प्राप्नुयाम् । तत्रैव विकल्पितमन्यां याज्यामाह—
आदित्यानामिति ।

यजमाना वयमादित्यानां संबन्धिना नूतनेनेदानीं संपादितेनावसा रक्षणेन

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

युक्ताः शर्मणा शान्तमेन सर्वोपद्रवरहितत्वादातिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सका
भवेम । हे आदित्या भवन्तोऽनागास्त्वेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदितित्वे सर्वदैवाख-
ण्डितत्वे निमित्तभूते सति श्रोषमाणा अस्मदीयां स्मृतिं शृण्वन्तस्तुरासस्त्वरमाणा
इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु । कृष्णव्रीहचरौ पुरोनुवाक्यामाह—इमं म इति ।

हे वरुण मे मदीयामिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु । श्रुत्वा चाद्यास्मान्मृडय सु-
ख्य । अहं चावस्युः पालनेच्छस्त्वामाचक आ समन्ताच्छब्दयामि मर्थयामि ।
तत्रैव याज्यामाह—तत्त्वा यामीति ।

तत्तस्मै रक्षणाय ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानस्त्वा यामि त्वां प्राप्नोमि । अयं
यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणमाशास्ते । हे वरुणाहेडमानः क्रोधरहित इह
कर्मणि बोधि अस्मद्विज्ञापनां बुध्यस्व । हे उरुशंस प्रभूतस्तुते नोऽस्माकमायुर्मा
प्रमोषीमां विनाशय ।

अपरुध्यमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये द्विहविष्का काचिदिष्टिरुक्ता ।
केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबध्येत तदानीं
विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽव-
गन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव गमयन्ति ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इममित्यादिर्निर्वपमन्त्रोऽत्रैवात्पाद्यते । अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्यास्त-
दीयप्रजायाश्चाऽऽनीयेमं ब्रीहिरूपं हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि । किमर्थम् ।
अवगन्तोरस्मदीयां प्रजां राष्ट्रं चावगन्तुम् । अनेन मन्त्रेण निर्वपे सत्यादित्याः
स्वयमेव तं भागमपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विशं प्रापयन्ति ।

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मयूखान्त्सप्त मध्यमेषायामुप हन्वादिदमहमादित्या-
न्ब्रह्माम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव
गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्या मदीयाया विशोऽ-
वगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

अनेन मन्त्रेणाश्वत्थेजन्यान्सप्त शङ्कुकून्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां कीलपक्षेपेण बध्नीयात् । तथा सत्यादित्याः स्वयमेव बद्धवीराः सन्तः स्वकीयान्भृत्यान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ।

ततोऽपि प्रबलतरप्रतिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते—

“यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिभ्येऽपि मयूखान्त्सं नक्षेदनपरुष्य-
मेवाव गच्छति ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

पूर्वत्र मध्यमायामीषायां शङ्कुकून्हविः कीलिताः । इदानीमिभ्येऽपि शङ्कुकून्हविः विशेषः । तेषां शङ्कुकूनां पूर्ववद्वृक्षविशेषं विधत्ते—

“आश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थ आंजसैव विशमव गच्छ-
ति ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

अश्वत्थस्य मरुदोजस्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । शङ्कुकुसंख्यां विधत्ते—

“सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश्च एव विशमव गच्छति ” [सं०
का० २ प० ३ अ० १] इति ।

एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्यं द्रष्टव्यम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ऐन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुद्यावेति मारुते ।

भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे प्रिया प्रियंगवे चरौ ॥

अग्निर्वसुमंदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।

यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विष्टकृतो द्वयम् ॥

यज्ञो भुवद्वति चरौ धारयन्धारयद्वति ।

त्यान्नुत्रयं शुकुचराविमं कृष्णचरौ तथा ॥

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः ” ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वत्सुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यार्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्व-

रस्य श्रीविरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सुष्टा इन्द्रा-
 ग्नी अपागूहता* सोऽचायत्प्रजापतिरिन्द्राग्नी
 वे मे प्रजा अपाघृक्षतामिति स एतमैन्द्राग्ने-
 कादशकपालमपश्यत्तं निर्वपत्तावस्मै प्रजाः
 प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामप
 गूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ऐ-
 न्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्रा-
 ग्नी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजामै-
 न्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे
 वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
 बृहक्ते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति यः सङ्ग्राममु-
 पप्रयात्यैन्द्राग्नेमेकादशकपालं निः (२) वपे-
 त्सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-

* एतदधिकेकादशान्तानुवाकानां व्याख्यानं पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुनस्तत्पुन-
 र्विस्तरेण न कृतं भाष्यकृता । किंचित्प्रपाठकस्यान्तिमद्वादशानुवाकभाष्यारम्भे संक्षेपेण
 पथरूपेण कृतमस्तीति बोध्यम् । किंचैतेषां व्याख्यानं विस्तरेण क कृतमित्येतदपि तत्रैव
 भाष्यकृता कण्ठरवेणोक्तमस्तीत्येतेषामेकादशानामनुवाकानामक्षरार्थाकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् ।

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः)

धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
 त॥ सङ्ग्रामं वि वाः एष इन्द्रियेण वीर्येण-
 ध्यते यः सङ्ग्रामं जयत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं
 निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एष स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यम्
 (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनता-
 मेन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेप्यग्नि-
 न्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण
 जनतामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पुषा वा इ-
 न्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पुषणमेव (४)
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
 इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति क्षेत्रपत्यं चङ्
 निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्या-
 मेष प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्ठा-
 निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठा-
 दात्मन्धत्ते (५) ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वीर्यं पुषण-
 मेवैकाञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(दर्शयितिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ पाथि॒कृते॑ पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑-
 पेथो॑ दर्शपूर्णमास॒याजी॑ स॒न्नमा॑वा॒स्यीं वा॑
 पौर्ण॑मासीं वाऽतिपा॒दये॑त्पथो॑ वा ए॒षोऽध्य॑प-
 येनैति॑ यो दर्शपूर्णमास॒याजी॑ स॒न्नमा॑वा॒स्यीं वा॑
 पौर्ण॑मासीं वाऽतिपा॒दये॑त्पथिमेव॒ पाथि॑कृतः
 स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वैन॑मप॒थात्प॑-
 म्यामपि॑ नयत्यन॒ड्वान्दक्षि॑णा व॒ही ह्येष॑
 समृ॒द्ध्या अ॒ग्नये॑ व्रतप॒तये॑ (१) पुरो॒डाश॑म॒-
 ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेथ आहि॒ताग्निः॑ स॒न्नव्र॑त्यमि॒ष
 चरे॑दग्निमेव॒ व्रत॑पतिः॒ स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑
 धावति॒ स ए॒वैन॑ व्रतमा ल॒म्भय॑ति व्र॒त्यो
 भव॑त्यग्नये॑ रक्षो॒घ्ने पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑-
 पेथः॒ रक्षा॑सि स॒चेर॑न्नग्निमेव॒ रक्षो॑हणः॒ स्वेन॑
 भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मा॑द्रक्षाः॒स्यप॑
 हन्ति॒ निशि॑तायां॒ निर्व॑पेत् (२) निशि॑ता-
 याः॒ हि रक्षा॑सि प्रेर॒ते संप्रे॑र्णान्ये॒वैनानि॑
 हन्ति॒ परि॑श्रिते याजये॒द्रक्ष॑साम॒नन्व॑व॒चारा॑य
 रक्षो॒घ्नी या॑ज्यानुवा॒क्ये भव॑तो रक्ष॑साः॒स्तृ॒त्या
 अ॒ग्नये॑ रु॒द्रव॑ते पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेदभि-
 चरे॒न्नेषा॑ वा अस्य॒ घोरा॑ त॒नूर्य॑द्रु॒द्रस्त॑स्मा ए॒वै-
 नमा॑ वृ॒श्वाति॑ ताजगाति॒माल्छि॑त्य॒ग्नये॑ सुर॒भिमत॑
 पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेथ॒स्य गा॒वो वा॑

(कामुकादीष्टिविधिः)

पुरुषाः (३) वा प्रमीयेरन्थो वा विभीया-
 देषा वा अस्य भेषज्यां तनूर्यत्सुरभिमती
 तयैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमते भवति
 पूतीगन्धस्यापहत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते भागधेये-
 नैवैनं शमयित्वा परानाभि निर्दिशति यमव-
 रेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स
 मयिते जयति त* सङ्ग्रामम् (४) अभि
 वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
 प्रमीयन्ते पुरुषादुतिर्ह्यस्य प्रियतमाऽग्नये क्षाम-
 वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं
 शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽभि
 वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दह-
 त्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं गृहान्द-
 हति (५) ॥

(व्रतपतये निश्चितायां निर्वपेत्पुरुषाः सङ्ग्रामं न चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यं कामो नोपनमैदग्निमेव काम* स्वेन

भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्ध-
 यत्युपैनं कामो नमत्यग्नये यविष्ठाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजा-
 तेषु वाऽग्निमेव यविष्ठं स्वैनं भागधेयेनोप
 धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१)
 युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये
 यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिच-
 र्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठं स्वैनं भागधेयेनोप
 धावति स एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनम-
 भिचरन्तस्तृणुतेऽग्नये आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्य-
 भिमेवाऽऽयुष्मन्तं स्वैनं भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मिन् (२) आयुर्दधाति सर्वमायुरे-
 त्यग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
 द्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदसं स्वैनं भागधेये-
 नोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्ये-
 वाग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भु-
 क्तकामोऽग्निमेव रुक्मतं स्वैनं भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एवा-
 ग्नये तेजस्वते पुरोडाशम् (३) अष्टाकपालं
 निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तं स्वैनं
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

तेजस्व्येव भवत्यग्नये साहन्त्याय पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्य-
स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव संहते य-
सीक्षते (४) ॥

(भ्रातृव्यस्यास्मिन्तेजस्वते पुरोडाशमष्टात्रिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः
कामयेतान्नवान्तस्यामित्यग्निमेवाञ्चवन्त-
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमञ्चपतिं करोत्य-
न्नवानेव भवत्यग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवा-
न्नाद-
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैन-
मन्नादं करोत्यन्नादः (१) एव भवत्यग्नयेऽन्न-
पतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामये-
तान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवाञ्चपति-
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमञ्चपतिं करो-
त्यञ्चपतिरेव भवत्यग्नये पर्वमानाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेद्यग्नये पावकायाग्नये शुचये
ज्योगामयावी यदग्नये पर्वमानाय निर्वपति

प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये (२) पा-
 वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये
 शुचये आयुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासु-
 भवति जीवत्येवैतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यद-
 ग्नये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन द-
 धाति (३) उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्य-
 त्यग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि-
 न्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजा-
 कामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धाभिन्द्रः
 प्र यच्छत्यग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः
 कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनः रसवन्तं
 करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-
 त्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव
 रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसु-
 मन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
 वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये वाज-
 सृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे
 संयन्ते वाजम् (५) वा एष सिंसीरति यः
 सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः स्रलु वै देवानां वाज-

(अन्नकामादीदिविधिः)

सुदग्निमेव वाजसूतः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 धावति वाजः हन्ति वुत्रं जयति तः संज्ञामम-
 थो अग्निरिव न प्रतिधूये भवत्यग्नयेऽग्निवते पु-
 रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नवग्निम-
 भ्युद्धरैर्युनिर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्ट-
 भागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानम् (६) अभि
 संभवतः स ईश्वर आर्तिमातोयदग्नेयैऽग्निवते
 निर्वपति सागधेयेनैवैनां शमयति नाऽऽर्तिमा-
 र्छति यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्नि-
 होत्र उदायेदपर आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा
 न कार्यं यद्वागधेयमभि पूर्वं उद्धरियते कि-
 मपरोऽभ्युक्त (७) ह्रियेतेति तान्येवावक्षाणानि
 संनिधाय मन्थेदितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वा-
 द्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिं त्रिष्टुभा
 जगत्या देवभ्यो हव्यं बंहतु प्रजानन्निति छन्दो-
 भिरैवैनः स्वाद्योनेः प्र ज्ञनयत्येष वाव सोऽग्नि-
 रित्याहुज्योतिस्त्वा अस्य परापतितामिति यद-
 ग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः
 परापतितं तदेवावरुन्धे (८) ।

(करोत्यन्नादो दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन दधाति करोति)

वाजं यजमानमुक्तेवास्य षट् च)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं
 दधिकाष्णं चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वा-
 दशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः
 संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारु-
 णेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिकाष्णा पुना-
 ति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्ये-
 वैनमाद्यमस्याज्ञं भवत्येतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः
 संवत्सरः (१) वा एतस्याशान्तो योनिं
 प्रजायै पशूनां निर्देहति योऽलं प्रजायै सन्प्रजां
 न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
 संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेव भाग-
 धेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां
 प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति द-
 धिकाष्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्येवैनम् (२) विन्दते प्रजां वैश्वा-
 नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाक-
 पालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति
 यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यदश-
 कपालो विराजैवास्मिन्नजाद्यं दधाति यदेकाद-
 शकपालस्त्रिधुमैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वाद-
 दशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधाति यस्मि-
 न्जात एतामिष्टिं निर्वपति पुतः (३) एव

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

तैजस्यञ्चाद इन्द्रियावी पञ्चमान्भवत्यव वा
 एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी
 सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति
 सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येत वै-
 श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा
 पौर्णमासीं वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निर्वै-
 श्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा
 उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४)
 अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति
 वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्गासयते न वा
 एतस्य ब्राह्मणा क्रैतायवः पुराऽन्नमक्षन्नाग्नेयम-
 ष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमु-
 द्गासयिष्यन्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं क-
 रीत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृक् (५)
 एव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः
 स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्त-
 कपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमधि-
 श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्ये
 द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः

संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताश्च्यवयति
 मारुतो भवति (६) मरुतो वै देवानां विशो
 देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्तकपा-
 लो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै
 सजातानव रुन्धेऽनुच्यमान आ सादयति वि-
 शमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति (७) ॥

(प्रजाकामः संवत्सरः पुनात्येवैनं पृतः समष्ट्यै तादृज्मारुतो
 भवत्येकान्विशं शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्ग्राममुपप्रयास्य-
 ज्ञियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वं प्रतितिष्ठन्ति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः खलु वै
 देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असु-
 रानजयन्त्यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति दे-
 वानामेवाऽऽयतने यतते जयति त्सङ्ग्राममे-
 तस्मिन्वा एतौ मृजाने (१) यो विद्विषाण-
 योरभ्रमत्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्वि-
 षाणयोरन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः

(आदित्यचर्वादीष्टिविधिः ।)

संवत्सरस्वदितमेवाति नास्मिन्मृजाते संवत्स-
 राय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्यः
 पूर्वोऽभिद्रुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा
 निर्वरुणम् (२) परस्तादभि द्रुह्यति नैनं वरुणो
 गृह्णात्याव्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽपि प्रति
 गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदपि
 प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्व-
 दितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्या-
 त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादप्रति-
 गृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
 नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत्सनिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो
 यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स
 धनार्थो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति संवत्सरमातामेव सनिमामि प्रच्यवते
 दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्स-
 रम् (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै
 स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
 प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै

यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेतां भ्रातृव्याय प्रहि-

णुयान्निर्कृतिमेवास्मै प्रहिणोति (५) ।

(मृजाते निर्वरुणं वेपेदुभयादद्यो वै संवत्सरं पदविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव
इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुमवति
स्वादेवास्मै योनैः पशून्प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रिया-
वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम
इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तः स्वेन
भागधेयेनोप धावति सः (१) एवास्मा इ-
न्द्रियं पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय
घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-
र्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तः
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-
वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवतीन्द्रायाकवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै
देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्तः स्वेन भागधेयेन
(२) उप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-

(ऐन्द्रचर्वादीष्टिनिधिः)

त्यज्ञाद एव भवतीन्द्राय धर्मवन्ते पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावन्त इन्द्रा-
 याकवन्ते भूतिकामो यदिन्द्राय धर्मवन्ते निर्वपति
 शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावन्त
 आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायाक-
 वन्ते भूत एवाज्ञाये प्रति तिष्ठति भवत्येवेन्द्राय
 (६) अ० होमुचै पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
 र्वपेयः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अ० ह
 इन्द्रमेवा० होमुच० स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवैनं पाप्मनोऽहंसो मुञ्चतीन्द्राय वैमृधाय
 पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेयं मृधोऽभि प्र-
 चेपैरन्राष्ट्राणि वाऽभि समियुरिन्द्रमेव वैमृध०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधः
 (४) अपं हन्तीन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशक-
 पालं निर्वपेद्ब्रह्मो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्राता-
 र० स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायत
 इन्द्रायाकांश्चमेधवन्ते पुरोडाशमेकादशकपालं
 निर्वपेयं महायज्ञो नोपनर्भेदेते वै महायज्ञस्या-
 न्त्ये तनू यदकांश्चमेधाविन्द्रमेवाकांश्चमेधवन्त०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो
 महायज्ञं च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति (५) ॥

(ग्रामकामाद्रीनामनुज्वादीष्टिविधिः)

(इन्द्रियावन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽर्कवन्तस्त्वेन भागधेयेनैव-

न्द्रायास्मान्मृधोऽस्मै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुस्त्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान्क-
रोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य
सेनाऽसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तैन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवा-
स्य सेनाऽसंश्रयति बल्वजानपि (१)
इधो सं नक्षेद्गौर्यत्राधिष्कञ्चा न्यमेहत्ततो
बल्वजा उदतिष्ठन्गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा
वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयन्त इन्द्रियेण
वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति
जयति तम् (२) सङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो
हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा
एतस्मादपेकान्तान्यथैष हतमनाः स्वयंपाप

(ग्रामकामादीनामनृज्वादीष्टिविधिः)

इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो
 दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय
 दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेयः काम-
 येत दानकामा मे प्रजाः स्युः (३) इतीन्द्र-
 मेव दातारः स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा
 अस्मै प्रजा भवन्तन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेयस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदी-
 येतेन्द्रमेव प्रदातारः स्वेन भागधेयेनोप धाव-
 ति स एवास्मै प्र दापयतिन्द्राय सुत्राम्णो पुरो-
 डाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा (४)
 अपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणः स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो
 भवतीन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृ-
 त्तमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्र-
 मेकादशकपालं निर्वपेत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमद-
 धाच्छक्वरी याज्यानुवाक्ये अकरोद्वज्रो वै
 शक्करी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध (५) सौऽ-
 भवत्सौऽविभेद्भुतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजा-
 पतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शक्करी अधि-
 रेवतीं निरेमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय योऽ-
 लः श्रियै सन्तसदृङ्समानैः स्यात्तस्मा एत-

मैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन
 भागधेयेनोषं धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं
 दधाति रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या
 अग्रदाहाय शक्ररी याज्या वज्रो वै शक्ररी स
 एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव (६) ॥

(अपि तस्यैवैव भवति चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिच-
 रन्तसरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्गदा-
 श्चावैष्णव एकादशकपालो भवत्याग्निः सर्वा
 देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन चाभि
 चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सर-
 स्वती वाचैवैनमभि चरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवाति
 ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि चरति
 (१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति
 द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादतिप्रयुक्त्या एतयैव
 यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रति
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स
 देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य
 न कुतश्चनोपाग्याधो भवति नैनमभिचरन्तस्व-

(अभिस्वारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः)

णुत आ॒ग्नावै॒ष्णव॒मेका॑द॒शक॑पालं निर्व॒पेयं
 य॒ज्ञो न (२) उप॒नये॑दा॒ग्निः सर्वा॑ दे॒वता
 वि॒ष्णुर्य॒ज्ञोऽग्निं॑ चै॒व वि॒ष्णुं च॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒ये-
 नोप॑ धावति तावे॒वास्मै॑ य॒ज्ञं प्र य॑च्छत उ॒पैतं
 य॒ज्ञो नम॑त्या॒ग्नावै॒ष्णवं॑ घृते च॒रुं निर्व॑पेच्चक्षु-
 ष्कामोऽग्ने॒र्वै चक्षु॑षा मनु॒ष्या वि प॑श्यन्ति
 य॒ज्ञस्य॑ दे॒वा अ॒ग्निं चै॒व वि॒ष्णुं च॒ स्वेन॑ भा॒ग-
 धे॒येनोप॑ धावति तावे॒व (३) अ॒स्मिश्चक्षु॑धं-
 च॒श्चक्षु॑ष्माने॒व भ॑वति धे॒न्वै वा ए॒तद्रेतो॑ यदा-
 ज्य॑मन॒हुह॑स्तण्डुला पि॒थुना॑दे॒वास्मै॑ चक्षुः प्र
 ज॑नयति घृते भ॑वति तेजो॒ वै घृ॒तं तेज॑श्चक्षुस्ते-
 ज॒मैवास्मै॑ तेज॒श्चक्षु॑र॒वं रु॒न्ध इन्द्रि॑यं वै वी॒र्यं
 वृ॒द्धक्ते॑ भ्रातृ॒व्यो यज॑मानोऽय॒जमान॑स्याध्व॒र-
 क॑ल्पां प्रति निर्व॒पेद्भ्रातृ॑व्ये यज॑माने नास्ये-
 न्द्रि॒यम् (४) वी॒र्यं वृ॒द्धक्ते॑ पु॒रा वा॒चः प्रव॑दि-
 तो निर्व॒पेद्याव॑त्ये॒व वा॒क्ताम॑प्रोदितां भ्रातृ॒व्यस्य
 वृ॒द्धक्ते॑ ताम॑स्य वाचं प्रव॑दन्तीम॒न्या वा॒चोऽ-
 नु प्र व॑दन्ति ता इन्द्रि॑यं वी॒र्यं यज॑माने दध-
 त्या॒ग्नावै॒ष्णव॒मष्टा॑क॒पालं॑ निर्व॒पेत्प्रा॒तःस॒वन-
 स्योऽऽक॑ाले सर॑स्वत्याज्य॒भागा॑ स्याद्ब्राह्म॑स्प-
 त्यश्चरु॑र्य॒दष्टा॑क॒पालो॑ भव॑त्यष्टाक्ष॒रा गाय॑त्री
 गाय॑त्रं प्रा॒तःस॒वनं प्रा॒तःस॒वनमे॒व तेना॑ऽऽप्नोति
 (५) आ॒ग्नावै॒ष्णव॒मेका॑द॒शक॑पालं निर्व॒पे-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रर्चादयोष्टिविधिः)

माध्यंदिनस्य सर्वनस्याऽऽकाले सरस्वत्या-
 ज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चर्यदेकोदशकपालो
 भवत्येकोदशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिन-
 सर्वनं माध्यंदिनमेव सर्वनं तेनाऽऽप्रोत्या-
 भावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्य-
 श्चर्यदद्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती जागृतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
 तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रति-
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म
 कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सर्व-
 नानि भैशावरुणमेककपालं निर्वपेद्वशास्यै काले
 यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूबन्ध्या सो एवै-
 पैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्ह-
 त्याप्नुम (७) ।

(ब्रह्मणैवैनमाभि चरति यज्ञो न तावेवास्पेन्द्रियमाप्नोति
 देवताः सप्तत्रिंशच्च ।)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायं
 श्रितिमैच्छन्तस्मा एत- सौमारौद्रं चरुं निरं
 वपन्तेनैवास्मिन्नुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
 स्यात्तस्मा एत- सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत्सोमं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रचर्चादीष्टिविधिः)

चैव रुद्रं च त्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्ता ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
 तिष्यापूर्णमासं निर्वपेद्रुद्रः (१) वै तिष्यः
 सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे
 परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै
 श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भव-
 त्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्म-
 वर्चसं तत्सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत
 इत्याहुरीश्वरो दुश्श्वा भवितोरिति मानवी
 ऋचौ धार्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत्तद्वेष
 जम् (२) भेषजमेवास्मै करोति यदि विभी-
 याद्दुश्श्वा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं
 निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः
 पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
 न दुश्श्वा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजा-
 कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति विन्दते (३) प्रजाः सोमारौद्रं चरुं
 निर्वपेदभिस्वरन्तसौम्यो वै देवतया पुरुष एष
 रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्कीर्य
 रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्कीर्य
 रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमार्छीति सोमारौद्रं

चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य
 रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति
 सोमदेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत
 यदि (४) इतासु भवति जीवत्येव सोमारुद्र-
 योवा एतं ग्रसितं होता निष्विदति स ईश्वर
 आर्तिमातोरनड्वान्होत्रा देयो वह्निर्वा अनड्वान्-
 न्वह्निहोता वह्निर्नैव वह्निमात्मानं स्पृणोति
 सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृ-
 ह्यार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं
 नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयति (५) ।

(रुद्रो भेषजं विन्दते यदि स्तृणीयादर्धं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः)

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छ-
 न्ति ग्राम्येव भवत्याहवनीये ऐन्द्रमधि श्रयति
 गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यस्य विधृत्यै सप्तक-
 पालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश
 एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ साद-

(ग्रामकामादीनामैन्द्रादीष्टिविधिः)

यति विशमेव (१) अस्मा अनुवत्मानं
 करोत्येतामेव निर्वपेयः कामयेत क्षत्रार्थं च
 विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्मरुत्यादि-
 न्द्रायानु मरुहीत्याश्राव्यं ब्रूयान्मरुतो यजेति
 मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्या-
 श्राव्यं मरुत्यादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
 भागधेये समदं दधाति वितृश्हाणा-
 स्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेयः कामयेत
 कल्पेरात्रिति यथादेवतमवदायं यथादेवतं यजे-
 द्भागधेयेनैवान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त
 एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्श्च देवान्स्त्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र
 यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्यैन्द्रस्यावदायं वैश्वदे-
 वस्याव येदथैन्द्रस्य (३) उपरिष्ठादिन्द्रिये-
 णैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णात्युपाधा-
 ग्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै
 पृश्नि्यै दुग्धे प्रियंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्राम-
 कामः पृश्नि्यै वै पर्यसो मरुतो जाताः पृश्नि्यै
 प्रियंगवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
 मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै
 सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति प्रियवती
 याग्यानुवाक्ये (४) भवतः प्रियमेवैनं
 समानानी करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति

द्विपदं एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद
 एव पशूनव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा मिथो विप्रिया आसन्ते१न्योऽन्यस्मै
 ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्नमिर्व-
 सुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः
 स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तम् (५) एतया
 संज्ञान्याऽयाजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायऽऽ-
 दित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि
 समजानत यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमे-
 तया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायऽऽ-
 दित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समा-
 ना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानीं
 भवति ॥ ६ ॥

(विशमेव तिष्ठन्त्येतामेवाथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये तं वरुणाय चरुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते । स वैद

पुत्रः पितरः स मातरः स मनुर्भुवत्स भवत्यु-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नर्मधः । स द्यामौणौदन्तरिक्षं स सुवः स

विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्यं

चित्रम् । स प्रत्नवन्नवीयसाम्ने द्युम्नेन संयता ।

बृहत्तन्थ भानुना । नि काव्या वेधसः शश्व-

तस्कहंस्ते दधानः (१) नर्या पुरूणि)

अग्निर्भुविद्रायिपती रयीणां सत्रा चक्राणो

अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमृतये सवि-

तारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् । वाम-

मयसवितवाममुश्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं

सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैरया

धिया वामभार्जः स्याम । बडित्था पर्वतानां

स्विद्रं बिभर्षि पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति

मह्ना जिनोषि (२) महिनि । स्तोमासस्त्वा

विचारिणि प्रति द्योभन्त्यक्तुभिः । प्र या वाजं

न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । ऋदुदरेण सख्या

सचेय यो मा न रिष्येद्धयंश्च पीतः । अयं यः

सोमो न्यधाव्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेभ्यच्छ ।

आपान्तमन्यस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवा-

ञ्छरुमां ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा

वनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र

(३) सुवानः सोमं ऋतयुश्विकेतेन्द्राय ब्रह्म

जमदग्निरर्चन् । वृषा यन्ताऽसि शर्वसस्तुर-

स्यान्तयच्छि गृणते धर्म्मं ह॥१॥ । सनाधस्ते
 मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतैः सप-
 यं । अर्को वा यत्तुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो
 दधते पृथु गुर्याम् । वषट्ते विष्णवास्त आ
 कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् (४) ।
 वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे युयं पात
 स्वस्तिभिः सदा नः । प्र तत्ते अद्य शिपि-
 विष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
 तं त्वा गृणामि तव समतवीयान्क्षयन्तमस्य
 रजसः पराके । किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं
 भूत्प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वषो
 अस्मदपं गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे बभूथ
 (५) । अमे दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् ।
 शिशीहि नः सुनुमतः । दा नो अमे शतिनो
 दाः सहस्रिणो दुरो न बाजः श्रुत्या अपावृधि ।
 प्राची धावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रमु-
 पसो वि दिष्टुतः । अग्निदां द्रविणं वीरपेशा
 अग्निर्कृषिं यः सहस्रां सनोति । अग्निर्दिवि
 हव्यमा ततानाग्नेधामानि विभृता पुरुत्रा । मा
 (६) नो मर्धिरा तू भर । घृतं न पुतं तनूर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्तै रुक्मो न रोचत
 स्वधावः । उमे संश्वन्द्र सर्पिषो दधीं श्रीणीष
 आसनि । उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शबसस्पत
 इषः स्तोतृभ्य आ भर । वायो शतः इरीणां
 युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रय
 आ यातु पाजसा । प्र याभिः (७) यासि
 दाश्वाः समच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे । नि
 नो रयिः सुभोजसं युवेह नि वीरवद्रस्यमश्वियं
 च राधः । रेवतीर्न सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुवि-
 वाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मर्देम । रेवाः इष्टेवतः
 स्तोता स्यात्स्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः
 श्रुतस्य (८) ।

(दधानो जिनोषि देभु प्र इव्यं बभूध मा याभिश्चत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

प्रजापतिस्ता सुहा अग्रये पथिकृतेऽग्रये कामायाग्रयेऽकावते वैश्वानरवादिष्वं
 चरुमेन्द्रं चरुमिन्द्रायान्वृजव आग्रावेष्णवमसौ सौनारौग्रमेन्द्रमेकादशकपाठः
 हिरण्यगर्भो द्वादश (१२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशस्त्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधे पपाठके काम्याः पशवः समुदीरिताः ।

द्वितीयादित्रये काम्या वक्तव्या इष्टयोऽखिलाः ॥ २ ॥

अनुवाका द्वादश स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।

प्रजाकामः स्पर्धकामो(मानो) युयुत्सुर्जितशत्रुकः ॥ ३ ॥

सभामेष्टयति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।

ऐन्द्राग्रं पञ्चमं पौष्णं चरुमेष्टौऽनु निर्वपेत् ॥ ४ ॥

सभां प्राप्य क्षैत्रपत्यं चरुं कृत्वोर्ध्वमाचरेत् ।

ऐन्द्राग्रयागमित्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥ ५ ॥

दशांघतिक्रमेऽष्टाकपालः पथिकृतेऽग्नये ।

अवत्याचरणेऽष्टाकपालं व्रातपतं चरेत् ॥ ६ ॥

एतदीयाक्षरार्थस्तूभा वामित्यत्र वर्णितः ।

पिशाचग्रहचाधे तु यजेद्राक्षोघ्नकं हविः ॥ ७ ॥

अक्षरार्थस्त्वेतदीयः कृणुष्वेत्यत्र वर्णितः ।

शत्रुं योऽभिचरेदेष कुर्यान्नृद्वते हविः ॥ ८ ॥

कुर्यात्सुरभिमद्यागं नरगोमृतितद्गये ।

युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च गृहदाहवान् ॥ ९ ॥

एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः क्षामवतेऽग्नये ।

अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिकृतादयः ॥ १० ॥

कामोपनतिमाकाङ्क्षन्कामुका(मदा)याग्नये चरेत् ।

स्पर्धमानो यविष्ठाय वद्वये हविराचरेत् ॥ ११ ॥

तथाऽभिचर्यमाणोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।

कृत्स्नायुःपातये कुर्याद्धविरायुष्मतेऽग्नये ॥ १२ ॥

(काम्ययाज्यापुरोतुवाक्याभिधानम्)

भूतिकामो हविः कुर्याद्वह्नये जातवेदसे ।

कान्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्रुक्मतेऽग्नये ॥ १३ ॥

आज्ञां कर्तुमभीच्छुः सन्कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।

वैरिणोऽभिमवं वाञ्छन्साहन्त्याय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्टयादयः श्रुताः ।

यो वाञ्छत्यन्नवान्स्यां स कुर्यादन्नवतेऽग्नये ॥ १५ ॥

वाञ्छन्ननादके (ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।

प्रभूतान्नस्वामितार्थी ह्यन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥

पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।

युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुक्तो हविस्त्रयम् ॥ १७ ॥

चक्षुष्पाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।

रुद्रवद्यागमारभ्य ये प्रोक्ता एतदन्तकाः ॥ १८ ॥

त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।

प्रजाकामः पुत्रवते वह्नये पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥

इन्द्रायेह हविर्भ्यां तु युक्तमिष्टिं समाचरेत् ।

क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्रसवते चरुम् ॥ २० ॥

धनकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।

युद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसूतेऽग्नये ॥ २१ ॥

द्विरग्न्युद्धरणे कुर्यादग्नयेऽग्नवते हविः ।

ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्याद्वृक्षाग्निविनाशने ॥ २२ ॥

अन्नवद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवसानकाः ।

अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते समीरिताः ॥ २३ ॥

पुत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थकः ।

यस्त्वा हृदेत्यत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥

वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।

दाधिक्राव्णे चरुं कुर्यादभिषस्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥

त्रिहविष्कामिमामेव प्रजाधर्मपि समाचरेत् ।

एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिवृद्धये ॥ २६ ॥

दशादिकमतिक्रम्य तद्वैश्वानरं चरेत् ।

अग्निमुदासयिष्यन्नाग्नेयमष्टाकपालकम् ॥ २७ ॥

उक्त वैश्वानरं चोभे निर्वपेद्भविषी अथ ।

वैश्वानरं मारुतं च ग्रामार्थी निर्वपेद्भविः ॥ २८ ॥

अभिशास्तीहिमारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्नुदाहृताः ।

निर्वपेच्चरुमादित्यं यः सङ्ग्रामं यियासति ॥ २९ ॥

युद्धभूमिं गतस्तत्र कुर्याद्वैश्वानरं हविः ।

मारणोद्यतयोरन्तं जग्ध्वा वैश्वानरं चरेत् ॥ ३० ॥

कृत्वा यः शपथं पूर्वं ब्रूयेदेषोऽपि तं चरेत् ।

अविं तूभयतोदन्तं वा स्वीकृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥

तं चरेद्याचितुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।

षष्ठेऽनुवाक आदित्यचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥ ३२ ॥

वैश्वानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

पथर्था निर्वपेदेन्द्रं चरुं यद्वेन्द्रियावते ॥ ३३ ॥

पुरोडाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन्धर्मवते चरेत् ।

अष्टाष्टपंकवते कुर्यान्मृत्युर्था तु हविस्त्रयम् ॥ ३४ ॥

धर्मेन्द्रियाकैर्युक्तेभ्य इन्वेभ्यस्तद्यथाक्रमम् ।

अंहोमुचे पापघाती वैभुषायान्यपीहितः ॥ ३५ ॥

बद्धो वा परियत्तो वा वात्र इन्द्राय निर्वपेत् ।

अकांशमेधयुक्ताय महायज्ञेऽक्षुराचरेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रचर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र सप्तमे ।

इन्द्रं व इत्यत्र सर्वस्तदर्थं उपवर्णितः ॥ ३७ ॥

ग्रामाष्टपञ्चजदे कुर्यादिन्द्राण्यै सैन्यकामुकः ।

युद्धार्थी नष्टधैर्यो वा कुर्यान्मन्युमते हविः ॥ ३८ ॥

दाज्ञेऽन्यदीयदानार्थी प्रदाज्ञे तूत्तमर्णकः ।

राज्यभ्रष्टो अरयमानो वा कुत्राम्णे चरेद्भविः ॥ ३९ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्मे सत्यैन्द्रे(न्वं) संपदे चरेत् ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्ननुजुप्रमुखाः श्रुताः ॥ ४० ॥

तदर्थोऽन्वह माता इत्यत्र सम्यक्कृतिरूपितः ।

आग्ना वैष्णव आद्यः स्यादाज्यं तारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥

बाह्वैस्पत्यचरुश्चैतत्कुर्यादभिचरंकायम् ।

यः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतद्विक्रयम् ॥ ४२ ॥

पीडितोऽन्माभिचारेण शान्त्यै तामिष्टिमाचरेत् ।

यज्ञोपनतिकामः सन्नाग्नावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥

धूते चरुं दृष्टिकामोऽध्वरकल्पां चरेत्खविः ।

अन्यानुबन्ध्यकालेऽयं मैत्रावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥

अनुवाके तु नवमेऽभिचारादय ईरिताः ।

मस्रवर्चसकामस्तु सोमारौद्रं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥

चर्मदोषाद्विभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ।

मजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्तथा ॥ ४६ ॥

परस्य वैरिजनको वा सोमारौद्रमाचरेत् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारौद्रादयः श्रुताः ॥ ४७ ॥

अग्नाविष्णू मेहीत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

ग्रामार्थैर्न्वं मारुतं च कुर्यादेतद्विद्वंसम् ॥ ४८ ॥

विद्वान्नोः कलहं वाञ्छन्नापि तामेव निर्वपेत् ।

कलहं तं समापातुं वाञ्छन्नापि चरेदमूम् ॥ ४९ ॥

ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च ग्रामकामश्चरेत्खविः ।

प्रेयंगवं मरुद्भयस्तु ग्रामकामश्चरुं चरेत् ॥ ५० ॥

समानैरपिये जाते संज्ञानीं तां समाचरेत् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्द्रादयोऽस्तिलाः ॥ ५१ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुषाक्यभिधानम्)

पूर्वपपाठकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थं उदीरितः ।

द्वादशेऽन्त्यानुवाकेऽत्र काम्ययाज्याः श्रुतौ श्रुताः ॥

व्याख्यास्पन्ते तदर्थेऽरीरुदाहृत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युभीतस्पोष्टं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवा वै मृत्योरभिभूयस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निरवपत्तैथैवैष्वमृतमदधात् ” [सं०का० २प० ३अ० २] इति ।

शतं सुवर्णानि कृष्णलतुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तथैव शतकृष्णलया देवेष्वपमृत्युवारणरूपममृतमदधात् । विधत्ते—

“ यो मृत्योर्बिभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति ” [सं०का० २प० ३अ० २] इति ।

मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्मकाले यावदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं तत्सर्वं विधेन विना प्राप्नोति । शतसंख्यां प्रशंसति—

“ शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये पति तिष्ठति ” [सं०का० २प० ३अ० २] इति । पाकाम घृतद्रव्यं विधत्ते—

“ घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीची दधाति ” [सं०का० २प० ३अ० २] इति ।

आयुर्दां अग्ने हविषो जुषाणो घृतमतीक इति मन्त्रे घृतप्रियस्याग्नेरायुष्पदत्वाद्घृतस्याऽऽयुष्पदम् । यद्वा घृतजन्येन बलेनेन्द्रियाणां देहे दृढबद्धतया निर्गमनाभावादायुर्मवतीति तद्धेतुत्वम् । समीची स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहारायानुकूले । अवदानपरिमाणं विधत्ते—

“ चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै ” [सं०का० २प० ३अ० २] इति ।

पुरोडाशे पशुतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदभिधारणेन चतुरवत्तं संपद्यते । अत्र त्वेकैकस्मिन्नावदाने कृष्णलगतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते । एव प्रधानस्य हविषश्चतुष्टयं द्विरवदातव्यमिदार्थमपि चतुष्टयम् । अनेनाभिप्रायेण

[पृ० २ अनु० १२] छण्यजुर्वेदीयतौत्तरियसंहिता ।

१०८९

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्) -

वीप्सा । तेदेतन्मनसि निधाय सूत्रकार आह—“तानि पवित्रवत्याग्य आवपति धर्ममात्रं श्रपणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्यति चत्वारि स्विष्टकृति द्वे प्राशिन्वेऽष्टाविडार्या चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राशिन्वे समोप्यैकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षायनय इतरेषाम् ” इति ।

सर्वेषामृत्विग्भागानां सहैव ब्रह्मणे प्रदानं विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आमुर्द्धधाति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते । उपहरति दद्यादित्यर्थः । अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकीकृत्य स्थापयति ।

अस्यामिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्वृक्षे तिसृणां प्रतीकान्याम्नायन्ते—

हिरण्यगर्भं इति । हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इत्येका । आपो ह यन्महती-विश्वमायञ्जिति द्वितीया । ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य प्रथमपपाठके सामान्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्येते । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा तृतीया । सा तु प्रथमकाण्डस्याष्टमपपाठके व्याख्याता । अथ चतुर्थीमृचमाह—

स वेदेति । द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्वन्धुरिति मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्ड-मध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनकपालरूपा द्यौः पिताऽध-स्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति । अभिज्ञः स प्रजापतिः सनुर्भुवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नम् । मघशब्दो धनवाची । पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवाति । किंच, स प्रजापतिः सर्वेषापी विराड्रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत् । किंचात एव विधा भुव इमं लोकमारम्भाधस्तनाः सर्वा भूमीरभ-वत्प्राप्नोदाच्छादितवानित्यर्थः । किंच सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् । इष्टच्यन्तरं विधत्ते—

“ असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एत२ सौर्यं चरुं निरवपन्तेनैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एत२ सौर्यं चरुं

१ क. घ. छ. च. “लमात्रं द्यौः । २ क. “व्यापि विं । ३ स. किंच स ए” ।

=(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नलवचंसं दधाति
ब्रह्मवचंस्येव भवति ॥ [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण सौर्यं चरुं रुक्माभ्यां परिगृह्याऽऽसादयतीति । तदेतद्विधत्ते—
“ उभयतो रुक्मौ भवत एवास्मिन्नलवचं दधाति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २]
इति । उभयत उपरिष्ठादधस्ताच्चेत्यर्थः ।

प्रयाजार्थं आज्ये कृष्णलं पक्षिष्य होमं विधत्ते—

“प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवचंसमव रुन्धे ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० २] इति । पञ्चसु प्रयाजेषु ह्ययमानैस्तैजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः
पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवचंसोऽख्यस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति । अत्र याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति—

उदु त्यमिति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामुदगाद-
नीकमिति याज्या । ते उभे अपि प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याते ।

हिरण्यार्थिनस्त्रिहाविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः कामयेत हिरण्यं
विन्देय हिरण्यं मोष नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
तेनैवैनाद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवै-
नद्विन्दत उपेनस्ति हिरण्यं नमति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।
हिरण्यं विन्देय प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं बुद्ध्यादि-
रूपेणाधिकं स्वयमेव मां प्राप्नुयादिति कामयितुरियमिष्टिः । फलान्तराय त्रिह-
विष्कां तां विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ध्रियते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्वपेद्वि-
रण्यं वित्त्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २]
इति । हिरण्यं लब्धवतश्चोरादिभीत्या कातरत्वमिन्द्रियव्युद्धिः ।

पुनरपि फलान्तराय तां विधत्ते—

“ + एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव

+ सर्वेष्वदादर्शपुस्तकेषु एतामेवेत्यादि व्युध्यत इत्यन्तमग्निमावतरणानन्तरमेव गृहीतं
इत्यते, तथाऽपि प्रमादमूलकमेवेतत्पूर्वाक्यपूर्तेरभावादिति बोध्यम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हिरण्यं तेनैवैन्द्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैन्द्विन्दति भूम्यै चरुर्भ-
क्ष्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैन्द्विन्दति ” [सं० का० २ प्र० ३
अ० २] इति । मार्गपातनस्थानविस्मृत्यादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्लो-
भार्थमियमिष्टिः ।

एतेषु त्रिषु हविःषु प्रथमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रत्यवदिति । हेऽग्ने त्वं द्युम्नेन हिरण्येन बृहत्तन्महदैश्वर्यं विस्तारय ।
किंवत्, प्रत्यवत्, पुरातना धनिका उदाराः सन्त ऐश्वर्यं यथा विस्तारयन्ति
तद्वत् । कीदृशेन द्युम्नेन । नवीयसाऽत्यन्तनूतनेन पितृपितामहाद्युपाजितव्यतिरि-
क्तेनेदानीमेवाज्यमानेन । संयताऽस्मान्प्राप्नुवता । भानुना काञ्चुष्याभावात्त्यन्तं
भासमानेन । तत्रैव याज्यामाह—

नि काव्येति । कविः पण्डितस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्धयतिशयः ।
जयमाप्तिः काव्या काव्येन स्वकीयबुद्धयतिशयेन यजमानाञ्जशाभतो निरन्तरा-
नुष्ठानशाभतिकान्वेषसो विधातुसदृशान्निकर्तव्यं करोतु । कीदृशोऽग्निः । नयां
मनुष्येभ्यो हितानि पुरुषाणि बहुधनानि हस्ते दधानः । किंच, सोऽग्नी रयीणां
रयिपतिर्भुवत्सर्वेषां धनानामधिपतिरासीत् । अतोऽमृतानि हिरण्यानि विश्वा
सर्वाणि सत्रा चक्राणः सहस्थितानि कर्तुं शक्तः । तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं
ददातु । द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्येति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणां यस्य स हिरण्यपाणिस्तादृशं
सवितारमुपगम्य ह्वय आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स सविता
देवतारूपः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता । अत्रैव याज्यामाह—

वाममयेति । हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः पेरय
देहीरपथः । श्रोऽपि वामं सावीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य
वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्ध्योऽयाऽनया धिया
भक्ष्यायुक्तबुद्ध्या वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठापिनः स्याम । तृतीयहविषः पुरोनु-
वाक्यामाह—

बद्धित्येति । हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संबन्धिनं त्विष्टं त्वेदजनकं भारामित्था
बद्धिर्विर्भाषि । इत्थमिति हस्तेनाभिनयः । बद्ध्, बाद्धं दृढमित्यर्थः । हे भूमि त्वं

महना त्वदीयेन महिम्ना या मजिनोषि यान्त्वतान्प्रकर्षेण मीणयसि तेषां त्विद-
मिति पूर्वज्ञानवयः । पवत्वति महिनीति द्वयं संबुद्धयन्तस्य भूमिपदस्य विशेष-
णम् । पवत्वति पवणवति महिनि महत्त्वयुक्ते पूजायुक्ते वा । अत्र पवणवत्त्वेन
जलसमृद्धिः सूच्यते । तथा च जलसमृद्ध्या यान्प्राणिनः मीणयसि तानपि
बाढं विभर्षीत्यपि योजनीयम् । तत्रैव याज्यामाह—

स्तोमास इति । विविधश्चरो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचा-
रिणी, तथाविधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां संघा अक्तुभिरभिव्यक्तैर्नानावि-
धसस्यैर्निमित्तभूतैस्त्वां पतिष्टोभन्ति पत्येकमाश्रयन्ते । हेऽर्जुनि धवले निर्मले
पृथिवि या त्वं पेरुं पानादिभोग्यवस्तुकामिनं प्रकर्षेणास्यासि भोगाय प्रेरयसि ।
कमिव, हेमन्तं वाजं न वाजिनमिव । यथा लोके बाह्यादिप्रदेशे तुरंगान्तरं
दृष्ट्वा स्वोत्साहेन हेषाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमाश्वं सादिनोऽभ्यासाय प्रेरयन्ति तद्वत् ।
सोमवापिनश्चरुं विधातुं प्रस्तौति—

“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्ग्व्याहृतस इन्द्रियेण सोमपीथेन
व्याध्यंत स यदूर्ध्वमुदवर्तीते श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतः
सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियः सोमपीथमदधात् ” [सं०
का० २ प० ३ अ० २] इति ।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुत्रं हत्वा सोमयागे तेन त्वष्ट्रां स्वयमनाहूतः सन्कु-
पितो यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसह्यं सोममपिबदिति पञ्चमप्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते ।
तदत्र संगृह्योच्यते । अभीषहा बलात्कारेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीतो नाना-
दिगभिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पलायमानश्च तदुपघातादिन्द्रियस्वा-
स्थ्यकरेण सोमपानेन व्युद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो यत्सोमरसस्वरूपमूर्ध्वं मुखेन वमनं
कृतवान्, तद्भूमौ पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्पन्नम् । ततः स इन्द्रः प्रजापत्यु-
पदेशेन सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्वोदर एव जरणेनेन्द्रियमदं सोमपानं प्राप्तवान् ।
अथ विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनध्यते यः सोमं वमिति यः सोमवामी
स्यात्तस्मा एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेये-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नेष धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथं धत्ते नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते॥

[सं०का० २ प० ३ अ० २] इति ।

मातःसवनादिप्रयोगे यो यजमानः पीतं सोमं वमिति स एष सोमस्य वमनादि-
न्द्रियसामर्थ्यप्रदेन सोमपानेन व्युद्धो भवति । तादृशसोमवापिनो यजमानस्यायं
चरुः । द्वौ देवौ द्रव्यं च प्रशंसति—

“ परसौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ
इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः साक्षादेव सोम-
पीथमव रुन्धे ” [सं०का० २ प० ३ अ० २] इति । अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ऋदूदरेणेति । हे हयंशेन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिष्येद्वमनेन मां न हिंस्या-
त्तादृशेन सख्या सखिवद्धितकारिणा सोमेन सचेय संगतो भूयासम् । कीदृशेन
सोमेन । ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मुदत्वं स्वास्थ्यमामञ्जमुदरं
यस्य सोमस्य स एष ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्मे अस्मदीयोदरे न्यधायि निहितः ।
तस्यै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं पतिरं प्रकर्षेण वमनापदं तारयितारमिन्द्रमश्ले-
म्याभिमुख्येन पाप्नोमि भजापीत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

आपान्तेति । अत्र पादत्रयेण सोमस्य स्तुतिश्चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽ-
पगत आपान्तः सवात्मना विनष्टो मन्युः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमन्युः ।
बहुभिर्मावभिरभिषूयमाणोऽपि न कुम्पतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेष्वभिषवार्थमासा-
दिता उपल्लास्तुपल्लास्तेषां प्रथमं महारो यस्य सोमस्य सोऽयं तुपलप्रथमः ।
धुनिः कुम्पमानः महारैरितस्ततः कुम्पते । शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्भ्यो बहु-
विधान्यभिषवशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान् । शरवोऽ-
भिषवकाले शीर्णावयवाः, ते च बहवो यस्यासौ शरुमान् । रसनिष्पीडनेन
पदवशिष्टं नीरसं तद्वर्जितं तदस्यास्तीत्युज्जीवी । इदृशः सोमो विधानि वनानि
वर्धयतीति शेषः । “ सोमो वा ओषधीनां राजा ” । “ सोमो वनस्पतीनाम् ” ।
“ वनस्पतिगते सोमे ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्राश्वभिर्वनस्याभिवृद्धिदर्श-
नाच्च वर्धयितृत्वम् । कीदृशानि वनानि । अवसा सर्वत्र संततानीत्यर्थः । अवा-
गर्वाचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्द्रं न देभुर्न हिंसन्ति । नीचैरुपमानैः
स्वसाम्यापादनमेवोत्तमस्य हिंसा । तां कर्तुमुपमानानि न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तत्रैव
विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

प्र सुवान इति । ऋतयुग्मं जमिच्छुयं जमानः सोमः सुवानः सोममभिषुण्वान्नि-
न्द्राय ब्रह्मेन्द्रार्थं बृहत्सोमपानं प्रचिकेत प्रकर्षेण जानाति । कीदृशो यजमानः ।
जमदग्निरेतन्नामकमुनिसदृशः । किं कुर्वन् । अर्चन्स्तुतिभिः पूजयन् । हे इन्द्र
त्वं वृषा फलस्य वर्षयिता यन्ताऽसि सोमस्य नियामकोऽसि । कीदृशस्य, शबसो
बलवतः । उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः । तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य । अन्तर्य-
च्छ नियन्तृत्वादुदरमध्ये तं सोमं जरयितुं नियच्छ । गूणते तां स्तुवते यजमा-
नाय भर्षं दृढं सोमस्य धारकं वायुं दृढी कुरु । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

सबाधस्त इति । हे सोम नरो मनुष्या ऋत्विजस्ते ब्रह्म श्यामाकचरुत्सपं
परिवृढं हविः सपर्यन्पूजयन्ति सपर्ययन्ति । कीदृशस्य ते । सबाधः । धकारान्तो
बाधश्चन्द्रोऽभिषवकृतमुपद्रवं ब्रूते । तेनोपद्रवेण सह वर्तत इति सबाध्, इति
धातिपादिकं, तस्य षष्ठी सबाध इति । अभिषवपीडितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं
ब्रह्म, पदं च हर्षकरमपि शुष्मयं च बलप्रापकमपि । कीदृशा नरः । ब्रह्मकृत
इष्टिरूपं परिवृढं कर्म कुर्वन्तीन्ति ब्रह्मकृतः । सोमचक्षा अर्को वा सोमशब्दे-
नाभिधीयमानस्त्वं सूर्य एव । अतस्तेजस्वित्वान्नास्ति तव कश्चिदप्युपद्रव इत्य-
भिप्रायः । यद्यत्रास्मदुदरे पीतो रसस्तुरते वमनाय व्यग्रतां करोति तवेत्तत्रैवो-
दरेऽयमिन्द्रः पृत्सु सङ्ग्रामेष्विव तुर्यां दधते तूर्णं यातारं करोति वमनाय
संभ्रमं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तत्र प्रेरयतीत्यर्थः ।

अथ पञ्चमपाठके विहितायामभ्युदयेष्टौ विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुमि-
त्युक्तं यत्तृतीयं हविस्तज्जानन्तरभावि मन्त्रत्रयमुत्कर्षणीयम् । तस्मिंश्च त्रये पुरो-
नुवाक्यां दर्शयति-

वषट् त इति । अस्पृते क्षिप्यते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा प्रेर्यत
इत्यासौ यजमानः । तादृशोऽहं ते तवाऽऽसमान्ताद्वषट्कृणोमि हविर्दानं
करोमि । शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टो यज्ञः शिपिविष्टः पशुसाध्यो यज्ञ इत्यर्थः ।
“ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः ” इति श्रुतेः । हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक
विष्णो मे मदीयं तद्धव्यं जुषव्य । सुष्टुतयः शोभनास्तुतिरूपा मे गिरस्त्वा
बंधन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु । एकस्मिन्नापि विष्णौ यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् ।
पूज्या यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिर्नोऽस्मान्सदा पात रक्षत । तत्रैव याज्यामाह-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्र तत्त इति । हे शिपिविष्टाद्यास्मिन्पञ्चे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि । कीदृगहं, वयुनानि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन् । “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु प्रवितिष्ठति ” इति श्रुत्याऽऽख्यातं शिपिविष्टान्मनो निर्वचनं जानामीत्यर्थः । अत एवार्योऽहं शब्दार्थाभिज्ञानां स्वामी हे विष्णो तं त्वा गुणामि तथाविधं त्वां स्तौमि । किंविधम् । अस्म्य रजसः पराके क्षयन्तं दृश्यमानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं तवसं तपस्विनम् । कीदृशोऽहम् । अवतीयानतपस्वी । यद्यप्यहं तपोरहितस्तथाऽपि तपस्विनस्तव पसादास्तोतुं शक्नू इत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

किमिच्छ इति । हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिपिविष्टोऽस्मीति प्रकर्षेण ववक्षे पुनः पुनर्वक्षि तस्मात्ते तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भूक्तिमिदं गर्हणीय-मभूत् । नैतद्गर्हणीयं वृथैव तव लज्जेत्यभिप्रायः । यद्यप्येतन्नाम लोकेऽत्यन्तरो-गिण्युत्पादितगुह्यत्ववि (चि) मूढैः प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यवय-वार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्नास्त्यत्र तव लज्जाकारणम् । तस्मादेतद्वर्षो वरिष्ठं नामास्मन्माऽपगूढः, अस्माकमग्रे गूढं मा कुरु । यद्यस्मात्त्वं गूहनायैव समिधे मुक्षे कवचशर्षिकैर्भायां गूढोऽन्यरूपो बभूव बभूविथ, तदन्यथा यथा तथा वा भवतु, तथाऽप्यस्मद्बुद्धौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः ।

पशुकामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—“अग्नये दावे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-पेदिन्द्राय मदावे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरैवास्यै पशून्प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] । इति । पञ्च-द्रव्यसमाष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

“ दाधि मधु घृतपामो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्व रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंबन्धात्तत्साहचर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वम् ।

आस्मिन्हाविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

“ पञ्चगृहीतिं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः समृद्धयै ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं, गोमहिषाद्यादिरूपेण पशूनां बहुरू-पत्वम् । द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्राजापतिरेवास्यै पशून्म जनयति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति । घृतं न पूतमुभे सुश्वन्नेत्येते ऋचौ
विधत्ते-

“ आत्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र
दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तः पशव आत्मानमेव
मृत्योर्निष्क्रीय पशून्व रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यास्मिन्कस्मिंश्चिदुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्यादिवत्सर्वपाणिसुलभत्वं नास्ति,
आत्माऽपि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्साम्बान्मधुनः पुरुषत्वं,
मधुहोमेन वद्वौ प्रक्षिप्तस्याऽऽत्मनः पाङ्क्तिच्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्कृत्यो भवति ।

तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह-

अग्ने दा इति । हेऽग्ने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रार्यं दा धनं देहि ।
तथा वीरवन्तं वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि । कीदृशं, परीणसं परितः शोभना
नासिकाद्या अवयवा यस्य तं तथाबिधम् । सूनुमतस्त्वया दीयमानैः पुत्रैर्युक्ता-
नोऽस्माञ्जिह्वशीहि सर्वेषु कार्येषु तक्षणी कुरु । तत्रैव याज्यामाह-

दा नो अग्ने इति । हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंख्याकान्पशून्देहि ।
तथा सहस्रसंख्याकान्देहि । बुरो न द्वाराणीव । पशुसंपत्तौ हि* “ वायव्यः
श्वेतमालमेत ” “ सरस्वत्याज्यभागा स्यात् ” इत्यादीनि बहूनि कर्माणि सुखे-
नानुष्ठातुं शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्पशून्देहि । ततः पशुपातेरुर्ध्वं
वाजमर्जं श्रुत्यै ब्राह्मणभोजनादिजन्यकतिधेऽपावृधि विघ्नपनीय वर्धय । प्रक-
र्षेणाऽऽनुकूल्यमश्वतो गच्छत इति प्राच्यौ कुरु । ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरेण कर्मणा
तुष्टः सन्धवापृथिव्यौ प्राच्यौ कुरु । उपस उपःकालाः सुवर्णं स्वर्गं इवास्म-
द्गृहे शुक्रं प्रकाशं विदिद्युतार्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु प्रभूतं कुर्वन्वित्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

अग्निर्दा इति । अयमग्निर्दविणं दा ददातु । वीरपेशा वीराणामस्मत्पुत्रादीनां
पालको योऽग्निरसावृषिमृषिसमानं पुत्रं सहस्रा सहस्रप्रकारेण सनोति ददातु ।
सोऽग्निर्दिवि स्वर्गे हव्यमस्मदीयमाततान सपन्ताद्विस्तारितवान् । तादृशस्याग्नेः
पुरुषा पुरुषु प्रदेशेषु धामानि स्थानानि विभूता विशेषेण संपादितानि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धिरिति । मा नो मर्धिरा भरा इद्धि तन्न इति पुरोनुवाक्या ।
आ तू भर माकिरेतत्परि छादिति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमप्रपाठके
व्याख्यातम् । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न पूतमिति । हे स्वधावोऽन्नवन्प्रजापते तनूररेषास्त्वदीयं शरीरं पापर-
हितम् । किमिव, पूतं घृतं न घृतामिव । नेत्युत्तरजानुवर्तते । शुचि हिरण्यं न
शुद्धं सुवर्णमिव, रुक्मो न, आभरणमिव । ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो
रोचताम् । तत्रैव याज्यामाह—

उभे सुश्वन्द्रेति । हे सुश्वन्द्र सुष्टवाह्लादनकर आसनि त्वदीय आस्थे सर्पि-
षः संवाग्निन्यावुभे दर्विसदृशे हनू श्रीणीषे सेवसे । हनुपूरणपर्यन्तं सर्पिस्तवया पीत-
मित्यर्थः । उतापि च हे शवसस्पते बलस्याधिपत उक्थेषु शस्त्रवस्तु यज्ञेषु
नोऽस्मानुत्पुण्या उत्कर्षेण पूरय पापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इवमन्नमाभर
संपादय ।

अथान्यत्र वायव्यां यवागूं निर्वपेदित्यादिना विहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां पुरो-
नुवाक्यामाह—

वायो शतमिति । हे वायो पोष्याणां पुष्टिमतां हरीणामश्वानां शतं युवस्वा-
स्मद्गृहे समागन्तुं रथे योजय । उत वा ते सहस्रिणः, अथवा ते सहस्रसं-
ख्याका अश्वा रथे युज्यन्तामिति शेषः । स च रथो पाजसा बलेन शीघ्रमाया-
तु । तत्रैव याज्यामाह—

प्र याभिरिति । हे वायो दुरोणे यज्ञगृह इष्टये क्रियमाणेष्टिसिद्धयर्थं नि-
युत्संज्ञकाभिर्याभिर्वैडवाभिर्दाश्वासमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं पाप्मुं पकर्षेण धा-
सि ताः समीचीना अस्माकमनुकूला इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं सुभो-
जसं रायिं सुष्ठु भोजनोपयुक्तं धनं नियुव नितरां मिश्रय । किंच, राघोऽन्ने नि-
युव । कीदृशं राघः । वीरवद्गव्यमाश्रियं पुनैर्गोभिरसैर्युक्तमित्यर्थः ।

अथ क्वाप्यैन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आज्ञायते । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽरमाभिः सह मादय (घ) न्त्यो
हर्षयुक्तास्तुविवाजो बह्वन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्त्वस्मत्सुखाश्च
तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वयं क्षुपन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम हव्यास्म ।

१ क. घ. ड. "त्कर्षेणमां पु" । २ स. च. "णीयम् । पु" । ३ स. "य समीपस्थाश्च
ति" । ४ स. इष्याम ।

तथैव याज्यामाह—

रेवाः इद्रेवत इति । हे हरिव इन्द्राय यजमानो रेवाः इच्छन्वानेव सन्नेवतो धनवतो देवस्य प्रेतु अन्यन्तप्रकर्षेण स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य । त्वावतस्त्वत्सदृशस्य मघोनो धनवतः श्रुतस्य देवेषु श्रूयमाणस्य । तादृशं देवं स्तुत्या स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हिरण्याऽऽपः मजा सेति चतस्रः शतकृष्णले ।
उदु चित्रं चरौ सौर्ये स प्रेत्याग्नेययागके ॥
हिर सावित्रके तद्वद्वडित्या भूमिगे चरौ ।
सोमेन्द्र अदूचत्वारः शिपिविष्टे वषट्त्रयम् ॥
अग्ने तिस्रो दातृमुक्ते मा न आ तू प्रदातुके ।
घृतं दध्मादिगणके वायो वायव्यके क्वचित् ।
क्रान्त्येन्द्रे रेवतीलिङ्गादिति त्रिंशदुदीरिताः ” ॥ इति ।

अथ भीषासा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“कृष्णलेषु घृतस्योत ग्रीहेस्तेजोयुतेभवेत् ।
घृतस्य भव वैशद्यश्चरुशब्दयुतेस्तथा ” ॥

“प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलम्” इत्यत्र कृष्णलेषुर्पाशुयाजद्रव्यस्य घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, कृष्णलाख्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति चेन्न । सुवर्णशकलव्रीहौर्वैशद्यसाम्यात् । नहि घृतस्य प्रबलकाठिन्याविरलत्वादित्त्वं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दस्तवौषधद्रव्यविषयः कृष्णलेषु प्रयुज्यमान औषधधर्मान्प्रापयति । तस्मादव्रीहिधर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।
प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ” ॥

१ ख. च. “त्यन्तं प्र” । २ क. घ. ड. “नोऽन्नव” । ख. च. “नोऽन्नध” । ३ क. ख. घ. ड. “दिगुण” । ४ ख. “प्येन्द्री रेवती लिङ्गा” । घ. ड. “प्येन्द्री रे” । ५ क. घ. ड. “युतिर्भ” । ६ क. ख. घ. ड. “तिन्यवि” । ७ ख. “वदधौषधित्र” । ८ क. घ. ड. च. “मानान्नौष” । ख. “मानानौषाधिधर्मा” ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाह्रियते—‘ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्व-
पेच्छतकृष्णलमायुष्कामः ’ इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ
ब्रीहिनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां ब्रीहिणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां
कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संदेहः । अस्तीति पूर्वपक्षमतिज्ञा । वितुषी-
करणं प्राकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां पाकवादिति निदर्शनम् ।
लुप्तेऽपि विक्लेदनापकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु । घृते
श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्या-
दवघातो नास्ति । तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ’ ॥

घृते श्रपयतीति प्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लेदनायोग्येषु न कर्तव्य इति
पूर्वः पक्षः । दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः । अन्यथा
विधिवैयर्थ्यापत्तेः । यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ उपस्तराभिधारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसर्गिदृष्टार्थं नेति लुप्यते ’ ॥

तेषु कृष्णलेषुपस्तरणमभिधारणं चेत्येतदुभयं पाकवदृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः
पक्षः । न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृता-
वुपस्तरणाभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां सुचि संसर्गि
निवारयितुं तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसर्गिप्रसङ्गः एव नास्ति । अतस्त-
न्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिधारणद्वयं लुप्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ।

चुश्चुषाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ’ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिजादिभागो भक्ष्यते तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षो नास्ति,
प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः । चुश्चुषाकारं भक्षयन्ति निर्व-
यन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षं वचनमाम्नायते । इक्षदण्डभक्षणे तद्वत्सस्वीकारे च यः

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुरचुवेति । घृते निरुतेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमाज्यं तद-
न्तर्नेतुमिव बालाश्चुरचुवां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः ।
अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्पदानं तद्वदभक्ष्याणामपि भक्षणं
भवेत् । तत्रैवान्यच्छिन्तितम्—

‘सकृत्सहत्वयोरिकमेकधेत्यन्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावादबाधादन्त्यमेव हि ’ इति ।

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—‘ एकधा ब्रह्मण उपहरति ’ इति । तत्रैकधे-
त्ययं धामत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारपित्यमुमर्थे वा बहूनां सहभावं वा व्रत्ते ।
उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरन्यतरद्विव-
क्षितमुत सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किञ्चितदन्यतरादिति
पूर्वः पक्षः । अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृताविद्यापाशिञ्चतुर्धाकरणशंयुवाकका-
लेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकमाप्ताः ।
तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्य उपहारास्तत्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे
कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मादन्यपक्षरूपं सहत्वमे-
वैकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः । तत्रैवान्यच्छिन्तितम्—

‘ सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि बाऽऽद्यो भागान्तरमबाधितुम् ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकाप्तं बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥

कृष्णलभक्षणे एवेदमपरं श्रूयते—‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ’ इति । परिहारः
समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षणभागा-
श्चोदकमाप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धिचतुर्भागीविषया, उततरसंबन्धिभाग-
चतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः । अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां
बहूनामबाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैवा वचनव्यक्तिः—ब्रह्मसंबन्धम-
न्यं सर्वत्वपरिहारयोरिकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयं ‘ यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति,
यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम् ’ इति । उभयथाऽपि विवेकब्रह्मभागमात्रे पर्यवसा-
नाचोदकमाप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्वत्वपरिहा-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रावनूद्य ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते । यत्परिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचन-
व्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागाणामितरभागाणां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति
ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकदेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां
ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदपम् ।

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमबाधितुम् ’ ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युग-
पत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणाभा-
वाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्रामोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बे
हेतुः । तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘ फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्ये न वाऽग्निमः ।

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्त्वविभेदतः ’ ॥

इष्टो फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीवकत्वम् ।
कर्ता स्वर्गकामः । संघ आग्नेयादीनां षण्णां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्ये
प्रयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेन्न । वैषम्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वा-
दतिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । सौर्ये चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः
प्रत्यक्षश्रवणात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्ण्येत । तस्मात्प्रधान-
कर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विरुतावपवृत्तेस्तत्संबन्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वा-
च्चातिदिश्यन्ते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाश्रयात् ।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अमाबान्तीतिदिश्यते ’ ॥

‘ चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य ’ इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं
गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम् । कुतः । तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावादिति चेन्मै-
वम् । ऋत्यङ्गन्तया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं गोदो-
हनम् । अतः फलनियमादिवच्चातिदेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शाब्दत्ववर्जनात् ’ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाप्नोतम्—‘ चतुर्होत्रा पौर्णमास्यामभिमृशेत्तुश्च होत्राऽमावास्यायाम् ’ इति । पृथिवी हेतुत्वादिमन्त्रश्चतुर्होता । अभिर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तदुभयं सौर्यादौ चोदकपातं सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः । प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्यायोः कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । प्रकृतौ व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् । शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विकृताविच्छ्रया विकल्प्यते । तत्रैवान्यचिन्तितम्—

‘ षट्सु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो यतः ।

अविशेषो न देवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः ’ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः, अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न । देवतैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्य-शाब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्यमनिश्चितमिति चेन्न । विधिशेषार्थवादोक्तावमुमेवाऽऽदित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदेशात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नेयेऽग्निमतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तो न त्वग्नीषोमेत्यैन्द्राग्रयोः । यद्यप्यैन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति, तथाऽप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशेष्यते । तस्मात्तस्यैव विध्यन्तः । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ ’ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘ सुवेण पार्वणौ जुहोति ’ इति । तत्र पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमावारादुपकारकतया मयाजादिव-त्सौर्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेन्मैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादिविकसंघपरत्वात् । दानार्थवाचिनः पृणातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च प्रीय (पूर्य) ते दीयतेऽस्मिन्नित्याधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सम्प्रकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति । ‘ कषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ’ इत्येको मन्त्रः । ‘ अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूम आप्मयायमाना ’ इत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीषोमव-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

तर्कमन्त्रयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्यादिः, किं-
त्वानेयस्यैव । ततः संघार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सौर्यं चरुं चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तिः ।

स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याऽन्नं देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥”

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्विदोदन-
मिति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्व-
देशीयस्वस्वभाषामसिद्ध्या यत्किंचिद्वकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्द-
मल्पे पात्रे पाकाधिकरणे ताभ्यादिमये प्रयुज्यते । निघण्टुकाराश्चोक्ता स्थाली
चरुरित्येताञ्चशब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति ।
यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भू-
त्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति । श्रपण-
योग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपालेषु हविः भक्ष्यते तथा स्थाल्यामपि श्रप-
यितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूयः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते ।
कृतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यदि-
तिमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनुद्यते । यदि मोक्ष्यान्ने चरुशब्दः क्वापि न प्रयु-
ज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याजिकाः
शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविष्टवे तात्पर्यवन्तोऽनवस्थावितान्तरूपम-
पक्वे जीवतपण्डले विशदसिक्थ ओदने चरुशब्दं प्रयुज्यते । सत्योदनवाचित्वे
सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽभ्येयमिति देवता *तद्धितसंयुक्तपुरोडाशः
प्रदेयद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति
पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“चरुः कपाले पक्वव्यः क्वापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकप्राप्तेरनूपत्वतः क्वचित् ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता नहि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिमिवर्तनम् ॥”

* अत्र ‘तद्धित’ इति पदं विरुद्धम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वाभि स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाक-
स्तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः । पुरोडाशस्यापूपत्वात्कपालगतोष्मणा
पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्वव्यः । अतोऽप्राकृतकार्यत्वा-
च्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि, अनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाह-
षटादौ यत्र कापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । निरुप्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमि-
तानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति
राख्यन्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति चिन्तितम् । न ह्योदने पेषणादिरस्ति । अतः
पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्द्वारेण चरुनिष्पादकस्थाली-
चिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते । पेषणादीन्यनुक्रामति—

“ पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।

मार्जनाभ्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनम् ” ॥

पेषणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे
प्रक्षेपः, तापः कपालानामङ्गनैः प्रतापनम्, उपहितिरङ्गरेषु कपालस्थापनम्,
प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघटनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं
शुष्कीकरणम् । अभ्यूहनं प्रस्मनाऽङ्गनैश्चोपमाच्छादनं, ज्वाला दर्भपुञ्जीलैः
प्रज्वालनम्, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्यान्तर्वेद्यवस्थापनम् ।
ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्वि-
चारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह—

“ एतानि मन्दमज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्निरूपितम् ” ॥

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ” ॥

सौर्यं चरुं निर्वपोदित्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादि-
शब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यरह्या-
दिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते । वैधस्तु सूर्यशब्दश्चरुयाग एवान्वितः,
नत्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितः । तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः—अत्र सौर्यं
चरुं निर्वपोदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं चरुमिति चरुणा ।
कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते, न नाम्ना । सति च

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रयोगान्वये याज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽभिज्ञानः प्रयुज्यते, किं तर्हि वैधशब्दविवक्षयाऽपि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आरम्भणीया सौर्यादौ नोत स्यान्न प्रयोगवत् ।

कृत्वर्था न प्रयोगार्था कृत्वारम्भे ततो भवेत् ॥”

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्वेति नवमे निर्गतिम् । आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौर्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति पाप्ते ब्रूमः—दर्शपूर्णमासावारम्भस्यमान इत्युक्तत्वात्कृत्यर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । कृत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । तत्रः प्रयोगान्तरवैधम्यात्सौर्यादौ सा कर्तव्या । न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं, कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये वर्णितत्वात् । अतो नोक्तक्षोभन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः । तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः ।

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ।

जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्यं भवेच्चरुः” ॥

इदमाज्जायते—“सोमेन्द्रं चरुं निर्दोषं च्छ्यानकं सोमवामिभः” इति । तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः । ‘वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण (सोमपीथेन) धर्मे यः सोमं वामिति’ इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेन्नैवम् । लोके धातुशान्त्यार्थादो वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषहेतुत्वात् । वेदे तु ‘हिन्द मे गाथा हरिवः’ इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते । तत्र वमननाशार्थिस्तान्त्रोऽयं चरुः । तत्रैवान्वञ्जितम्—

“क्लातिनां वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत वर्जनात् ।

विशेषस्याग्निभो नैवं कर्तुरेव निरूपितः ॥”

(कान्त्याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

ईदं स्य सोमेश्वने चरुविधिं दिने पर्याभाः व दृष्टिजां यजमानस्य च वमने सं-
वेदासौ चरुवति येनैवम् । यो वेदति स निर्वेदीति निर्वेदुर्दमनं चरुनिमित्तं,
निर्वेदा च यजमानः । ऋत्विजो निर्वेदुर्वेदिकारान्तरमसङ्गता । तस्माद्यजमा-
नस्यैव वमने चरुविधिः । अष्टमाध्यायस्य पथमपराधे चिन्तितम्—

“क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निगो यतः ।

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्घर्णाच्च संभवात् ॥”

“चित्रायागे भूयते—“दधि मधु घृतमागो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं पाजापत्यम्”
इति । तत्र मधुमुदके च द्रवत्वसामान्येन सान्नाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् ।
न । घृतेऽप्यग्निसेपकेण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पन्नादीनां संभ-
वात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोषाद्दुग्धयौजगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे छण्यजु-

वेदायतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीश्री-बृहस्पतराजस्याऽऽत्माररिपान्तकेन माधवाचार्येण

विरचितो वेदार्थमकांशे छण्यजुर्वेदे तैत्तिरीयसंहि-

ताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(भूतिकामादीनामादित्यश्चर्वादीष्टेविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चर्वा निर्वपेद्वृत्तिकाम
 आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति जुदन्ते योऽलं भूत्यै
 सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्वतः स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गम-
 यन्ति भवत्येवाऽऽदित्येभ्यो धारयद्वद्भ्यश्चर्वा
 निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा
 अपरोद्धारं आदित्या अवगमयितारं आदित्या-
 नेव धारयद्वतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवैनं विशि दाधत्यनपरुध्यो भवत्यदितेऽनुं
 मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददितेयं
 वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते
 सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुत
 इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समर्पणः करो-
 त्युप प्रेतं मरुतः (२) रुदानव एना विश्व-
 तिनोऽभ्यन्तं राजानं त्वाह सारुती वै वि-
 द्यधेष्टो विश्वतिर्विश्वेन राप्तेण समर्पयति
 यः परस्ताद्व्याम्यवादी स्यात्तस्य गुहाद्व्याहीना

हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि चिनुयाये शुक्लाः
 स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया
 विद्वविशमेवाव गच्छति (३) अवगताऽस्य वि-
 वनवगतः राष्ट्रमित्याहुर्ये कृष्णाः स्युस्तं वा-
 रुणं चरुं निर्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च
 राष्ट्रं चाव गच्छति यदि नावगच्छेदिममहमा-
 दित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं
 प्रेप्सन्तो विशमव (४) गमयन्ति यदि नावग-
 च्छेदाश्वत्थाभ्युखान्तसप्तमध्यमेवायामुप ह-
 म्यादिदमहमादित्यान्वध्नाभ्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरि विश-
 मव गमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं
 चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयुखान्तसं नह्येदनपरुध्य
 मेवाव गच्छत्याश्वत्था भवन्ति मरुता वा एत-
 दोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव गच्छति
 सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव
 विशमव गच्छति (५) ॥

(चारयदतो मरुतो गच्छति विशमवैतदष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै मृत्योरेर्विभ्ययुस्ते प्रजापतिमुपाधावन्ते
 म्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निरवपत्त-
 येवैष्वसृतमदधायो मृत्योर्विभियात्तस्मा एतां
 प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायु-
 दधाति सर्वनायुरेति शतकृष्णला भवति शता-
 युः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुर्वेवेन्द्रिये (१) प्रति-
 तिष्ठति घृते भवत्यायुर्वै घृतययुतः हिरण्यमा-
 युश्चैवास्मा अयुतं च समीचीं दधाति चत्वा-
 रिचत्वारि कृष्णलान्यव सति चतुरवत्तस्याऽऽ-
 पत्या एकधा ब्रह्मण उपहरत्येकधैव यजमान
 आयुर्दधात्यसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै दे-
 वाः प्रायश्चित्तमैच्छन्तस्मा एतः सौर्यं चरुं
 निरवपन्तेनैवास्मिन् (२) रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्च-
 सकामः स्यात्तस्मा एतः सौर्यं चरुं निर्वपेद-
 युमेवाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भव-
 त्युभयतो रुक्मो भवत उभयत एवास्मिन् रुचं
 दधाति प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य
 एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्ध आग्नेयमष्टाकपालं
 निवपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भून्यै (३) चरुं यः

कामयेत हिरण्यं बिन्देद्य हिरण्यं मोषं न मेदि-
 ति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हि-
 रण्यं तेनैवेन द्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्र-
 सूत एवेन द्विन्दते भूम्यै चरुर्धवत्यस्यामेवेन द्वि-
 न्दत उपैत* हिरण्यं नमति वि वा एष इन्द्रि-
 येण वीर्येण ध्रियते यो हिरण्यं बिन्दत एतासु (४)
 एव निर्वपेद्विरण्यं विस्वा नेन्द्रियेण वीर्येण
 व्याध्यत एतामेव निर्वपेत्तस्य हिरण्यं नश्ये-
 ददाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
 तेनैवेन द्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत ए-
 वेन द्विन्दति भूम्यै चरुर्धवत्यस्यां वा एतन्नश्य-
 ति यन्नश्यत्यस्यामेवेन द्विन्दतीन्द्रः (५) त्वदुः-
 सोममभीषहाऽपि च तस्य विन्दद्भ्यर्त्तास्त इन्द्रि-
 येण सोमपीथेन व्याध्यत स यदूर्ध्वमुदवभीत्ते
 श्यामाका अभवन्तस्य प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एत* सोमेन्द्र* श्यामाकं चरुं निर्वपत्तेनैवा-
 स्मिन्निन्द्रिय* सोमपीथमदधाद्वा वा एष इ-
 न्द्रियेण सोमपीथेन ध्रियते यः सोमं वमिति यः
 सोमवामी स्यात्तस्मै (६) एत* सोमेन्द्र*
 श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्र* च स्वेन

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोम-
पीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते य-
त्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो
भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथ-
मेव रुन्धे इयामाको भवत्येष वाव स सोमः (७)
साक्षादेव सोमपीथमव रुन्धेऽमये दात्रे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडा-
शमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशु-
न्म्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति दधि मधु
घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनां रूपं रु-
पेणैव पशूनव रुन्धे पञ्चगृहीतं भवति पाक्का
हि पशवो बहुरूपा भवति बहुरूपा हि पशवः
(८) सङ्ख्यै प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै
पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून्म्र जनयत्यात्मा वै
पुरुषस्य मधु यन्मध्वघ्नौ जुहोत्यात्मानमेव त-
द्यजमानोऽग्नौ प्र दधाति पक्कयौ याज्यानु-
वाक्यै भवतः पाक्काः पुरुषः पाक्काः पशव आ-
त्मानमेव मृत्वेतिष्यीय पशूनव रुन्धे (९) ।

इन्द्रियेऽग्निभूम्या एताभिन्द्रः स्वात्तये सोमो बहुरूपा हि

(पशव एकवत्त्वारिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै सन्नमासतां परिमितं यज्ञस्कामा-
स्तेषां सोमं राजानं यज्ञं आर्छत्स गिरिमुदै-
त्तमग्निरनुदैत्ताद्यग्नीषोमी सभभवतां ताविन्द्रो
यज्ञविश्रष्टोऽनु परैत्तादब्रवीद्याजयतं मेति तस्मा
एतामिष्टिं निरवपतामाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमे-
कादशकपालं सौम्यं चरुं तथैवास्मिन्तेजः

(१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमं धत्तां यो यज्ञविश्रष्टः
स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपाल-
मैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं चरुं यदाग्नेयो
भवति तेज एवास्मिन्तेन दधाति यदैन्द्रो भव-
तीन्द्रियमेवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मव-
र्चसं तेनाऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समा-
श्लेषयेत्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीची

(२) दधात्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्व-
पेयं कामो नोपजभेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स
सोमं पिबति स्वामेव देवतां स्वेन भागधेये-
नोप धावति सैवैव कामेन सभर्धयत्युपैतं
कामो नमत्यग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्च-
स्येव (३) भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

यच्छ्रुत्वा माकस्तेन सौम्यः समृद्धये सोमाय
वाजिनं श्यामाकं चरुं निर्वपेयः कृष्याद्भिमी-
याद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैव
कृष्याद्भिभाय सोममेव वाजिनं स्वेन भागधे-
येनोपधावति स एवास्मिन्नेतो वाजिनं दधाति
न क्लीबो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकामः (४) ब्राह्मणस्पतिमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजाताम्प्र-
यच्छति ग्राम्येव भवति गणवती याज्यानु-
वाक्ये भवतः सजातैरेवैनं गणवन्तं करोत्ये-
तामेव निर्वपेयः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नाश-
येयामिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्मैव
विशं वि नाशयति (५) ।

(तेजः सधीचीं ब्रह्मवचंस्पेव ग्रामकामस्त्रिचत्वारिंशच्छब्दः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशस्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिष्ठं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यावीथमहेश्वरम् ॥ १ ॥

काम्येष्टयः भुताः काश्चिद्द्वितीये तु प्रपाठके ।

तृतीये तु विधास्यन्ते तत्तत्फलममीप्सितम् ॥ २ ॥

काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायकृता भिदा ।
 प्रपाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम् ॥ ३ ॥
 चतुर्दशानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके ।
 तदर्थास्तु क्रमेणोह वक्ष्यन्तेऽवसरे सति ॥ ४ ॥
 भूतिकामो भुवद्वद्भ्य आदित्येभ्यश्चरुं चरेत् ।
 रुद्धोऽवरुध्यमानो वा धारयद्वद्भ्य आचरेत् ॥ ५ ॥
 शुक्लेर्वीहिभिरादित्यं चरुं कृष्णेस्तु वारुणम् ।
 रुध्यमानः प्रकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनम् ॥ ६ ॥
 तद्वन्धनं तथाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत् ।
 आद्यानुवाके कथितमेतत्सर्वं विशेषतः ॥ ७ ॥
 इन्द्रं वो विश्व इत्यत्राक्षरार्थस्तूपवर्णितः ।
 मृत्योर्भीतो सामुरथे निर्वपेच्छतकृष्णलाम् ॥ ८ ॥
 ब्रह्मवचंसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।
 हिरण्यकामः कुर्वीत सामेपादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥
 हिरण्यलाभे तन्नाशेऽप्येतदेव समाचरेत् ।
 सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥
 पथर्थं सप्तमे दात्र इत्यादित्रयमाचरेत् ।
 अनुवाके द्वितीयेऽर्धा एतावन्त उदीरिताः ॥
 हिरण्यगर्भं इत्यत्राक्षरार्थः स्पष्टमीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टव्यो विधानव्याः । तत्राऽऽदौ यज्ञ-
 विभ्रष्टेष्टिविधानाय प्रस्तौति—

देवा वै सज्जमिति । अदृष्ट्या काम्यमानेन यशोलक्षणेन फलेन परिमितं
 सन्नमनुष्ठितवन्तः । सन्नि सहस्रं सज्जमि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् ।
 तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यशः सोमं माधोत् । स च सोमोऽप्येषां यशो ना-
 भूदिति गन्वानस्तेन यशस्ता सह गिरिं कंषिद्भुर्गं पर्वतमारोहत् । अग्निश्च सहसा
 तस्य पृष्ठेन एवाऽऽरोहत् । तौ त्रावग्नीषोमी परस्परमैकमत्यं भवौ । ततस्तत्राहुदायतु

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

फलरहित इन्द्रश्चिरकालेन गत्वा मां कलाय याजयतमिति अंबोचतु । तौ च तस्यै विहविष्कामिष्टिं निरवयताम् । तैस्त्रिभिर्हविर्भिस्तेजआदिकं ययं लब्धम् ।

अथ विधत्ते—

यो यज्ञविभ्रष्ट इति । इष्टिपशुतोमानां स्वस्वकालेष्वननुष्ठानं ज्ञेयत्वं ज्ञेयं प्राप्तस्येयमिष्टिः । अत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

आग्नेयस्येति । तेन समाश्लेषणेनास्मिन्मजमान आज्ञाशक्तिः श्रुताध्ययनसंपत्तिश्चेत्येते संपूर्णे स्थापयति । कामितार्थसिद्धयर्थमिष्टयन्तरं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमिति । अग्निना सह मुखे जातत्वात्सोमपातृत्वाच्च तदुभयं ब्राह्मणस्य देवता । ब्रह्मवचंसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमिति । कपालगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणात्तद्द्वारेण हविष आग्नेयत्वम् । “ अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निः ” इति श्रुत्यन्तरात् । तथा “ सोमो वा अरुष्टपच्यस्य राजा ” इत्यादिश्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सौम्यत्वम् । अनेनैवार्थवादेन विधिवाक्ये पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुज्ज्वलम् ।

ह्रीवत्परिहारायेष्टिं विधत्ते—

सोमायेति । मजननसमर्थोऽन्तरसो बाजस्तद्वत् बाजिने । यदा बाजिनं मजननसमर्थान्तरतरूपं रेतोऽस्मात्पुरुषादपक्रामति रोगेणादृष्टविशेषेण वा तस्मात्तदर्थं पतिबध्यते तदानीमस्य ह्रीवत्वं संपद्यते तस्मात्ह्रीवत्वादिभाष विभेति ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

ब्राह्मणरूपत्यमिति । अत्र गणानां त्वा, त इज्जनेनेत्येते कथावन्त्यानुवाके तदाम्नास्यमाने विधत्ते—

गणवतीति । गणशब्दो ययोक्तं चोरस्ति ते गणवत्यौ ।

यदा वैश्यजातिर्धनिकत्वगर्वेण ब्राह्मणमतिक्रामति तदा तस्मिन्ब्राह्मणे तां जातिं वश्यां कर्तुं तामेवेष्टिं विधत्ते—

एतामेवेति । मलमाल्लणे विनाशयेयं गर्वविनाशनेनाऽऽप्तसात्कुयाम् ।
मरुतो यन्म वो दिवो या वः शर्मत्येते ऋचौ वैश्वानरो न कृत्येस्मिन्ननुवाके
समाजाते अत्रापि मतीकेन ग्रहीष्येते । तदुभयमत्र विधत्ते-

भारुतीति । मरुतां संबन्धिन्यौ भारुत्यौ । मरुतो वै देवानां विश इति
अवेत्तदनुमहेण मानुषीं विशमधीनां करोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चवे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)।

अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आ-
दित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
वति स एवैनं सुवर्गं लोकं गमत्यर्यम्णे चरुं
निर्वपेयः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरि-
त्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः खलु वै ददाति
सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एव (१) अस्मै दानकामाः प्रजाः करोति
दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्यर्यम्णे चरुं निर्व-
पेयः कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ वा
आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं तद्रमयति यत्र जिगमिषतीन्द्रो
वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपा-
धावत्तस्मा एतमैन्द्रमानुषकमेकादशकपालं निः
(२) अवपत्तेनैवेनमग्निं देवतानां पर्यणयद्बुध्न-

(स्वर्गकामादीधिविधिः)

वती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादे-
 वैनमग्रं पर्यणयद्यो राजन्यं आनुजावरः स्या-
 तस्मा एतमैन्द्रमानुषुकमेकादशकपालं निर्व-
 पेदिन्द्रमेव स्वेनभागधेयेनोप धावति स एवैन-
 मग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अग्रव-
 ती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं (६)
 परिणयत्यानुषूको भवत्येषा क्षैतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धयै यो ब्राह्मण आनुजावरः
 स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषुकं चरुं निर्वपे-
 द्बृहस्पतिमेष स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
 वैनमग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अ-
 ग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं
 परिणयत्यानुषूको भवत्येषा क्षैतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धयै (७) ।

(एव निरघ्नमेतस्य चत्वारि च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये यज्ञविभ्रष्टो यः कामं प्राप्नुमिच्छति ।

ब्रह्मवर्चसकामो यः क्लीबत्वाद्यो विभेति च ॥ १ ॥

ग्रामकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।

एतेषामिष्टयः प्रोक्तास्तत्फलसमाप्तये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो विधातव्याः ।

तत्र स्वर्गार्थिन इष्टं विधत्ते-

अर्घ्येण चरुमिति । प्रतिग्रहाद्विगतस्वर्गमेवेष्टिं विधत्ते-

अर्घ्येण चरुमिति । लोके यः कोऽपि द्रव्यं ददाति सोऽयं ददाति सोऽयं सूर्यवत्कीर्त्या भातमाप्तत्वादर्थमेत्युपचर्यते । तं मेरयितुं मुख्याधार्येण चरुयुक्तः । सभां जिगमिषोरिष्टिं विधत्ते-

अर्घ्येण चरुमिति । स्वस्ति निर्दिष्टेन, जनतां जनसमूहम् ।

यः समानानां मध्ये श्रेष्ठश्चात्मानमागस्तदीयानुजादवरो निरुद्धो वर्तते तस्य श्रेष्ठश्चात्मानमर्थमिष्टिं विधातुं प्रसीदति-

इन्द्रो वै देवानामिति । अनु पश्चाज्जातो भ्राताऽनुजस्तस्मादप्यवरोऽनुजावरस्तत्तद्वर्तमान आनुजावरः । अत्यन्तनिरुद्ध इत्यर्थः । ग्रीहिस्तम्बेषु लूनेष्ववशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयन्ते पश्चादुत्पद्यन्त इति द्वितीयफलरूपा ग्रीहयोऽनुष्काः, तेभ्यो निष्पन्नमानुषूकम् । तेन हविषा मजापतिर्देवतानां मध्य इन्द्रं श्रेष्ठ्यं प्रापितवान् । बुध्नशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते बुध्नवत्यौ । अग्रशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते अग्रवत्यौ । बुध्नादग्रं बुध्नादग्रेणेत्येते अन्त्यानुवाके सधाम्नास्यमाने । बुध्नान्मूलादारभ्याग्रमवसानं प्रापयत् । कर्मानुष्ठानकालमारभ्य यावज्जीवं श्रेष्ठ्यं प्रापितवानित्यर्थः । अथ विधत्ते-

यो राजन्य इति । य आनुष्कः आनुजावर एतस्येयमानुष्कभान्यभागिन्येव देवता युक्ता । सदृशत्वात् । तस्मादानुष्कपुरोडाशः समुद्धये संपद्यते । आनुजावरब्राह्मणस्येष्टिं विधत्ते-

यो ब्राह्मण इति । अत्र प्र यो जज्ञे महान्मही, इति द्वे वाक्यानुवाक्ये । स बुध्नादाष्ट अनुषाऽभ्यग्राभिति बुध्नाग्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(राजयक्षमृद्दितास्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेन्नयस्त्रिंशद्बहुहितरं आसन्ता सोमं य
 राज्ञेऽद्वात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुन-
 रभच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न
 पुनरददात्सोऽश्वीदृतमभीष्व यथा समावच्छ
 उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स क्रतुर्मामीत्ता
 अस्मै पुनरददात्तासां रोहिणीमेवोपं (१)

ऐसां यक्ष्मं अर्छद्वाजानं यक्ष्मं आरदिति
 तद्वाजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पाप-
 यक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्मस्य य
 एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैवमेते यक्ष्मा
 विन्दन्ति स एता एव नमस्यज्जायावत्ता
 अंशुवन्वरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय
 इति तस्मा एतत् (२) आदित्यं चरुं निर-
 क्षपन्तेनैवैनं पापास्त्रासांशुवन्वरः पापयक्ष्मगृ-
 हीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेद्वादि-
 त्यानेव स्वेन भागधेयेनोपं धावति त एवैनं
 पापास्त्रासान्मुञ्चत्यज्जायास्यायां निर्वपेद्भुमे-
 वैनमाप्यायमानमन्वा प्यायति नवीमवो
 भवति जायमान इति पुरोनुवादया भवत्याशु-
 रेवास्मिन्तया वधाति यमादित्या अश्नुमा-
 प्यायन्तीति आर्ष्येवैनमेतया प्यायति (३) ॥

(एवोपेतमस्मिन्प्रयोदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्वर्गकामो दानकामः सभां गन्तुं य इच्छति ।

राजन्यो ब्राह्मणश्च द्वौ यौ स्वातामानुजावरौ ॥

तुर्येऽनुवाक एतेषामाम्नाता इष्टयः क्रमात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतेरिति । “ अन्वा दुला नितत्तिरभ्यन्ती मेधयन्ती धर्षयन्ती ध्रुवुणी-
का ” इत्येवमाम्नाताः सप्त कृतिकाः । अवशिष्टा अधिन्यादयः षड्विंशति-
ता(स्ता)रकाः । ता एतास्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता ईर्ष्यन्तीस्तदीयं
सुखमसहमानाः पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचित-
वान् । स प्रजापतिरेवमब्रवीच्छपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा समावच्छः साम्येन ता
जपेयामीति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य
शपथमुल्लङ्घ्य पूर्ववद्गोहिणीमेवोपेत । ततः स यक्ष्मव्याधिगृहीतोऽभूत् । ततो
राजानं यक्ष्मः प्राप्तवानिति व्युत्पत्त्या राजयक्ष्मनाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम् ।
यस्माज्जायाम्यो निमित्तभूताभ्यो व्याधिमलमत तस्माज्जायेन्यनामकस्य व्याधे-
र्जन्म संपन्नम् । त एते त्रयो यक्ष्मव्याधेरवान्तरविशेषाः तज्जन्मवेदिनो व्याधे-
रलामः फलम् । ततः सोमेन नमस्कृताः सेविताभ्येताः सर्वाः साम्येनोपगमनं वरं
ब्रुत्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरुप्य सोमं तस्मात्पापात्स्वामात्मबलाद्गोगादमोच-
यम् । इदानीं विधत्ते-

यः पापयक्ष्मेति । आदित्यानित्यर्थवादे श्रवणादस्य चरोरदितिर्देवता न
भवति । पौर्णमासीं वारयितुं विधत्ते-

अमावास्यायामिति । अमावास्यायामतीतायां शुक्लपतिपदमारभ्य सोमस्य
कलाबुद्ध्याऽऽप्यायनं भवति ।

(अग्रादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

चतुर्थप्रपाठकस्यान्यानुवाके समाम्नास्यमाने ऋचौ विधत्ते-

नवोनव इति । ते एते ऋचौ तत्रैव व्याख्यास्येते । मथनायामुष्मन्वे
दीर्घमायुस्तिरवस्युक्तत्वात्तत्पाठेनाऽऽयुष्माप्तिः । अमावास्यायामादित्ये मवि-
हानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लब्धत्वाच्चन्द्रोत्कर्ष आदित्यस्यैवो-
त्कर्ष इति कृत्वा तस्या ऋच आदित्यचराववैयधिकरणम् । द्वितीयस्यायुष्मा-
प्याययन्तीति श्रवणात्तयर्चा यजमानस्याऽऽप्यायनं युक्तम् ॥

इति भीमस्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्योऽज्ञायं व्यादिशत्सोऽजवी-
यदिमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यति तन्ममांसदिति
तदिमाँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्र* राजानमिन्द्र*
धिराजमिन्द्र* स्वराजानं ततो वे त इमाँलो-
का* ज्ञेयाऽदुहत्तन्निधातोन्निधातुत्वं यं कामये-
ताम्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपे-
दिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशम् (१) [एकादशक-
पालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा
इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वरा-
जिमनेव लोकान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त
एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति
यथा वत्सेन प्रक्षां गां दुह एवमेवेमाँल्लोका-

(अन्नादनशक्तिकामस्येष्टिविविधः)

अत्तान्काममन्नायं दुह उत्तानेषु कपालेष्वधि
 भयत्ययातयामत्वाय त्रयः पुरोडाशा भवन्ति
 त्रय इमे लोका एषा लोकानामाप्या उत्त-
 रउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव हीमे लोकाः
 समुद्धयै सर्वेषामभिगमयन्तव यत्यच्छम्बदकारं
 व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय (२)॥

(पुरोडाशं त्रयः षड्विंशतिभिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इष्टिर्षक्मगृहीतस्म पञ्चमे समुदीरिता ।

षष्ठे त्वन्नादनशक्तिकामस्येष्टिं विधातुं मस्तौति-

प्रजापतिरिति । प्रजापतिरुक्तं योग्यमन्नं देवेभ्यो विमन्य तवेष्टं
 तवेष्टमिष्टादिशत् । तस्मादन्नं स्वीकर्तुं प्रवृत्तान्देवान्प्रत्येवमब्रवीद्यदन्नामिमांल्लोका-
 नभिष्यान्मातिरिक्तं भवति तन्ममास्तिवति । तद्वक्ष्यमाणमन्नमिमांल्लोकानभिष्या-
 न्मातिरिक्तमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यन्ते-इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया एवेमे
 लोकाः । इन्द्रराजादीनां पृथिव्यादिलोकव्यपालकत्वात् । एषमुक्त्वा स प्रजापति-
 रिन्द्रराजादील्लोकांस्तेषांशुहत् । तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं गृहीतवानित्यर्थः ।
 तदिदं सारं प्रजापतिः स्वमियत्वेन स्वीकृतवाल्लोकातिरिक्तमन्नम् । यस्माच्चेष्टा
 दाहनमकरोत्तस्माच्चिधातुनाम्नो यागस्य त्रिधातुत्वं संपन्नम् । लोकेभ्यो दुग्धा-
 न्नस्यो धातवो मागा यस्मिन्मागे स यागस्त्रिधातुः । अथ विधत्ते-

(अस्मादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेतायं यजमानोऽद्यादः
स्यादिति तस्मै यजमानायेयमिष्टिः । अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो राजा । अयम-
न्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः । असौ स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराट् । इमानेव
लोकाल्लोकाधिपतीनिन्द्रराजादीन्स्वेन भागधेयेन सेवते । यथा लोके वस्तेन
वस्तचोषणेन मत्तां मस्नयनं पापितां गां जनो दोग्धि, एवमेवेमाल्लोकान्मत्तान्देवैर-
मिदधितान्माप्य स्वाभीष्टमन्नाद्यं लभते ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथैनं विधातुमेकादशसूतानेषु कपल्लेष्वभिभयति
प्रथमं पुरोडाशमभिधित्य परितपनान्वं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं व्यापानमभि-
भित्य तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं व्यापानमभिभयति प्रवरणकाळे दक्षिणा-
न्ताप्रथमां देवतां यजेन्मध्याद्द्वितीयामुत्तरार्धात्तृतीयां सर्वेषामभिगमयन्प्रवयति”
इत्युक्तम् (ति) । ‘माध्यां दिशि त्वमिन्द्रेति तिष्ठ कचो व्यत्यासमन्वाह प्रथमा-
मनूष्य मध्यमया यजेन्मध्यमामनूष्योत्तमया यजेदुत्तमामनूष्य प्रथमया यजेदेवं
सर्वां याज्याः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति’ इति [च] । तत्राभिभयणं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । मरुतावधोमुत्तानां कपाजानामुपरि पुरोडाशावभिभयति ।
अत्रापि तथात्वे यातयामत्वं गवस्तारत्वं, तत्परिहारापोत्तानत्वम् । पुरोडाशतं कर्मा
मशंतति—

अयः पुरोडाशा इति । व्यापस्तवं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । भूलोकादन्तरिक्षं व्यापस्तस्मादपि स्वर्गो व्यापान् ।

ऊर्ध्वाधोभावेन स्थितानां सर्वेषां पुरोडाशानामंशमभिज्जक्य यथा युगपदेव
हस्तमाग्निर्यति तथाऽवदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । छम्बद्कारो वैपथ्यम् । एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैपथ्यं
न भवति तथेत्यर्थः । याज्यानुवाक्यास्तु विपर्यासं विधत्ते—

व्यत्यासमिति । अविनाशायेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे सूत्रां विद्यावर्षीवि
विनश्येरन्नेकैकस्य इविषः पृथग्याज्यानुवाक्ययोः संपादयितुमशक्यत्वात् ।
सूत्रोक्तप्रकारेण तु व्यत्यासेन बहुवः संपद्यन्ते इति नास्ति इविनाशः ॥

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येतिविधिः)

इति मीमांसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कण्वविरुद्धे-

दीपवेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(कण्व द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

दे॒वा॒सु॒राः सं॒य॒न्ता आ॒स॒न्ता॒न्दे॒वान॒सु॒रा अ॒ज॒-
 य॒न्ते दे॒वाः प॒राजि॒ग्या॒ना अ॒सु॒राणां॒ वैश्य॒मु॒-
 पाऽऽय॒न्तेभ्य॑ इन्द्रि॒यं वी॒र्य॑म॒पा॒काम॒सदिन्द्रो॑ऽ-
 चा॒य॒त्तद॒न्वपा॒काम॒त्तद॒वरु॑धं ना॒शक॒नोत्त॒दस्मा॒द॒-
 भ्य॒धौऽच॒रत्स॒ प्र॒जाप॑तिमु॒पा॒धाव॒रा॒मेत॒या स॒र्व॒-
 पृ॒थ॒याऽया॒जय॒स्ये॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं वी॒र्य॑म॒व॒धाप॒-
 इन्द्रि॒यका॑मः (१) वी॒र्य॑का॒मः स्या॒त्तामे॒त॒या
 स॒र्व॑पृ॒थ॒या या॒जये॒देता॒ ए॒व दे॒वताः॒ स्वेन॑ भा॒ग॒-
 वे॒येनो॒प॒ धा॒वति॒ ता ए॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं वी॒र्य॑
 द॒धाति॒ यदिन्द्रा॑य राथे॒तरा॑य नि॒व॑प॒ति यदे॒-
 वा॒मेस्ते॒ज॒स्तदे॒वाव॑ रु॒न्धे यदिन्द्रा॑य बा॒ह्वीता॑य
 यदे॒वेन्द्र॑स्य ते॒ज॒स्तदे॒वाव॑ रु॒न्धे यदिन्द्रा॑य वैरू॒-
 पा॒य यदे॒व स॒वितु॑स्ते॒ज॒स्तत् (२) ए॒वाव॑
 रु॒न्धे यदिन्द्रा॑व वैरा॒जाय॒ यदे॒व धा॒तुस्ते॒ज॒स्तदे॒-
 वाव॑ रु॒न्धे यदिन्द्रा॑य शा॒क॒राय॒ यदे॒व म॒रुता॑
 ते॒ज॒स्तदे॒वाव॑ रु॒न्धे यदिन्द्रा॑य रे॒वता॑य॒ यदे॒व
 पृ॒थ॒स्पते॑स्ते॒ज॒स्तदे॒वाव॑ रु॒न्ध ए॒ताव॑न्ति वै तेजा-

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

ॠ॒सि॒ ता॒न्ये॒वा॒यं रु॒ध उ॒त्ता॒ने॒षु क॒पा॒ले॒ष्वर्धे॒
अ॒य॒त्य॒या॒त॒या॒म॒त्वा॒य द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लः पु॒रो॒द्वा॒शः
(६) भ॒व॒ति वै॒श्व॒दे॒व॒त्वा॒यं स॒म॒न्तं प॒र्य॒व॒ध॒ति
स॒म॒न्त॒मे॒वे॒न्द्रि॒यं वी॒र्यं य॒ज॒मा॒ने द॒धा॒ति व्य॒त्या-
स॒म॒न्वा॒हानि॒दा॒हा॒या॒श्च अ॒प॒मो वृ॒ष्णि॒र्ब॒स्तः सा
वृ॒क्षि॒णा वृ॒ष॒त्वा॒यै॒त॒यै॒व य॒जे॒ताभि॒श॒स्य॒मा॒न
ए॒ता॒श्चे॒द्वा अ॒स्य दे॒वता॒ अ॒र्ज॒म॒द॒न्त्य॒द॒न्त्य॒वे॒वा॒स्य
म॒नु॒ष्याः (४) ॥

(इन्द्रियकामः सवितुस्तेजस्तत्पुरोद्वाशोऽष्टाधिरक्षश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽन्नादनकामस्य त्रिधातुयांग ईरितः ।

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामयमानस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

दे॒वा॒सुरा॒ इति॒ । प॒राजि॒ग्या॒नाः प॒राज॒यं प्राप्नु॒वन्तो दे॒वा अ॒सुरा॒णां तं॒वन्धि
वै॒श्यं प्रा॒प्ताः । वि॒शो भा॒वो वै॒श्यम् । अ॒सुर॒से॒वक॒म॒जा॒रूप॒त्वमि॒त्यर्थः । तदा॒नीं तेषां
यदिन्द्रियसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं तेभ्यो देवेभ्योऽप्याकामत् । इन्द्रोऽतदि-
दि॒त्वा त॒स्ताम॒र्थ्यद्वय॒मनु॒ स्वय॒मे॒ष्वरो॒ज्जु॒मपा॒कामत् । ग॒त्वा च तद॒सुरो॒जुं नाश-
क्॒रोत् । तदा॒नीमि॒न्द्रोऽस्मा॒त्ताम॒र्थ्यद्वय॒माद॒भिप्रा॒प्तार्थः । स॒क्षच॒रत् । तत॒ इतरा॒र्थपा-
प्स॒र्थं प्र॒जाप॒तिमु॒प॒से॒व्यं सर्व॑पृष्ठयेष्ट्या संपूर्णं प्राप्तवान् । रथंतरमुपदेत्सवैराज-
शा॒क॒र॒रे॒वत॒साम॒सा॒ध्यानि॒ सर्वा॑णि पृष्ठस्तोत्राणि तैर्युक् इन्द्रोऽयं देवता । तस्मा-
दि॒यमि॒ष्टिः सर्व॑पृष्ठा । नात्र स्तोत्रपाठः प्रयोक्तव्यः, किंतु स्तोत्राभिज्ञत्वं देव-
ताया विशेषणम् । इदानीं विधत्ते—

य इन्द्रियकाम इति । राथंतरादिगुणविशिष्टाः षडिन्द्रविशेषा एता एव
देवता इत्युच्यन्ते । तान्देवताविशेषान्विधत्ते—

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्योद्दिष्टिविधिः)

यदिन्द्रायेति । पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं रथंतरं साम वेत्तीति राथंतरः । एवं बाहतादिषु योज्यम् । अभीन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानित्वाद्वाथंतरत्वादिविशेषणैस्तदीयतेजःप्राप्तिर्भवति । पूर्वोक्तत्रिधाताविव विशेषं विधत्ते-

उत्तानेष्विति । अत्र निर्वापविधिभेदात्पुरोडाशवद्वक्त्रमाधेस्तदपवादायेकत्वं विधत्ते-

द्वादशकपाल इति । अन्यत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इत्यादि-विधानात्कपालगतद्वादशसंख्या विशेषां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि यथोक्तगुणविशिष्टानां विश्वेषामिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय राथंतरामेति यथासमा-ज्जातं द्वादशसूत्रानेषु कपालेष्वधिभूयति मचरणकाले पूर्वाधात्प्रथमां देवतां यज-स्येवमितराः मदक्षिणमुत्तरापवर्गं समन्तं पर्यवधति ” इत्युक्तम् (ति) । “आभि-त्वा शूर नोनुम इति बहुभ्रूचो व्यत्यासमन्वाहेति (हे) कदा चन स्तरिरसीति चतुर्थं दधाति ” इति च । तत्र पूर्वाधादित्यादिनोक्तं सर्वतोऽवदानं विधत्ते-

समन्तमिति । चतुर्थमपाठकस्यान्यानुवाके समान्नास्यमानानामभि त्वा शूर नोनुम इत्यादीनां पञ्चानामुक्तां चतुर्थीत्वेन प्रक्षेप्यमाणायाः कदा चन स्तरिरसी-त्यस्याश्च पूर्वोक्तत्रिधातुन्यायेनैकैकस्याः पुरोनुवाक्यात्वं याज्यात्वं च विधत्ते-

व्यत्यासमिति । चोदकप्राप्तामन्वाहार्यदक्षिणां बाधितुं विधत्ते-

अश्व ऋषभ इति । अविर्जातो पुमान्वृष्णिः । अजर्जातो पुमान्वस्तः । वृषत्वाय पुंस्त्वाधिक्याय । मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवेष्टिं विधत्ते-

एतयेवेति । एता राथंतरेन्द्रादयो देवता अस्यान्नं पुरोडाशत्वं यद्यदग्नि-वदानीं मनुष्याः सर्वथाऽप्यदन्त्येव । वेदमनुच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ती-त्यादौ शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसंदेहे सति शिष्टा-चारेण निर्णय आज्जातः-“ यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः ” इति । यदा मनुष्येष्वपि शिष्टानामाचारो नियामकस्तदा देवतानामाचारो निषा-मक इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यादर्न्त्येवेत्यवस्थापितम् ।

(चक्षुष्कामस्येष्टिविधिः)

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न मिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं मिद्यते न वा ।

मिद्येत कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं तच्छादिष्यताम् ॥”

[प] इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया पाजयेदिति विहितावा-
मिहो षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते—‘इन्द्राय राथंतरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैत्तपाये-
न्द्राय वैराजायेन्द्राय शाकरायेन्द्राय रैवताय’ इति । तत्र स्वल्पेणैकोऽपीन्द्रः पृ-
ष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षण्णां रथंतरादिसाक्षां संनन्धेन विशेष्यमाणः षोढा
मिद्यते । तासां सर्वांतामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—‘द्वादशकपालः
पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय’ इति । तस्मिन्पुरोडाश उक्तदेवताभ्यः पृथक्प्रदा-
नाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते—‘समन्तं पर्यवधति’ इति । तत्र देवताभेदेन
भेदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशास्त्वच्छादिवादि शेषकार्यं
षट्कृत्वः पृथक्कृतव्यमिति चेन्नैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वात्संभवात् ।
यस्मात्तच्छेषकार्यम् ॥

इति भीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

रज॒नो वै कौ॒णेयः कृ॒तुजि॒तं जा॒ना॒किं चक्षु॒-
र्ब॒न्य॒म॒या॒त्त॒स्मा पु॒तामि॒ष्टिं नि॒र॒व॒प॒द्म॒भये आ॒ज-
स्व॒ते पु॒रो॒डा॒शम॒ष्टाकं॒ पाल॑ सौ॒र्य च॒रुम॒भये

(चक्षुष्कामस्येष्टिविधिः)

आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तथेवास्मिञ्चक्षु-
 रदधायश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्व-
 पेदग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं
 चरुमग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमग्नेर्वै-
 चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य
 देवा अभिं चैव सूर्यं च स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति
 यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन्तत्प्रति दधाति
 यत्सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ
 भवतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्ना-
 सिका चक्षुषी विधृते समानी याज्वानुवाक्ये
 भवतः समानं हि चक्षुः समृद्ध्या उदु त्वं
 जातवेदस सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवाना-
 मुदगादनीकमिति पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरे-
 वास्मे प्र यच्छति यदेव तस्य तत् (२) ॥

(वि स्रष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सर्वप्रश्नोक्ता वीर्यकामाभिवास्तथोः ।

अथाष्टमे चक्षुष्कामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

रजमो वा इति । रजननामकः कश्चित्पुरुषः क्रतुभिर्जामकं पुरुषमयात्पा-
 मोत् । रजनः कुणेरपत्यं, क्रतुभिर्जमकस्यापत्यं, स तु चक्षुर्वन्धश्चक्षुषो दृष्टेर्वननं
 समजनं तदहंतीति चक्षुर्वन्धः । रोगोपहृतां दृष्टिं समाधातुं शक् इत्यर्थः । अतो
 इतिपादवाय क्रतुभिर्न प्राप्य त्रिहविष्कयेष्ट्या तत्पादवं प्राप्तवान् । विधत्ते—

(सांग्रहणीष्टिविधिः)

यश्चक्षुष्काम इति । आजस्वते दीप्याधिक्यमुक्ताय । उन्नेनमिषेत-
द्भावान्मनुष्यदृष्टिरनित्या । अग्निश्च कदाचिष्ण्वलति कदाचिदुपशाम्यति । तस्मा-
दनित्यत्वताम्यलक्षणेन मनुष्यदृष्टेरग्रेष्व संबन्धः । देवानां त्वनिमिषत्वास्तूर्यप्रका-
शवन्नित्या तदीया दृष्टिरित्यस्ति तस्याः सौर्यसंबन्धः । आग्नेयद्वयमभ्यवार्ति सौर्व
चक्षुर्द्वयमभ्यवर्तिनासिकाताम्येन प्रशंसति—

यदाग्नेयाविति । तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्मजमाने चक्षुषोः प्रतिष्ठा । तेन
सौर्येण नासिकायाः प्रतिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विधूते परस्परमिभणामावाय
विविधत्वेन स्थापिते । अत्राऽऽग्नेयस्य प्रथमस्योदग्ने शुचयस्तत्र शुका इति पुरो-
नुवाक्या । वि ज्योतिषा बृहता मात्यग्निरिति याज्या ।

चरमस्य मन्त्रान्तरशङ्खुर्न वारयितुं विधत्ते—

समानी इति । समानी एकविधे । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ चतुर्भाकरणकाष्ठे
सौर्याग्नीष्णिष्णानुद्धृत्योदु त्वं जातवेदस्तं सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुद-
गादनीकमिषि पिण्डान्मजमानाय प्रयच्छति ताम्यजमानः प्राश्नाति ’ इति । तत्र
त्रिभिर्मन्त्रैः पिण्डदानं विधत्ते—

उदु रथमिति । उदु त्वं चित्रं देवानामित्येतदुभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थ-
प्रपाठके व्याख्यातम् । सप्त त्वा हरित इत्येषा तूपरितनस्य प्रपाठकस्यान्त्यानुवाके
समाजास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । तस्य यजमानस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव
चक्षुः पाटवोपेतमासीत्तत्पिण्डदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके—

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासं धीर-
श्वेत्ता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूया-
समुग्रश्वेत्ता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु

भूयासमभिमुखेता वसुविदामनमस्यामनस्य
 देवा ये सजाताः कुमाराः समनसस्तानहं
 कामये हृदा ते मां कामयन्ताः हृदा तान्म
 आमनसः कृधि स्वाहाऽऽमनमसि (१)
 आमनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं
 कामये हृदा ता मां कामयन्ताः हृदा ता म
 आमनसः कृधि स्वाहा वैश्वदेवीः सांग्रहणी
 निर्वर्षेद्ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वा-
 नेव देवान्त्वेन भागधेयेनोप धावति त
 एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
 सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन
 एव सजातानाम् (२) गृह्णाति ध्रुवोऽसि
 ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि
 दधात्याशिषमेवैतामा शास्तेऽथो एतदेव
 सर्वं सजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुषं एते
 परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य देवा
 इति तिल आकृतीर्जुहोत्येतावन्तो वै सजाता
 ये महान्तो ये छल्लका याः स्त्रियस्तानेवाव-
 रुन्धे त एनमवरोद्धा उप तिष्ठन्ते (३) ॥

(स्वाहाऽऽमनमसि सजातानां रुन्धे पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥९॥

(सांग्रहणीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे दृष्टिकामस्य त्रिहविष्केष्टिरीरिता ।

अथ नवमे सांग्रहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकप्राप्तान्गन्धर्वोऽस्ति विधाबहुरि-
त्यादिकान्परिधिमन्वानपवदितुं मन्त्रान्तराणि दर्शयति—ध्रुवोऽसीति । हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽस्ति त्वदीयस्थापनेनाहमपि ज्ञातिषु
मध्ये स्थिरो भूयासम् । किंच, धैर्यवानमिज्ञो धनवांश्च भूयासम् । एवं दक्षिणो-
त्तरपरिधिमन्त्रयोर्व्याख्या । ज्ञातीनां प्रतिवादित्वराहित्यार्थोऽऽज्ञाधारित्वमुग्रत्वम् ।
आज्ञामुल्लङ्घ्य प्रतिवादिनस्तिरस्कृत्यमभिभूत्वम् । परिधिमन्वानाज्जायोपहोममन्त्रा-
न्पठति—आमनमसीति । अत्र सजाताः कुपारा इति पदभेदमवलम्ब्यावशिष्टानुष-
ङ्गेण मन्त्रद्वयं ब्रह्मव्यम् । सजातानाक्रौमयितुं मनुत इत्यामनम् । हे इयमाना-
ज्य त्वं तादृशमसि । अत आमनस्य सजातानाक्रौमयितुं मन्वानस्य मज्जमानस्य ये
सजाता ज्ञातिमभुतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्तजाता-
नहं हृदा चित्तेन कामये । ते च मां हृदा कामयन्ताम् । तान्तजातान्मे मर्ह्यमा-
मनसो मांक्रौमयितुं मन्वानान्कुरु । इदमाज्यं स्वाहुतम् । एवं कुमारमन्त्रस्त्री-
मन्त्रौ व्याख्येयौ । इदानीमिष्टिं विधत्ते—धैर्यदेवीमिति । मनसा परस्परमैकमत्येन सम्यक्स्वीकारः सांग्रहणम् । त-
द्यस्यामिष्टावस्ति सा सांग्रहणी । तदेतदभिप्रेत्येष्टिविशेषणं प्रशंसति—सांग्रहणीति । ज्ञातिमनसः स्वाधीनत्वेन ब्रह्मणं मनोग्रहणं, तदेव सम्यग्ग्र-
हणमित्युच्यते । ततः सांग्रहण्येष्ट्या सजातानां मनः स्वाधीनं करोति । आदा-
वाज्ञातान्मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—ध्रुवोऽसीति । त्रिष्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादाशासनं गम्यते । किं
धैर्यं विदुषस्तेमन्त्रैः परिधाने सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थितं सर्वमाधिकं तप्त-
यते । मन्त्रान्तराणि विनियुङ्क्ते—१ क. घ. ङ. "यावत्त्वं" । २ ख. "रस्कृत्यम्" । ३ क. घ. ङ. च. "कारयि" । ४ ख.
क. हे आमन ह् । ५ क. घ. ङ. च. "कारयि" । ६ च. "सो मत्कार्यार्थं कारयि" ।

(सामग्रणीष्टिविधिः)

आमनमसीति । अथ सजाता इत्यन्ते मन्त्रमागे समनस इत्याद्युक्तमागोऽनुपञ्जनीयः । कुमारा इत्यादिके मन्त्रमाग आमनमसीत्यादिमन्त्रपूर्वमागोऽनुपञ्जनीयः । तथा सति त्रिभिर्मन्त्रैराहुतित्रयं संपद्यते । स्वकुले स्वजातिषु मध्ये स्वग्रामे च ये महान्तः पुरुषाः मौढ्या ये च क्षुल्लका बाला याश्च परीमग्निनीमात्रादयः क्षिप्त एवावन्त एवापेक्षिताः सजातास्ताननयेष्टया स्वाधीनान्करोति । ते च जनाः स्वाधीना एव सन्त एनं सेवन्ते । अथ विनियोगसंग्रहः—

‘सामग्रण्यां तु परिधीन्परिधत्ते ध्रुवस्तयात् ।

आमनेति त्रिभिस्तत्र उपहोमास्तयो वताः ॥

मन्त्रभेदेः सजातेति कुमारेति पदद्वयात् ॥

अथ धीमांसा ।

इशनाभ्यामस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

‘आमनाहुतिभिर्बाध्या अनूयाजा न बाध्मिणः ।

त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तैर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥ इति ।

‘सामग्रणीष्टौ श्रूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति’ इति । एतामिस्तिस्त्रिभिराहुतिभिः पाकृतास्तयोऽनूयाजा बाध्याः । कुतः । त्रित्वलिङ्गात् । पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याव्यतिशेषपाकृतपञ्चमावेन मा भूद्वाध्यत्वम् । इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनूयाजा बाध्यन्ताम् । यदा—तदनुवादेन मन्त्रगुणविधानात्पाकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः । किं त्रित्वमात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो विधीयन्ते, आहोस्वित्रित्वविशिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः । आद्ये त्रित्ववग्न्यादिष्वपि सत्त्वेन नामूयाजलिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोरुद्देश्ययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत । तस्मात्कर्मन्तरविधानाच्च बाधः, किंतु समुच्चयः । तत्र मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा चाऽऽम्नायते—“यत्प्रयाजानूयाजानां पुरस्तादोपरिष्ठाद्वा जुहुयाद्वाहिरात्मन्सजातानादधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामन्वते” इति । तस्मादामनहोमानामनूयाजैः सह समुच्चयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णमजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(आयुष्कामोष्टिमन्त्राः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यज्वमैत्तज्वनीतमभवद्यदसंपत्तत्सर्पिरभव-
 द्यदग्रियत् तद्घृतमभवदश्विनोः प्राणोऽसि
 तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य
 प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
 स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां
 ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां
 प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽ-
 सि स्वाहा घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामि-
 न्ध्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः । तत्त्वा विष्णुः
 पर्यपश्यत्तत्त्वेहा गन्धैरयत् । पावमानेन त्वा
 स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाशोर्वीर्येण देव-
 स्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै
 बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या
 शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२) तृजतु
 जीवातवे जीवनस्याया अमेस्त्वा मात्रया जग-
 त्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवि-
 तोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया इममम
 आयुषे वर्चसे कृधि प्रिय* रेतो वरुण सोम-
 राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे
 देवा जरदष्टियंयाऽसंत । अभिरायुष्मान्त-

व॒नस्प॑तिभि॒रायु॑ष्म॒न्तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽयु॑ष्मन्तं
क॒रोमि॑ सोम॒ आयु॑ष्म॒न्तस्य॒ ओष॑धीभि॒र्यज्ञ॑
आयु॑ष्म॒न्तस्य॒ दक्षि॑णाभि॒र्ब्रह्माऽऽयु॑ष्म॒न्तद्वा॒ह्मणै॑-
रायु॑ष्म॒द्देवा॒ आयु॑ष्म॒न्तस्तेऽसृ॑तेन॒ पित॑र॒ आयु॑-
ष्मन्त॒स्ते स्व॒धयाऽऽयु॑ष्म॒न्तस्तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽ-
यु॑ष्मन्तं करोमि ॥ ३ ॥

(विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्त्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वो
सवितोत्सोम आयुष्मान्त्वञ्च विश्वतिथः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

इष्टिः साग्रहणी मोक्षा तवमे श्रामकामिनः(णः) ॥

अथ व्यवहितेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्कामोष्टिं विधित्सुर्दशमे तन्मन्त्रान्वठति ।

कल्पः—“ यज्ञवैमत्तञ्जवनीतमभवदित्माज्यमवेक्ष्य ” इति ।

अनेन प्राकृत आज्यमस्तीत्यवेक्षणमन्त्रो बाधितः । पाठस्तु—

यज्ञवैमत्तदिति । यद्यस्मात्कारणाद्ब्रह्म उद्भिषमाणं सञ्जवमैश्वर्यं नूतनं रूप-
मभवत्तस्मात्तव च तर्हीतं चेत्युद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संपन्नाम् । यद्य-
स्मात्कारणादशिसंपर्के सति पिण्डो विलीयमानोऽस्तर्षत्पतुतोऽभूत्तस्मात्सर्षिरिति
नाम । यस्मात्पतुतस्य शीतलपात्रस्थापनेन तत्पुनरुद्भिष्यत तद्वचनीभूतमभवत्तस्माद्-
घृतामिति नाम । घृक्षरणदीप्योरिति धातोर्नैवद्रूपं किंतु घृतमित्यत्र धकारस्य
धकारादेशः । कल्पः—“ उपहोमकालेऽधिनोः प्राणोऽस्तीत्येतैः प्रतिमन्त्रं चतुर
उपहोमाञ्जुहोति ” इति । पाठस्तु—

(आयुष्कामेहिमन्त्राः)

अश्विनोरिति । हे यजमान त्वमाश्विनोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि । तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तावद्विनौ तस्य ते प्रियस्य तवाऽऽयुर्हेतुभूतं प्राणं दत्ताम् । प्राणमित्येतत्सामर्थ्याल्लभ्यते । तयोरश्विनोरिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवमुत्तरेषु योज्यम् । कल्पः—“ यत्वादिरे आज्यं तदग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य तेन दक्षिणस्यां वेदिश्रोणवामास्तादयवि तद्यजमानोऽवेक्षते घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामिति ” इति । पाठस्तु—

घृतस्य धारामिति । घृतस्य धारामवेक्षेत्यव्याहारः । कीदृशी धाराम् । अमृतस्य पन्थां कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्द्रेण वृष्टितृणोत्पत्त्यादिपरम्परया दत्तां संपादिताम्, मरुद्भिर्वैश्वदेवैः प्रयतां *कृष्णभाण्डेषु प्रयत्नेन धृताम् । हे घृतं तत्त्वा तथाविधं त्वां विष्णुसदृशो यजमानः पर्यपश्यत्परिपश्यति । इहा पन्थामिमानिनी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयत्मेरयवि गोषु स्थापयति ।

कल्पः—“ अथास्य ब्रह्मा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ब्रह्मणं इत्तरं ऋत्विजो हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पावमानेन त्वा स्तोमेनेति ” इति । पाठस्तु—

पावमानेनेति । हे यजमान त्वां सचिता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन । बहिष्पवमानादीनां संवन्धिना विवृदादिस्तोमसाभ्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्या गायत्रच्छन्दसो यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण यज्ञाङ्गसंपादनेन, उपाशोर्वीर्येणोषाशुभ्रहोमसाभ्यस्तनर्थेन । अत्र प्रतिसाधनं वाक्यमेवेत्यन्वेतुं त्वेषिशब्दस्य पुनरुक्तिः । किमर्थमुत्सृजयितुं तदुच्यते । जीवातवे जीवन्हेत्यौषधादिसंपादनाय । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवन्मर्यादौ चिरं जीविषुमिच्छा जीवन्मर्यादा तदर्थम् । एवं हिरीयतृतीयमन्त्रौ योजनीयौ । अभेर्मावदा दीयतेऽभिर्मा गीत्या सा गीतिर्मात्रा यज्ञादक्षियस्य गानमित्यर्थः ।

कल्पः—“ अथ यजमानो हिरण्यवृक्षुषं निजिपदीनमग्न आयुषे वर्षरो छधीति प्राश्नन्तमग्निरभ्ययते ” इति । पाठस्तु—

ह्रस्वमग्न इति । हेऽग्न इह यजमानं दीर्घायुषे यज्ञाय च छधि सपथं कुरु ।

* दिक्त्रयाय भाण्डेषु संचितामिति स. पुस्तकस्थं पाठान्तरम् ।

१ स. घ. 'त्य द' । २ क. घ. प. 'श्रोण्यां सा' । ३ ड. 'ण क्ष' । ४ च. 'हरे महर्दिजो' । ५ क. घ. 'रमहर्त्विजो' ।

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

हे ऋण हे सोम राजन्स्य यजमानस्य मियं रेतः पुत्रोत्पादकं तपादय ।
 हेऽदिते पृथिवि मातृवदस्मै तत्त्वं प्रयच्छ । विश्वे देवा अयं यजमानो यथा
 जरदक्षिरतत्तथा कुर्वन्तु । जराया अष्टिव्यांतिर्यस्यासौ जरदक्षिः । वास्ये यौवमे
 च मरणरहितो जरामायुःसंपूर्तिपर्यन्तां यथा व्याप्नोति तथा कुर्वन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः—‘ अमिरायुष्मानित्यनुवाकशेषेणास्याभ्वयुर्दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ।
 इति । पाठस्तु—

अमिरायुष्मानिति । अमिरायुष्मान्भवति । तत्कथमिति तदुच्यते । सोऽभि-
 र्वनस्पतिमिरायुष्मान्काष्ठेषु प्रक्षिप्यमाणेषु ज्वालापरम्परया वर्धते न तुपशाम्यति ।
 तेनामिरायुषाऽभिवर्धमानेन त्वामायुष्मन्तं करोमि । एवमुत्तरत्र योष्यम् । सोमः
 सोमरस ओषधीष्वभिषूयमाणासु वर्धते । यज्ञो दक्षिणाभिर्वशीकृतेष्वृत्विषु वर्धते ।
 वेदश्च ब्राह्मणेष्वध्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवीरूपेणामृतेन जीव-
 न्ति । पितरश्च स्वधाकारपूर्वकेण पिण्डादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुपपन्नो-
 तनाम तेन त्वाऽऽयुवेति पुनः पठ्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अयोगामयाविनस्त्वष्टौ यजवेत्याज्यमीक्षते ।

अश्विनोरुपहोमाः स्युर्घृतं स्वाम्पाज्यमीक्षते ॥

स्पृष्टवर्त्विजो ब्रह्महस्तं पावेति स्वामिनं जगुः ।

इमं घृतं पिबन्तं तु स्वामिनं मन्त्रयेत हि ॥

अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति षट् ।

यथोचितानुषङ्गैस्तैर्गृह्णीति स्वामिहस्तकम् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयैतत्त्रितीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रसो
वरुणं एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग-
ग्नाविष्णुं आत्मा यस्य ज्योगामयति यो ज्यो-
गामयावी स्यायो वा कामयेत सर्वमायुरिया-
मिति तस्मां एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाक-
पालं सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालं सार-
स्वतं चरुमाग्नाविष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवा-
स्व शरीरं निष्कृणाति सोमाद्रसम् (१)
वारुणेनैवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन
वाचं दधात्याग्निः सर्वा देवता विष्णुं यज्ञो देव-
तामिधैवेनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासु-
भवंति जीवत्येव यज्ञवमैत्तन्नवनीतमभवदित्या-
व्यमवैक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टेऽ-
श्विनोः प्राणोऽसीत्याह्वाश्विनौ वै देवानां
(२) मिजजौ ताभ्यामेवास्यै भेषजं करोती-
न्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधा-
ति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापाना-
वेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
सीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्य
धारामघृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत्पा-
वमानेन त्वा स्तोमेनेति (३) आह प्राणमे-

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

वास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथं तरयींस्त्वा स्तोमे-
 नेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा माघ-
 येत्याह्वाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्युत्विजः
 पर्याहुयाधन्त एवत्विजस्त एनं भिषज्यन्ति
 ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान
 आयुर्धधाति यदेव तस्य तद्धिरण्यात् (४)
 ब्रतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यममृतां
 देवाऽऽयुनिष्पिबति शतमानं भवति शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
 त्यथो सलु यावतीः समा एष्यन्मन्येत तार्व-
 न्मानं स्यात्समृद्ध्या इममम आयुषे वज्रं से
 कृषीत्याऽऽहायुरेवास्मिन्वर्चो दधाति विश्वे
 देवा जरदाहिर्बयाऽसदित्याह जरदाहिमेवैनं करो-
 त्याभिरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा
 आयुष्मन्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्वधाति सर्वमायु-
 रिति (५) ॥

(रतं देवानां स्तोमेनेति हिरण्यादसदिति द्वाविंशतिश्च) ।

इति रुक्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इष्टेर्विधास्यमानाया दशमे मन्त्र ईरितः ।

अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निं वा इति । यं दीर्घव्याधिः पीडयति एतस्य शरीरमग्निं पविशति,
मौलमक्षणेन कृशयति । तामेन रसस्वीकाराद्भक्षयः । वरुणपाशेन महणाद्-
दरादिभ्यथा । तरस्वतीनेतदीया वाग्भावा गच्छति, तेनायं भाषितुं न शक्नोति ।
जीवात्मा त्वन्नाविष्णू प्राप्नोति, तेन मुमुक्षति । इदानीं विधत्ते—

यो ज्योगामवाचीति । ज्योगामवाचिनो रोगपरिहारार्थमरोगस्य वापसृत्सु-
परिहारार्थमिमं पञ्चहविक्रेष्टिः । मन्त्रं विनियुञ्जे—

यज्जन्मैस्तदिति । मन्त्रोक्तैर्नवनीतसर्पिर्भुवननिर्वाचनैरस्याऽऽव्यस्येष्टद्विषमावस्तु-
महिषानं स्यावनाय मन्त्रो व्याचष्टे । यद्वा मन्त्रस्यैतत्स्वरूपमेव वृत्तस्य महिषानं
व्याचष्टे । मन्त्राक्षरेरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र वृथग्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः ।

उपहोममन्त्रान्व्याचष्टे—

अग्निनोरिति । यजमानस्याऽऽव्यवेक्षणमन्त्रे स्वार्थतां दर्शयति—

धृतस्येति । क्वात्विग्भिः पठ्यमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पावमानेनेति । पवमानस्य वायोः प्राणरूपत्वात्तेन प्राणस्थापनं, बृहस्प-
तयोः पृष्ठस्तोत्रप्रकृतिस्त्वेन तारत्वात्तेनौजोधारणम् । अग्रेरात्मा क्षीयवेऽनवेत्सु-
करत्वात्तेनाऽऽत्मस्थापनम् । एतेषां त्रयाणां पाठं विधत्ते—

क्वात्विज इति । पाठकाळे हस्तग्रहणं विधत्ते—

ग्रहणो हस्तमिति । एकपेव सर्वेषाम् क्वात्विजामैकमत्येनेव तस्य यजमानस्य
पदेवाऽऽयुः संपादनियमस्ति तत्तर्षं तस्मिन् यजमाने स्थापयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“पात्रसंपादनकाळे स्वादिरं पात्रं चतुस्त्राकिं प्रैयुञ्जे सौवर्णस्य
मवर्तं शववानस्य कवम्, अथो खलु यावतीः सता एव्यन्मन्येत तावन्मान-
स्यात् ” इति । “आव्यमग्रहणकाळे तूर्णीं स्वादिरे चैतुर्गुह्यं वृहीत्या साद-
नकाळ उत्तरेण श्रुवां स्वादिरं सादयित्वा तस्मिन्मवर्तमवदधाति ” इति च ।
मवर्तः कर्णाभरणं कण्डलम् । [तत्र] धृते स्थापितारमवर्तान्निष्पीडितस्य धृतस्य
पानं विधत्ते—

(अन्वदानवत इतिविधिः)

हिरण्यादिति । तस्य परिमाणं द्वेधा विधत्ते—

शतमानमिति । शतमानं पञ्चपणपरिमितमित्यतः षड्दशकम् । अथवा रुग्णो यजमानो यावतो भाविनः संवत्सरान्प्राप्नोति तस्य ध्वमुर्ध्वमेव तावन्निर्मनेः परिमितं कर्तव्यम् । मानशब्दो गुञ्जाबीजं ब्रूते । रुग्णस्यातीतमायुः परित्यज्याऽऽगामिन आयुषो यावन्तः संवत्सरा एतस्य मनसि निश्चितास्तावन्निगुञ्जाबीजेः परिमितमित्यर्थः । प्राप्तो यजमानस्यामिमन्त्रणमन्त्रे प्रथमचरमभागयोरभिप्रायं दर्शयति—

इदमम इति । आयुषश्चरमभागस्थाया जराया अद्विष्यादित्यस्य । अथवा जीवत्यहिरशनं यस्यासौ जरदहिः, नीरोग इत्यर्थः । अध्वर्योर्यजमानदक्षिण-हस्तग्रहणं विधत्ते—अभिरायुष्मानिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययनकाशे रुक्मयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्स स्वां देवतां
माह्वत्स पर्यदीयन्त स एतं वारुणं चतुष्कपा-
लमपश्यन्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशाद-
मुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति-
गृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारु-
णाञ्चतुष्कपालाञ्चिषेद्वरुणमेव स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति
(१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पादचक्षुः

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

समृद्ध्या एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही-
भतति वं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशा-
न्मुच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेकक-
पालमनु निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुञ्चारं कुरुतेऽ-
पोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुण-
मव यजतेऽपोनप्त्रियं चरुं पुनरेत्य निर्वपेद-
प्सुयोनिर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति
स एनं शान्त उपतिष्ठते (२) ।

(पुञ्जति चरुं सप्तदश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे त्वष्टिरुक्ता दीर्घरोग्यायुरर्थिनोः ।

अथ द्वादशेऽश्वदानवत इष्टिं विधास्यन्मस्तौति—

प्रजापतिरिति । अनपदत्तवान् । देवस्य मावो देवता । स प्रजापतिः
स्वकीयं देवत्वमाहं दातुं न करोत् । प्रजापत्यो वा अश्व इति श्रुतेः प्रजामतिरेव
पूर्वमश्वस्य देवता । तस्मिन्नाश्वे वरुणाय दत्ते सति स्वकीयमश्वस्वामित्वमपगतं,
तन्निमिश्रेण दुःस्वेन स प्रजापतिः पर्यदर्शयति तदर्थं शरीरं भरितो दीर्घं दीर्घ-
रोगमस्तमभूत् । स च रोगो वरुणपाशरूपत्वाद्वाकणेऽप्या निवृत्तः । इदानी-
मिष्टिं विधत्ते—

वरुणो वा इति । मतिशुद्धातीत्यस्मान्तर्भावितव्यमर्थात्प्रतिग्राहयति इदा-
तीत्ययमर्थः संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

चतुष्कपाला इति । अश्वसंख्यातोऽधिकं पुरोडाशं विधत्ते—

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

एकमतिरिक्तमिति । यमेवाश्वमित कर्ष्वं यदा कदाचित्कालान्तरे प्रति-
ग्रहीष्यति दास्यति, अथवा यं कंचिदश्वं प्रतिगृहीतं नाध्येति विस्मरति तदर्थोऽ-
श्वमतिरिक्तः पुरोडाशः । निमित्तविशेषेणाङ्गनाधिक्यं विधत्ते-

यद्यपरमिति । काश्चिदश्वान्दत्त्वा तदानीमेवेष्टयनुष्ठाने सत्येकेनातिरिक्तेन
सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याप्ताः । यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिनानुष्ठिता किंतु
कंचित्कालमतिउद्ध्य पुनरप्यपरोऽश्वो दत्तस्तदा सातिरिक्तान्दत्ताश्वसंख्याकान्पुरो-
डाशाचिरुप्य सौर्यमनुनिर्बपेत् । तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वचारिणं कुरुते । त वाऽऽ-
दित्यो विलम्बदोषं परित्तरन्नुपरिष्ठादतत इत्यभिप्रायः । इष्टयङ्गत्वेनावभूयं विधत्ते-

अपोऽवभृथमिति । अपः प्राप्य तत्रावभृथं कर्म कुर्यात् । तेन वरुणो
निराकृतो भवति ।

अङ्गानन्तरं विधत्ते-

अपोऽनङ्गीयमिति । अपोनशा देवता यस्य सोऽयमपोनङ्गीयस्तं वत्समव-
भृथदेशाद्यज्ञभूमौ समागत्य निर्बपेत् । अन्तु योनिरुत्पात्तिर्यस्याश्वस्य सोऽयमन्तु-
योनिः । उच्चैःश्वसोऽश्वस्य समुद्रादुत्पात्तिः पुराणेषु मतिरिक्ता । तस्मादपोनङ्गी-
यचरुणा तमश्वं स्वकीययोनिगामिनं करोति । त वाश्वः शान्तः सन् रोगमनुत्पा-
द्येनं यजमानं सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“अश्वमतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥

अविशेषाद्द्वयोर्वा न वेयः केसरतीत्यतः ।

निषेधालौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरिषं भवेत् ।

न जलोदरहेतुत्वं धर्मितं लौकिके कश्चित् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽत्र ता ॥”

इदमाम्नायते-“यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालाभिर-
बेत् ॥” इति । तत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषा-

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

अवणां लौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः । न केसरिणो ददातीनि स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणमश्वदानं लौकिकं निषिद्धं, तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेण विधिरिति द्वितीयः पक्षः । “वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति” इत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्याश्वदानस्य तज्जेतुत्वं प्रमितम् । वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषमवयवम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिकमश्वदानं “बहवा दक्षिणा” इत्यादिश्रवणात् ।

अश्वान्प्रशिक्षितम्—

“यावतः प्रतिगृह्णीयाद्भास्तावत् इष्टयः ।

प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्मादाद्योऽस्तु यथाविधि ॥

असंजातविरोध्यर्थवादादातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः अता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत् ॥

पूर्वादाहते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदश्रवणात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति चेन्न । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतिः । उपक्रमश्चैवं भूयते—“प्रजापतिर्वरुणायामभनयत्स्व स्वां देवतामार्कत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपाकमवश्यत्वं निरवपत्ततो ये स वरुणपाशादमुच्यत” इति । अनयइत्तवान् । स च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान् । तेन च रोगेण अस्तः प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारायोऽष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यते-त्यत्र दातुरिष्टिरित्यगम्यते । असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकमपि प्रतिग्राहयेदित्येवमन्तर्भावितमिजर्थपरतया व्याख्येयम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“प्रतिग्रहे वा बहवश्चे पूर्वम्यायोऽस्ति वा न वा ।

अस्ति तस्मान्यतो मैवं पुरोडाशस्य द्योततः ॥

‘यावदोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाकान्निर्वपेत्’ इति । अत्र यत्तत्तत्प्रादिकुक्कवह्न्यश्वप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतमवश्यवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । तत्र पूर्वम्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिभयणादिवर्गोऽनुष्ठेय इति चेन्मैवम् । तत्पेर्षु चर्षु क्वाळेण क्मेण पुरोडाशमधिभित्य यावता क्वाळेन मध्यपुरोडाशे

(पाप्मना गृहीतस्थोष्टिविधिः)

द्वितीयसंस्कारं कर्तुमागच्छति चापवा काञ्चनात्तौ शुष्को भस्मी भवति । तस्मा-
देकैकस्मिन्पुरोडाशे कृत्वा चर्मसमापनमित्येवं काण्डानुसृतमथोऽभ्युपेतव्यः । एकाद-
शाभ्यासस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

‘ तन्मं चतुष्कपाठानां मेदो वा तन्महत्त्वतः ।

कुम्भीवत्तन्मता मेवं मेदः स्यात्प्रकृताविध ॥ ’

इदं श्रूयते-‘ यावतोऽभ्यासप्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाठाभिवर्धयेत् ’
इति । यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन वन्नं तथाऽनापि कपाठमहत्त्वेन
वन्नमिति चेत् । मेवम् । प्रकृतौ प्रतिपुरोडाशं कपाठमेवेन तन्नेदस्यैव चोदक-
प्राप्तेः । किंवात्मन्तविशालेषु कपाठेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शेषेष्ववस्थापितेष्वे-
कस्यैव कपाठस्यैकदशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेन कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपाठः
सिद्ध्येत् । तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपाठचतुष्टयमेदः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुर्वे-

दीपयैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

या वा॒मि॒न्द्रा॒वरु॒णा य॒तव्या॑ त॒नू॒स्तये॒मम॒-
ः॒हंसो॑ भुञ्च॒तं या वा॒मि॒न्द्रा॒वरु॒णा स॒हस्रा॑
र॒क्ष॒स्या ते॒ज॒स्या त॒नू॒स्तये॒मम॒ः॒हंसो॑ मुञ्च॒तं यो
वा॒मि॒न्द्रा॒वरु॒णाव॒ग्नौ स्ना॒मस्तं वा॒मेते॒नाव॑ यजे
यो वा॒मि॒न्द्रा॒वरु॒णा द्वि॒पात्सु॑ प॒द्माषु॑ चतु॒ष्पात्सु॑
गो॒ष्ठे गृ॒हेष्व॒प्स्वोष॑धीषु वन॒स्पतिषु॑ स्ना॒मस्तं
वा॒मेते॒नाव॑ यज इन्द्रो वा ए॒तस्य॑ (१) इन्द्रि॒-
येणापं॑ का॒मति॑ वरु॒ण ए॒नं वरु॑णपा॒शेन॑ गृह-
णाति॑ यः पाप्म॒ना गृ॒हीतो॑ भवति॒ यः पाप्म॑ना

(पाप्मना गृहीतस्वेष्टिविधिः)

गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां
 निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण
 एनं वरुणपाशान्मुञ्चति पयस्यां भवति पयो
 हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो
 यत्पयस्यां भवति पय एवास्मिन्तया दधाति
 पयस्यांयाम् (२) पुरोडाशमबं दधात्यात्म-
 न्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा
 व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति
 दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समूहाव यति
 यथाऽऽबिन्दं निष्कृन्तति तादृगेव तयो वामि
 न्द्रावरुणावभौ स्नामस्तं वामितेनाव यज इत्याहु
 दुरिष्ठ्या एवेनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा द्वि-
 पात्सु पशुषु स्नामस्तं वामितेनाव यज इत्याहु
 हेतावतीर्वा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः
 पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशा-
 न्मुञ्चति (३) ॥

(एतस्य पयस्यां पाति षड्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

चतुष्कपाला विहिता द्वादशे त्वध्वानिनः ।

अथ त्रयोदशे पाप्मना गृहीतस्येष्टिं विधित्सुरादौ मन्त्राम्बठति ।

कल्पः—‘ इन्द्रावरुणं पुरोडाशं निरुष्वैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदुद्वास्वाङ्-
कृत्य पयस्यापां पुरोडाशमवदधात्येतयैव मच्छाद्याऽऽसादयत्यथास्मात्प्रविदिशं
पयस्यां व्यूहति या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूरित्येतैरेव पुनः समूहति मुञ्च-
वित्येव स्थानेऽमुकमिति मन्त्रान्त्वान्संनमति सैवैव पयस्यायाः पुरोडाशस्यावद्यति
यो वामिन्द्रावरुणावधौ साम इत्युपहोमाः ’ इति ।

अथ प्रथमस्य व्यूहनमन्त्रस्य पाठस्तु—

या वामिति । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्षां तनूर्यतव्या पाषाण्मोचने मय-
स्त्ववधी तथा तन्वा यजमानं पाषाण्मोचयतम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां
पाठस्तु—

या वामिति । सहस्येत्यत्र तनूरित्यस्यन्त्यभागस्यानुषङ्गः । तेजस्येत्यत्र
या वामित्यस्यन्त्यभागस्यानुषङ्गः । रक्षस्येत्यत्रोभयोर्भागयोरनुषङ्गः । सहो वडं
तदहंवीति सहस्य । रक्षो रक्षणं तदहंवीति रक्षस्या । तेजो रोचनशक्तिस्तदहं-
वीति तेजस्या । उपहोमे प्रथममन्त्रस्य पाठस्तु—

यो वामिति । हे इन्द्रावरुणावधौ वां युवयोर्षां सामः पापविशेषो युव-
योर्होमार्थं वक्ष्यी यजमानेन बोधराधः कृतस्तमपराधं युवयोः संबन्धिनैतेन
होनेनावयजे विनाशयामि । द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु—

यो वामिति । द्विपास्तु पशुष्वित्यत्र सामस्तं वापित्याद्युचरभागस्यानुषङ्गः ।
वनस्पतिषु साम इत्यत्र यो वामित्यादेः प्रथमभागस्यानुषङ्गः । × चतुष्पात्स्वि-
त्यादिषु पञ्चसु पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संबन्धी यो
यजमानस्तस्य द्विपास्तु पशुषु मनुष्यादिरूपेषु यः सामः पापविशेषस्तं पापविशेषं
युवयोः संबन्धिनैतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योग्यम् । अथेष्टिं विधत्ते—

× चतुष्पात्स्विति मन्त्रे तु चतुष्पात्स्वित्वनन्तरं पशुष्वितिपदस्याभ्यनुषङ्गो ज्ञेयः ।

(पाम्पना गृहीतस्योपेक्षिणिः)

हन्द्रो वा इति । यः पापशृङ्गिव एतदीयेनेन्द्रियेण सहेन्द्रोऽपगच्छति, वरुणो रोगेणेन बाधते, अतः पाम्पना गृहीतस्य तदुभयविषयेहिः । यस्मिन् ममवाऽऽमिक्षा यमस्या । तां प्रशंसति—

पयस्येति । पयःशब्देन क्षीरादिसात्त्विकाहारजनितश्रद्धया कृतं पुण्यमुपलक्ष्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाश्चक्षकामति तदानीमेव पाम्पना गृहीतो भवति । यद्यत्र इविः पयस्या भवेत्तर्ह्यस्मिन् यजमाने तया यमस्ययाऽऽहारोपलक्षितं पुण्यमाहितं भवति । अथापाम्पं कंचिदंशविशेषं विधत्ते—

पयस्यायामिति । शरीरसदृशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणेन यजमानमात्मन्वन्तं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पापे तज्जन्यरोगेण शरीरस्यादाढ्यम् । किंच *पयस्योपासनेन यजमानमप्यायतनवन्तं गृह्णामादिरूपाचारवन्तं [करोति] । या वामिन्द्रावरुणेत्यादिमन्त्रैर्हविषो विभागं विधत्ते—

चतुर्धेति । विभक्तस्यैकीभावं विधत्ते—

पुनरिति । मिश्रितयोः पुरोडाशमिक्षयोः सहावदानं विधत्ते—

समूह्यावेति । यथा लोके वैरिणा मुक्तमाबिजं स्वशरीरे बाणादिकं संदंशादिना निष्कृष्य छिनत्ति बाह्येव तत्समूहावदानं संपद्यते । अथहोमे पथ्यमन्त्रं व्याचष्टे—

यो वामिति । होमाधारेऽग्नौ कृतेन सामेणापराधेन दुरिष्टिर्भवति तत्र राक्षसवयज इत्युक्त्या तस्या दुरिष्टेः सकाशादेन यजमानं रक्षति ।

अवशिष्टानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

यो वामिन्द्रेति । पशुषु सामस्तं वामित्येवमनुब्रूने योजयित्वा प्रदर्शितः । प्राण्युपजविनयोग्या अवादयः पञ्च वदार्थाः । अत्र पशुशब्देन द्विवादधत्तुष्पादध्व गृह्यन्ते । गृह्णा + अत्रोपलक्ष्यन्ते । या एतावत्ष अषणीकनीवास्ताः सर्वा अपि यजमानार्थं वरुणपाशादुषद्रवाम्नोचयति । अत्र त्रिजिप्रोक्तसंग्रहः—

* पुरोडाशस्येति शेषः ; +अपिना ओष्ठोपलक्षणमभिहितम् ।

१ क. स. च. अ. "स्यासा आवा" । २ क. च. "मानोऽप्यायतनवान्गृह्णामादिरूपाचारवान्भवति । या । ३ क. च. च. "रीरादि" । ४ क. स. च. च. वृतेन । ५ क. "न्ते" । या ।

“यामानिति चतुर्मन्त्रैश्चतुर्धा व्यूहते हविः ।

यो यामित्यष्टमिमन्त्रैरुपहोमो ऋशीरिताः ॥

द्विषास्त्रित्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।

त्रयोदशोऽनुवाकः।स्मिन्मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः ॥ ”इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयत्रैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयांके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

स प्र॒तन॒वन्नि का॒व्येन्द्रं॑ यो वि॒श्वत॒स्परीन्द्रं॑
नरः॑ । त्वं नः सोम वि॒श्वतो॑ रक्षो राज॒न्नचा॒-
बतः॑ । न रि॒ष्येत्त्वाव॑तः सखा । या ते
यामा॑नि दि॒वि या पृथि॑व्यां या पर्व॑तेश्वोष-
धीष्ण॑न्सु । तेभि॑र्नो वि॒श्वैः सु॒मना॑ अहे॒डन्राज॑-
न्त्सोम॑ प्रति॒ हव्या॑ गृ॒भाय॑ । अग्नी॑षोमा सवे॒-
दसा॑ स॒द्वृती॑ वन॒तं गिरः॑ । संदे॑वत्रा बभू॒वयुः॑ ।
युवम् (१) ए॒तानि॑ दि॒वि रो॑च॒नान्य॑भिश्च
सोम॑ सकृ॒तु अध॑सम् । युव॑सिन्धु॒रभि॑शस्ते-
रव॒यादग्नी॑षोमावमु॒ञ्चतं॑ गृ॒भीतान् । अग्नि॑षो-
मावि॒मसु॑ मे गृणू॒त वृ॑षणा इवम् । प्रति॑
सु॒क्तानि॑ ह॒र्यतं॑ भव॒तं दा॒शुषे॑ मयः । आऽन्यं
दि॒वो मा॑तरि॒श्वा अ॒भारा॑म॒श्नाद॒न्यं परि॑ श्ये॒नो

(कान्बयाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अग्नेः । अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय
चक्रथरु लोकम् । अग्नीषोमा हविषः प्रस्थि-
तस्य वीतम् (२) हर्यंतं वृषणा जुषेधाम् ।
सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमा-
नाय शं योः । आ प्यायस्व सं ते । गणानीं
त्वा गणपतिः । हवामहे कविं कवीनामुपमश्र-
वस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ
नः । शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् । स इज्जनैन
स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना
नुभिः । देवानां यः पितरमाविवांसति (३)
श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् । स सुष्टुभा
स ऋक्ता गणेन वलः रुरोज फलिगः रवेण ।
बृहस्पतिरुस्रिया हव्यमूदः कर्निकदद्वावश-
तीरुदाजत् । मरुतो यद्ध वो दिवो या वः
शर्म । अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तुर्विष्मान्दाता
वसूनां पुरुहूतो अहन् । सहस्राक्षो गौत्रभिद्वज-
बाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु । ये तैऽर्यम-
न्बहवो देवयानाः पन्थानः (४) राजन्दिवा
आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ
शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । बुध्नादग्रमङ्गि-
रोभिर्गुणानो वि पर्वतस्य दृःहितान्यैरत् ।
रुजद्रोधाःसि कृत्रिमाण्येषाः सोमस्य ता मद्
इन्द्रश्चकार । बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्व-

(काम्यबाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

ज्येण खान्यतृणजदीनाम् । वृथाऽसृजत्पायिभि-
 दीर्घयायैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार (५)
 प्र यो जज्ञे विद्वांसस्य बन्धुं विश्वानि देवो
 जनिमा विवाक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार
 मध्याग्नीचादुच्चा स्वधयाऽमि प्र तस्थौ । महा-
 न्मही अस्तमाग्रद्वि जातो यास सद्य पार्थिवं
 च रजः । स बुध्नादाष्ट जनुषाऽभ्यग्रं बृहस्प-
 तिर्देवता यस्य सग्राह । बुध्नाद्यो अग्रमस्य-
 त्योजसा बृहस्पतिमा विवासन्ति देवाः ।
 भिनद्वलं वि पुरो ददर्शीति कनिक्कदत्सुवरपो
 जिगाय (६) ।

(युवं धीतमाविवासति पन्थानो दीर्घयायैः सोमस्य ता मद इन्द्र-
 श्चकार देवा नव च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै मृत्योर्देवा वै सत्रमासतार्यग्णे प्रजापतेस्तार्यस्त्रिंशत्प्रजा-
 पतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं देवासुरास्तान्तरणनो भ्रुवोऽसि यन्वमैदामि वै प्रजापतिर्बर्ह-
 णाय या वाग्निन्नावरुणा स प्रतनवच्चतुर्दश ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यस्त्वष्टरस्मै दानकामा एवाव रुन्धेऽग्निं वै स
 प्रतनवत्स्वष्ट्राशत् ॥ ५६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

विहिता पापिनस्त्वष्टिरनुवाके त्रयोदशे ।

अथास्मिन्नन्तिमे चतुर्दशोऽनुवाके काम्ययाज्या[पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तत्र त्रिहृषिका येयं यज्ञविभ्रष्टेष्टिस्तृतीयानुवाके समाम्नाता, तस्यां मथमदि-
त्ययोर्हविषोः क्रमेण याज्यानुवाक्यां [नां] प्रतीकं (कानि) दर्शयति—

स प्रतनवन्निति । स प्रतनवन्नवीयसेत्यनुवाक्या । नि काव्या वेधसा इति
याज्या । एतदुभयमाग्नेये हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च हिरण्यगर्भं आपो हेत्यस्मि-
न्ननुवाके व्याख्यातम् । इन्द्रं वो विश्वस्परीत्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेमधि-
तेति याज्या । एतदुभयमैन्द्रे हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च मथमकाण्डस्य षष्ठप्रपा-
ठके व्याख्यातम् । अथ सौम्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं नः सोमेति । अघं पापमस्मदुपद्रवमिच्छन्नधायंस्तस्मात्पापसंघाद्विधत्तः
सर्वस्मान्नोऽस्मान्हे सोम राजंस्त्वं रक्ष । त्वावतस्त्वाद्वास्य मभोः सखा कश्चि-
त्समर्थोऽपि त्वदनुग्रहान्न रिष्येदस्मान्न हिनस्ति । तत्रैव याज्यामाह—

या ते धामानीति । हे सोम राजंस्ते तव दिवि पृथिव्यादिषु च प्रदेशेषु
यानि धामानि स्थानानि सन्ति । प्रतिप्रदेशं पृथगनुवादायां पञ्चभ्यामृचिः ।
तेभिर्विश्वेस्तैः सर्वैः स्थानैर्युक्तः शोभनमनस्कः क्रोधरहितः सन्नोऽस्माकं हव्या
हवींषि प्रतिशृभाय प्रतिशृङ्गाण । यस्मिन्स्थाने त्वं स्थितस्तत् आगत्य हविः स्वी
कुर्वित्यर्थः । “ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेत् ” इत्यत्र
पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्बनतं भजतम् । कीदृशौ ।
सवेदसा समानज्ञानयुक्तौ । सहृती समानाङ्गानयुक्तौ, देवत्रा देवेषु मध्ये संभूव-
शुयुवां संभूयैव सन्तौ न कदाचिदप्यन्योन्यं विमुक्तावित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

युवमेतानीति । हे सोम त्वमाग्निश्चेत्येतौ युवां सकृत् समानसंकल्पौ सन्तौ
दिवि एतानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अधत्तमस्थापयतम् । हेऽग्नीषोमौ युवां
श्रुतीतान्सिन्धू * न्यधोदकादिनिमित्तेनापूर्णत्वापवादेन पङ्कजदिरूपेण दृष्टेन दोषेण

* रथ्योदकादि । अगाधोदकादि । इति स्व. पुस्तकस्थे पाठान्तरे ।

१ क. स. घ. च. “ष्का वि” । २ स. “वाचययोः प्र” । ३ क. घ. “क्याप्र” । क.
क्यासु प्र” । च. “क्यायाः म” ।

च गृहीताः सर्वा नदीरभिस्तस्तेस्तस्मादपवादादवघातप्लादिदृष्टदोषाच्चाभ्युन्नतं
मोक्षितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृत्यं तथाऽपि तद्रूपत्वेनैतौ स्तूयेते । “ अग्नी-
षोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह-

अग्नीषोमाविममिति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां मे
मदीषमिमं हवमाह्वानं सुष्ठु शृणुतं, सूक्तानि अस्मदीयानि प्रतिहर्यतं मनसा प्रती-
गृह्णीतं, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयः सुखं भवतं संपादयतम् । तत्रैव
याज्यामाह-

आऽन्यं दिव इति । मातरिश्वा वायुरन्यं युवयोरेकमाग्निं दिवो द्युलोकस्था-
दादित्यादाजभाराऽऽदृतवान् । वथा चान्यत्र मन्त्र आम्नायते-“ आ इतो अ-
ग्निमभरद्विषस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ” इति । श्वेनो गायत्र्याः पक्षि
रूपावतारोऽन्यं युवयोरेकं सोममग्नेः परि पर्वतवदुन्नततमस्य द्युलोकस्थोपरि अम-
न्नात्सोमरक्षकाणां तत्रत्यानां मन्थनं विलोडनं पराजयरूपं क्षोभं कृत्वा समानी-
तवानित्यर्थः । एतच्च “ कद्रुश्च वै सुपर्णी च ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नातम् ।
हेऽग्नीषोमौ युवां ब्रह्मणा वावृधाना मन्त्रेण वर्षमानौ यज्ञार्थमुक्तं लोकं विस्तीर्णं
स्थानं चक्रथुरु कृतवन्तावेव । यजमानस्य फलभूतं लोकं संपादितवन्तावित्यर्थः ।
तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां प्रास्थितस्य
समर्पितस्य हविषः सारं वीतं प्राप्नुतं हर्यतं प्रतिगृह्णीतं जुषेथां सेवेथां, सुशर्मा-
णा शोभनसुखमुक्तौ स्ववसा शोभनरक्षणोपेतौ भूतं भवतम् । हि यस्मादेवं तस्मा-
द्विधानन्तरं यजमानाय यजमानार्थं शं सुखं योः पुत्रादिमिश्रणं च धत्ते कुरुतम् ।

“ सोमाव वाजिने श्यामार्कं चरुं निर्वपेन् ” इत्यत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति-

आ प्यायस्वेति । आ प्यायस्व समेतु त इत्येषा पुरोनुवाक्या । सं ते
पयाऽसीत्येषा याज्या । एते उभे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयमपाठके “ मा नो हिं-
सीज्जनिता ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नास्येते अन्नस्तत्रैव व्याख्यास्येवे ।

“ ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

गणानां त्वेति । ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते हे कृत्स्नमन्त्रपते गणानां गणपतिं कृत्स्न-
देवगणस्वामिनं त्वां हवामह आहवयामः । कीदृशं त्वां, कविं कवीनां विदुषां
मध्ये प्रशस्तं विद्वांसम्, उपमश्रवस्तममुपमानत्वेन भवः कीर्तिर्यस्यात्तानुपमश्रवाः,
सर्वगुणसंश्रितत्वेनायमेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीर्तिः, अतिशये-
नोपमश्रवा उपमश्रवस्तमस्तादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो ज्येष्ठराजस्तादृशम् । यथो-
क्तगुणोपेतस्त्वं नोऽस्माकमूतिभिः पालनेर्मित्तभूतैर्युक्तः सन्तादनवस्मिन्कर्मभ्युप-
वेशनमासीद प्राप्नुहि । तत्रैव याज्यामाह—

स इज्जनेनेति । स इत्स एव यजमानो जनेन किंकरादिना युक्तं बाणवज्रं
भरते दधाति । स एव विशा करप्रदया प्रजया सहितं बाणं भरते । स एव ब्रा-
ह्मणादिजन्मना सहितं बाणं भरते । स एव पुत्रैः सहितं बाणं भरते । स एव
नृभिर्वन्धुभिः सहितानि धना द्रव्याणि भरते । यो यजमानः भक्ष्यामनाः भक्ष्यायुक्त-
मनस्को देवानां पितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा स्वकीयेनाऽऽविवास्तवि आ-
समन्तादिशेषेण परिचरति, स इज्जनेनेति पूर्ववान्वयः ।

अथैव विकल्पितां याज्यामाह । यद्वा तत्रैवोपहोममन्त्रमाह—

स सुष्टुभेति । स देवः सुष्टुभा शोभना स्तुभः सामावयवाः स्तोभा यस्थ
मन्त्रगणस्य सोऽयं सुष्टुप्तेन सुष्टुभा, ऋकता, ऋचो बहुविधा यस्मिन्मन्त्रगणे स
ऋकांस्तेन ऋकता, रवेण ध्वनियुक्तेन गणेन मन्त्रसमूहेन तुष्टः सन्करोज ब्रह्मज्ज-
जेत्यन्वयः । के बलं फालिगं फलमस्यास्तीति कर्त्ता यजमानस्तं गच्छति प्राप्नो-
तीति फालिगस्तादृशं बलं प्रबलं प्रतिबन्धं करोज । इत्यसूदो हविर्बोका क-
निक्रददहो स्वादुतमं हविरिति कन्दनं कुर्वाणो बृहस्पतिर्बावशतीः ब्रह्मवस्तमत्वेन
वस्तान्प्रति हम्बारवं कुर्वतीरुसिया गा उत्कर्षेणैतदीयमृहं प्रति भेरवति । स
इत्यभ्यास आदरार्थः । ' एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन्विशं विनाशेऽवयमिति
मारुती यान्यानुवान्ये कुर्यात्' इति विहितयोः मतीके दर्शयति—

मरुतो यद्धेति । मरुतो यद्ध व इत्यनुवाक्या । या वः सनेति यान्या ।
एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपादके व्याख्यातम् । 'अर्वन्धो वरुं निर्वपेत्कु-
वर्गकामः' इति चतुर्थेऽनुवाके याद्विहितं तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अर्यमाऽऽयातीति । 'असौ वा आदित्योऽर्यमा' इतिश्रुतेरर्चमशब्द आदित्यं ज्ञते । स चेन्द्राभेदोपचारेणेन्द्रधर्मैः स्तूयते । वृषभः कामानां वर्णयिता । तु-
विष्मान्महाबलः । वसूनां धनानां दाता । पुरुषु बहुषु यज्ञेषु हूत आहूतः । अ-
हन्स्वर्गं दातुं योग्यः । सहस्राक्षत्वादिकं स्पष्टम् । तत्रैव याज्यामाह-

ये तेऽर्यमाञ्जिति । हेऽर्यमन्राजंस्ते त्वदीया देवयाना देवैर्गन्तुमर्हां ये बहवः
पन्थान आ दिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव तेभिस्तैः पथिभिर्नोऽस्माकं
महि शर्म महत्सुखं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं संबन्धिने शमेधि सुखक-
रो भव, चतुष्पदे गवादिरूपाय शमेधि । 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दान-
कामा मे प्रजाः स्युः' 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियाम्' इत्य-
नयोरपि एते एव याजानुवाक्ये । 'यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रा-
नुष्कमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह-

बुध्नादग्रेमिति । बुध्नादग्रं कर्मोपक्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गुणानोऽ-
ङ्गिरोनाम्ना मुनिना सदृशैर्कृतिविग्भिः स्तूयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वाधारस्य
राजो दंहितानि समानैरन्यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषान्यैरदिगतानकरोत् । किं कु-
र्वन् । एषां समानानां कृत्रिमाणि बलात्संपादितानि रोधांसि श्रेष्ठचप्रतिबन्धका-
न्यबरोधनानि रुजज्जम्भयन् । कदैतत्सर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोम-
पानसंबन्धिनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि द्रोहनिवारणादीनि कृत्तवान् । तत्रैव
याज्यामाह-

बुध्नादग्रेणेति । इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्रेण मूलादग्रपर्यन्तं मानद(नैर्द)ण्डै-
र्विमिमाय विशेषेण निश्चितवान् । निश्चित्य च नदीनां खानि जलप्रवाहाथ्या-
नवकाशान्प्रति वज्रेणातृणज्जलप्रवाहनिरोधकपर्वतान्वज्रेण हिंसितवान् । दीर्घ-
याधैर्दीर्घाणां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पथिभिर्माणैर्युक्तानदीविशेषानसृजत् । न
आत्रास्य भूयान्मयासः किंतु वृथा । यथा लोके नखैस्तृणच्छेदादिन्यर्थचेष्टा-
यावासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । सोमस्येत्यादि पूर्ववत् । नखात्-
म्रममात्रेण महतीर्नदीः सृजत इन्द्रस्य श्रेष्ठचप्रापणे कः प्रयास इत्यभिप्रायः ।

(काम्यशास्त्रापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बर्हस्पत्यमानुषूक्तं चतुं निर्वपेत् ॥”

इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्र यो जज्ञ इति । विद्वान्सर्वज्ञो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं प्रजज्ञे प्रकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चित इति चेदुच्यते । यतोऽयं देवो विश्वानि जनिमा सर्वेषां प्राणिनां सर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चयते । ज(सोऽ)भिज्ञो बृहस्पतिर्ब्राह्मणो वेदस्य मध्यान्नीचादुच्चा मध्यमभागात्पथमभागादुत्तमभागाच्च ब्रह्म परिवृढं कर्मोज्ज्वलरोज्ज्वलवान् । स्वधयाऽमृतेन श्रेष्ठ्यमावणलक्षणेनाभि प्रसूतथौ, एनं यजमानमभिषेक्ष्य प्रस्थानं कृतवान् । समानानां मध्ये श्रेष्ठ्यं दातुं यजमानसमीपे समागतवानित्यत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

महान्महीति । महान्सामर्थ्येनाभिको बृहस्पतिर्मही पौठे पृथिव्यन्तरिक्षे र्धा द्युल्लोकं सप्त मनुष्याणां गृहं पार्थिवं रजश्च जात इत्यस्मिन्मात्रेण व्यस्तभायद्भि-विधं स्तम्भितवान् । यद्यप्येतत्सर्वमभिरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः स्तुयते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं स्वस्वव्यापारक्षममकरोत् । यस्मै यजमानस्य सप्ताड्यथोक्तरित्या साध्वाच्च प्राप्तो बृहस्पतिर्देवता स यज-मानो अनुषा जन्ममात्रेणैव बुध्नादग्रमभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा मूढा-दारभ्य समाप्तिपर्यन्तमाष्ट व्यासवान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुग्रहेण युक्तो यजमानः सर्वथा श्रेष्ठ्यं प्राप्नोत्येवेत्याभिप्रायः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

बुध्नाय इति । यो बृहस्पतिर्जगतो देहस्य कर्मणो वा बुध्नादारभ्याग्रमभ्यर्त्त-वसानमोजसा स्वयलेन प्राप्नोति तं बृहस्पतिमितरे देवा आविवास्तन्ति आगत्य विशेषेण वासयन्ति परिवरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्बलं यजमानसंबन्धिनां मध्ये प्रबलं पुरुषं भिनद्भिनाति प्रातिकूल्याजिवारयति, पुरः समानानां पुरापि विशेषेण दर्शयति प्रातिकूल्यानिवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिकददुत्ताहेन शब्दं कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं श्रेष्ठ्यमपस्वत्साधनं सर्वं जलक्षेत्रादिकं जिगाव जितवान्यजमानार्थं संपादितवानित्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(आतृव्यवत इष्टिविधिः)

१६ वज्रविज्रयागे तु याव्याः स प्र निकेति च ।

इन्द्रमिन्द्रं चैन्द्रयागे त्वं नः सौम्यचरो तथा ॥

अग्नी कामप्रापकेऽग्नी ब्रह्मवर्चसिनस्तथम् ।

आप्या सं ते चरो सौम्ये गणा ग्रामप्रदे वयम् ॥

मरु यागे नाशकेऽष्टावर्चसाऽऽयमणे चरो ।

बुधोदेन्द्रे व नस्तिस्रो बार्हस्पत्यानुष्कके ।

वज्रविज्रतित(र)त्रोका अनुवाके चतुर्दशे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजवरमेश्वरस्य

श्रीधीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा

रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत

यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि रात्रीभिरसु-

भ्रन्तान्सुब्धान्मृतानाभि व्यौच्छत्ते देवा अ-

विदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं

(भ्रातृव्यमत इष्टिविधिः)

धनन्तीति ते रक्षाः स्युषामन्त्रयन्त तान्यद्ब्रुवन्वरं
वृणामहे यत्(१) अमृराज्जयाम तन्नः सहासदिति
ततो वै देवा अमृरानजमन्तेऽमृराजित्वा रक्षाः-
स्युषानुदन्त तानि रक्षाः स्युनृतमकर्तेति सम-
न्तं देवान्पर्यविशन्ते देवा अभार्वनाथन्त तैऽम-
ये प्रवन्ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्नग्नये
विबाधवन्तेऽग्नये प्रतीकवन्ते यदग्नये प्रवन्ते नि-
र्वपन्नान्येव पुरस्ताद्रक्षाःसि (२) आसन्तानि
तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाधवन्ते यान्येवाभि-
तो रक्षाः स्यासन्तानि तेन व्यबाधन्त यदग्नये
प्रतीकवन्ते यान्येव पश्चाद्रक्षाः स्यासन्तानि ते-
नापानुदन्त ततो देवा अभवन्पराऽमृरा यो भ्रा-
तृव्यवान्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजे-
तामये प्रवन्ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदमये
विबाधवन्ते(३) अग्नये प्रतीकवन्ते यदग्नये प्रवन्ते
निर्वपन्ति य एवास्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यस्तं तेन प्र-
णदते यदग्नये विबाधवन्ते य एवैनैन सहङ्गं ते-
न वि बाधते यदग्नये प्रतीकवन्ते य एवास्मा-
त्पापीयान्नं तेनाप नुदते प्र श्रेयाःसं भ्रातृव्यं
नुदतेऽति सहङ्गं कामति नैनं पापीयानाप्नोति य
एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते (४) ॥

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

(वृणामहे यत्पुरस्ताद्वक्ष्यसि वषेदग्र्ये विबाधवत एवं चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चेष्टयः क्रमात् ।

प्रोक्तास्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिन्चतुर्थके ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य विहृष्विकां कांचिदिष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

देवा मनुष्या इति । देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संनद्धमासीत् । असुराणां रक्षां चास्त्येवान्तरजातिभेदः । तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां शरीरे यल्लोहित-
मितरेऽकुर्वन्तल्लोहितस्थानं रक्षांसि प्रतिदिनं रात्रिष्वगत्य केनचिद्विषादिप्रयोगेणा-
सुम्नन्नुभितं कृतवन्तः । तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा म्रियन्ते । तान्मृतानभिल-
क्ष्य पश्चाद्ब्यौच्छद्रात्रिः प्रभातं प्राप्तवती । ततो देवा रक्षां कृत्यमिदमित्यवगत्य
रक्षांस्युपामन्त्रयन्तोत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्वाधीनानि कृतवन्तः । ततो रक्षांसि विज-
यफले भागं संप्राप्त्य स्वसैन्यान्निर्गत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि । ततो देवा असुरा-
ञ्जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः । तानि रक्षांसि देवा अनृतमकुर्वन्ति निश्चित्य
प्रहृतुं परितो वेष्टनमकुर्वन् । तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यसिद्धिमयाचन्त । याचि-
त्वा विहृष्विकामिष्टिं निरवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानग्निर्देवता, याज्या-
पुरोनुवाक्ययोः प्रणयमाग्निर्भरतस्येत्यादिकयोः श्रुतः प्रशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं
प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विबाधवानग्निर्देवता, वि पाजसा पृथुनेत्यस्मिन्मन्त्रे
श्रूयमाणो विबाधशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं विबाधवान् । तृतीयस्य हविषः
प्रतीकवानग्निर्देवता, स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं
प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्नेरिष्ट्या पूर्वस्थां दिशि रक्षांसि प्रणोदिन्नवन्तः ।

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकोष्टिविधिः)

विवाधवतोऽग्नेरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रक्षांसि विवाधितवन्तः । पत्नीक-
वतोऽग्नेरिष्ट्या प्रतीच्यां दिशि रक्षांस्यपनोदितवन्तः । ततो देवा विजयिनोऽभ-
वन्नसुराः पराजिता अभवन् । इष्टिं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । त्रिविधो हि भ्रातृव्यः, प्रबलः समानबलो हीनब-
लश्चेति । तेषां त्रयाणां क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति । वेदनं प्रशंसति—

प्र श्रेयांसमिति । भ्रातृव्यं श्रेयांसं प्रणुदते, सदृशमातिक्रामति, पापीयांस्तु
न प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑न्ता आ॒सन्ते दे॒वा अ॒ब्रुव॒न्यो
नो वी॒र्या॑व॒त्तम॒स्तमनु॑ स॒मार॑भामहा इति त
इन्द्र॑म॒ब्रुव॒न्त्वं वै नो वी॒र्या॑व॒त्तमोऽसि॑ त्वामनु
स॒मार॑भामहा इति सोऽब्रवी॒त्तिस्रो म॑ इमास्त-
नुवो वी॒र्या॑व॒तीस्ताः प्री॑णितायास्त॒रानभि
भवि॑ष्यथेति ता वै ब्रूहीत्य॒ब्रुव॒न्निग्रम॑होमु-
गियं वि॒मृधे॑यमिन्द्रियाव॒ती (१) इत्य॑ब्रवीत्त
इन्द्रा॒याहोमु॑चै पुरोडाशमेकादशकपालं निर-
व॒पन्निन्द्रा॑य वैमृ॒धायेन्द्रा॑येन्द्रियाव॒ते यद्रिन्द्रा॑-
याहोमु॑चै निर॒व॒पन्नहंस॑ एव तेनामुच्यन्त
यदिन्द्रा॑य वैमृ॒धाय मृ॒ध एव तेनापा॑न्नत यदि-

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

न्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपन्त्रय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भ-
 यत भूत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुत्त-
 मामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्प-
 र्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाऽहोमुचं पुरोडा-
 शमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रा-
 येन्द्रियावतेऽहंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रे-
 यान्भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाऽहोमुचं निर्वपत्य-
 हंस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो
 यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयानुत (३) अत्रा-
 तृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनाप हते
 यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्धत्ते
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु
 समारम्भयते भूत्यै सा वा एषा विजितिर्नामे-
 ष्टियं एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजत उत्तमामेव
 विजितिं भ्रातृव्येण विजयते (४) ॥

(इन्द्रियावती भूत्या उत्तैकान्नपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविविः)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्येऽनुवाके काम्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ।

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञामिष्टिं विधातुं मस्तौति—

देवासुरा इति । युद्धायोद्युक्ता देवाः परस्पराभिदमन्नुवन्त्रोऽस्माकं मध्ये योऽ-
तिशयेन वीर्यवांस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारभामहे सम्पग्युद्धोपक्रमं कुर्वं(यं) इति ।
ततस्त इन्द्रमतिशयेन वीर्यवन्तं निश्चित्य तेनोक्तास्तदीयास्तिसस्तनूहंविभिस्वार्-
तवन्तः । तैश्च हविर्भिः क्रमेण पापविमोक्तं वैर्यपघातं सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः । त्रिवे-
कादशकापञ्चपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः संपद्यते । तेन च
त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्देवानिन्द्र आत्माधीनान्करोति । तच्चैश्वर्याय संपद्यते । ततो
देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविमोक्तशत्रुवधेन्द्रियधारणरूपामुत्तमां
विजितिं प्राप्नुवन् । विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणवद्देहोमुगादिविशेषणानि याम्यानु-
वाक्यागतशब्दाभिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि । अंहोमुवे म भरेमा
मनीषामित्यस्मिन्मन्त्रेऽस्त्यंहोमुक्शब्दः । वि न इन्द्रो मृधो जहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विमु-
धशब्दः । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः । अर्थपरत्वं तु विस्पष्टम् ।
पूर्वोक्तेषु प्रवदादिष्वपि प्रणोदनवत्त्वं शत्रुविबाधवत्त्वं प्रेत्यङ्मुखवत्त्वं योज्यम् ।
यस्माद्यजमानाद्भ्रातृव्यः श्रेयान्भवति स एव यजमानः पाप्मना गृहीतो भवति ।
स च प्रथमहविषा पापान्मुच्यते । समानेषु मध्ये यस्माद्यजमानादग्न्यः श्रेया-
न्भवति सोऽग्नो यद्यप्यभ्रातृव्यस्तथाऽप्येषोऽश्रेयान्यजमानः श्रेयस्त्वभै(मा)-
त्रसंपादितवैरित्वेन तेनान्येनाभिपण्णोऽभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्वमसहमानः
सन्नहमभिभूतोऽस्मीति क्लिश्नाति । स तु द्वितीयेन हविषा मृधस्तादृशाञ्चशत्रुव-
हते । तृतीयेन हविषेन्द्रियधारणं भवति । पूर्ववत्समुदितया त्रयस्त्रिंशत्संख्याया
यजमानस्य सर्वा देवताः स्वाधीना भवन्ति । तच्च भूत्यै संपद्यते । इष्टेर्नामोप-
दिश्य तद्देदनं प्रशंसति—

१ स. च. प्राङ्मुखवत्त्वं । २ क ध. क. 'प्येष श्रे' । ३ च. क. 'मजसं' । ४ स.
च. 'स्त्विं ते' ।

सा वा इति । विशेषेण जयन्त्यनयेति विजितिः । एतद्वेदिता भ्रातृव्येण सह युष्वा तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीमतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवांसुराः संयत्ता आसन्तेषां गायत्र्योजो बल-
मिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्संगृह्याऽऽदायापक्रम्या-
तिष्ठत्तैऽमन्यन्त यतरान्वा इयमुपावत्स्यति त इदं
भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मज्ञितिं देवा
दामित्यंसुराः सा नान्यतराऽश्वनोपावर्तत ते देवा
एतयश्चरपश्यन्नोजोऽसि सहोऽसि बलमसि (१)
आजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि वि-
श्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरिति वाव देवा असु-
राणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृजत य-
द्गायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत्तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः
संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठ-
यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यम्
(२) प्रजां पशून्वृजत तस्मादेताः संवर्गा इतीष्टि-
माहुर्यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या य-
जेताग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्
शतमासंजमेतेन यज्ञाऽभि मंशेदोज एव बलमि-
न्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्भ्रातृव्यस्य वृद्धे भवत्यात्मना
पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति (३) ।

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

(बलमस्तेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं पञ्चवत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये विजयार्थेष्टिः प्रोक्ता विजितिनाम(मि)क्ता ।

अथ तृतीये भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिं विधित्सुरादौ तदङ्गभूतं मन्त्रं पठितुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । ओजस्वगसृङ्मांसादिधातुभ्यो जातोऽष्टमो धातुः । तथा च संप्रदायविद्भिरुक्तम्—“ ओजो नामाष्टमी दशा ” इति । बलं शरीरशक्तिः । इन्द्रियं दृष्ट्यादिपाटवम् । वीर्यमुत्साहः । प्रजाः पुत्रादिकाः । पशवो गवादिकाः । देवासुरेषु युद्धार्थं गतेषु तदीयानोजःप्रभृतीन्पटुपदार्थान्गायत्री संगृह्य तदुभयेभ्योऽप्यङ्गम्य दूरे स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवाश्चासुराश्चैवमन्यन्त—उभयोर्वङ्गयोर्मध्ये यतरान्यदङ्गस्थितानियं गायत्री प्राप्स्यति तदङ्गस्थिता इदं सर्वैर्भयं प्राप्स्यन्तीति । तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विलक्षणेन शब्देनाऽऽहूतवन्तः । हे विश्वकर्माक्षिति देवानामाह्वानं, हे दाभीत्यसुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा तत्संबोधनं हे विश्वकर्माक्षिति । दम्नोति विरोधिनो हिनस्तीति दाभी तत्संबोधनं हे दाभीति । सा गायत्र्यन्यतरानुभयोर्दङ्गयोर्मध्ये कानपि पुरुषासौव प्राप्नोत् । ततस्ते देवास्तत्प्राप्त्युपायत्वेनैतद्यजुरपश्यन् । तदिदं यजुः पठति—

ओजोऽसीति । अत्र सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तूयते । ओजोबले व्याख्याते । सङ्गः संहिष्णुत्वं धैर्यम् । भ्राजो दीप्तिः । देवानां धाम स्वर्गः । नामेन्द्रादिकम् । विश्वमचेतनं कूर्त्तृकं जगत् । विश्वायुः कूर्त्स्तान्मयुकम् । सर्वे चेतनरूपं कृस्त्रं जगत् । सर्वाण्याशुच्याणि यस्य चेतनस्य जगतस्तत्सर्वाभ्युः । वैरिणोऽभिवर्तीत्याभिभूः । यथाम(नुमं)न्त्रेस्वार्थ(प्राप्यं) फलं दर्शयति—

इति वाचेति । अनेनवोकेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्री प्रसाद्य तत्प्रसादादसुराणामोजोआदिषट्कं विनाश्य स्वयं गच्छन्ववन्तः । अथेष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

१ अ. “तृयेण स्प” । २ क. घ. ङ. “वत्स्पर्व” । ३ क. घ. च. “तुम्ह” । ४ अ. “हममिति” । ५ क. घ. ङ. “युद्धं ग” ।

(गार्मुतचक्रविधिः)

यद्गायत्रीति । विधास्यमानाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामद्वयम् । यस्मा-
द्गायत्री सर्वमादायापक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुता सती सर्वमानीतवती तस्मात्तेन
मन्त्रेण हविरभिमुख्य क्रियमाणेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा ।
सदीपाक्षरेष्वर्धमासेषु च चतुर्विंशतिसंख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर
एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यतिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेरितिष्ठिः । यस्मा-
देतयेष्ट्या देवा असुराणां संबन्धोजभादिषट्कं वर्जितवन्तस्तस्मात्सम्यग्बुध्यते
विनाश्यतेऽनेनेति संवर्गनामकोऽयं यागः । इदानीं विधत्ते-

यो भ्रातृभ्यवानिति । संवर्गः सः रायं जयेति याज्यायां संवर्गशब्दश्रव-
णाद्वैरिसंबन्धोजभादिवर्जनहेतुत्वाच्चायमाग्निः संवर्गः । पूर्वपठितमोजोऽसीत्यादि-
मन्त्रं विनियुह्यते-

तः श्रुतमिति । तं पुरोडाशं श्रुतं पक्वमासन्नं वेद्यामासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयैतत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

बृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात्सृष्टाः परा-
चीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्ता बृहस्पति-
श्रान्ववैताः सौऽब्रवीद्बृहस्पतिरनया त्वा प्रतिष्ठा-
न्यथ त्वा प्रजा उपावत्स्यन्तीति तं प्राति-
ष्ठत्ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त यः
प्रजाकामः स्यात्तस्मा एते प्राजापत्यं गार्मुतं
चरुं निर्वपेत्प्रजापतिम् (१) एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति
प्रजापतिः पशूनसृजत् तैऽस्मात्सृष्टाः पराश्च

(गार्मुतचरुविधिः)

आयन्ते यत्रावसन्ततो गार्मुदतिष्ठत्तान्पूषा चान्व-
वेताः सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठार्थं त्वा
पशवं उपावत्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽ-
ब्रवीन्मम वै (२) अरुष्टपच्यमित्युभौ वां प्र
तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रार्तिष्ठत्तौ वै प्रजापतिं पशवं
उपावर्तन्त यः पशुकामः स्यात्तस्मा एतः सोमा-
पौष्णं गार्मुतं चरुं निर्दिपेत्सोमापुषणाविव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः
सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयति (३) ।

(वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा वीणिं च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अत्र द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धमानस्य विहिता संवर्गेष्टिस्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे गार्मुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । ताः पराङ्मुखत्वेनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासं कृ-
वत्यस्तत्र देशे भाण्डक्षालनादिनिष्कासपात्रेन ततो देशाद्गर्भुत्संज्ञकमरुष्टपच्यपर-
ण्यमुद्ररूपं धान्यमुदतिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुगतवन्तौ ।
अत्र चकारादमाप्नातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्चयिते । तदा प्रजापतिं प्रति
बृहस्पतिरेवमब्रवीत् । अनया गार्मुतधान्यरूपया त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेन प्रति-
ष्ठितं करोमि, ततो धान्यवन्तं त्वां तदर्थिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीयुक्त्वा तं
प्रजापतिं प्रति प्रतिष्ठितवान् । ततो धान्यवन्तं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा
उपगताः । विधत्ते—

(चित्रायामस्योपहोममन्त्राः)

यः प्रजाकाम इति । अथ पशुकामस्य सोमापौर्णा गार्मुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । पशुनिवासस्थानेऽपि भक्षितवृणशेषगोमयादिपातेन गर्भुत उत्पत्तिः । तथा गर्भुता प्रजापतिः वृषणं सोमं च प्रतिष्ठाप्य पशूनासवान् । अथेहि विधत्ते—यः पशुकाम इति ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैश्वीर्यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्ने गोभिर्न आ गृहीन्दीं पुष्ट्या जुषस्व
नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः सह-
स्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पुषा पत्वा
वसु । धाता ददातु नो रयिमीशानो जगत-
स्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् । त्वष्टा यो
वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणा-
युतेन च । येन देवा अमृतम् (१) दीर्घं
अश्वो दिग्यैरयन्त । रायस्पोष त्वमस्मभ्यं
गवीं कुलिं जीवस आ युवस्व । अभिर्गृह-
पतिः सोमो विश्ववनिः सविता सुमेधाः
स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते भृत्यो मागस्तेन
सह ओज आक्रममाणाय धेहि श्रेष्ठयात्पथो
मा योषं मुधा भूयास स्वहा (२) ॥

(चित्रायागस्योपहोममन्त्राः)

(अमृतमध्यात्रिशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापश्चार्धिनोरुक्तश्चतुर्थे गार्मुतभरुः ।

अथ व्यवहितेन षष्ठेन चित्रायागं विधित्पुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रा-
न्यठति ।

कल्पः—‘ चित्राषौण्मासे चित्रामिष्टिं निर्वपेदाम्रेयादीनि सतामे गोभिर्न जा
गहीत्येतेनानुवाकेनोपहोमाः ’ इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गोभिरिति । हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्प्रत्यागसागच्छ । हे इन्द्रो
पशुपृष्ट्या नोऽस्माञ्जषस्व धीणम् । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु भर्ता पशूनां धार-
विता भवतु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—सवितेति । पशूनां सहस्रं यस्यास्त्यसौ सहस्रिवः ।
तादृशो यः सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणद्भृशं रमताम् । पशुपोषकस्य देव
आगच्छतु । वस्तु धनमपि आगच्छतु । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

धातेति । सर्वस्य विधाता जगतः पालक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रथिं धनं ददातु ।
स ईश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन धनेन वाधनद्भृशं भजतु रक्षतु । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

त्वष्टा य इति । यस्त्वष्टा वृषभः भेष्टो वृषा कामानां वर्णिता सोऽस्माकं
गृहेषु पशूनां सहस्रेणामृतेन च सह रारणद्भृशं रमताम् । पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

येन देवा इति । हे राघस्येष धनपोषक येन त्वया देवा अमृतं पीमूर्ध
दीर्घं सुपूर्णं श्रवः कीर्तिहेतुभूतमन्नं दिव्यैरयन्त स्थापितवन्तः, तादृशस्त्वमस्म-
दर्थं गवां कुलिं संघं जीवसे जीवनार्थमायुषस्वाऽऽनीय मिश्रय । षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अग्निर्गृहपतिरिति । अग्निस्मद्गृहस्याभिपतिः । सोमो विश्वं वनते भजत
इति विश्ववनिः । सविता शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । इत्येभ्य इदं स्वाहुत-
मस्तु । सप्तममन्त्रपाठस्तु—अग्ने गृहपत इति ।

हे गृहपतेऽग्ने घृतमर्हतीति घृत्यो यस्ते भागस्तेन सह ओजोऽष्टमघातुरूपं
शरीरसारमाक्रममाणायानुतिष्ठते यजमानाय धेहि स्थापय । यजमानोऽहं श्रेष्ठ्या-
त्पथः श्रेष्ठानां मार्गकर्तृणां संवन्धिनोऽस्मादनुष्ठानमार्गान्मा योषं विद्युको मा
भूवं, मूर्धा यजमानानां मध्ये शिरोवदुत्तमो भूयासं, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अग्ने गोभिस्तूपहोमाश्चित्रायामे हि सप्त ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चगोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा
अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं चित्रा य
एवं विद्वाश्चित्रया पशुकामो यजेत प्र
प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जयिते प्रैवाऽऽग्नेयेन वाप-
यति रेतः सौम्येवं दधाति रेत एव हितं त्वष्टा
रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै
दैव्यं मिथुनं दैव्यमेवासौ (१) मिथुनं
मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवाल्यै
चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः खलु वै
वाक्पुष्टिमेव वाचमुपैत्यैन्द्र उत्तमो भवति
तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवीर्षि भवन्ति
सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दा-
स्युभयस्यावर्द्ध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै

(चित्रायागविधिः)

देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं दधति
पुष्यति प्रजयां पशुभिरथो यदेता आहुतीर्जु-
होति प्रतिष्ठित्यै (२) ॥

(अस्मै त एव द्वादश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रायागस्योपहोममन्त्राः षष्ठम ईरिताः ।

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते—चित्रया यजेतेति । चित्रेति यागस्य नामधेयम् ।
सा च चित्रा भूमिस्वरूपा । यस्मात्कारणादस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातमाधिक्ये-
नोत्पद्यते तेन चित्रपाण्युत्पादनेनेयं भूमिश्चित्रा । तद्वदिचित्रप्रजापशुहेतुत्वाद्या-
गोऽपि चित्रेत्युच्यते ।

चित्रायाः स्वरूपभूतान्सप्त यागविशेषान्विधातुं तद्विधिं क्रमेणोक्तमस्ति—

प्रेवाऽऽग्नेयेनेति । अत्राऽऽग्नेये हविषा प्रवापयति प्रकर्षेण पशुत्पत्तिबीजं
मक्षिपति । सौम्येन हविषा व्रीह्यादिवीजेषु गोमयमिव प्रजादिवीजेषु षोडशं
रेतो धारयति । तृतीयहविदवता त्वष्टा च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण वि-
करोति । अतः सरस्वतीदेवताकः सरस्वदेवताकश्चेत्भूमौ सारस्वतौ भवतः ।
एतच्च द्वयं स्त्रीपुरुषरूपत्वादेवतासंबन्धि मिथुनम् । तस्य हविषां मध्येऽनुष्ठामेन
यजमानार्थं दैव्यं मिथुनं गृहमध्ये संपादितवान्भवति । तच्चोत्पन्नानां प्रजानां
पशूनां च पुष्ट्यै संपद्यते, प्रजानां पशूनां च प्रजननायोत्पत्तये संपद्यते । तच्च
सिनीवात्यै चरुः कर्तव्यः । सिनीवात्या वाक्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । वाचः पुष्टि-
हेतुत्वं सभामध्ये पण्डितेष्ववलोक्यते । तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाचं प्रा-
प्नोति । ऐन्द्रो यागधरमः कर्तव्यः । तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवात्याः स्त्री-
त्वेन च तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति । अत्र द्रव्यविशेषाः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्याः ।

पाठमाप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति—

१ स. च. "ष्टा निहि" । २ स. च. ततः । ३ क. ब. ड. च. "तः स्त्री स" । ४ क.
घ. ड. च. "ताका स" ।

(चित्रायागविधिः)

समेतानीति । गोपुरुषाभ्राजाविगर्दभोष्ट्रा ग्राम्याः । द्विखुरभापदपाक्षिसरी-
सुषहस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य-
रुद्धान्ति । उभयस्य पशुसंघस्य च्छन्दःसंघस्य च ।

अग्रे गोभिर्न आ गहीत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमान्विधत्ते—

अथैता इति । एते वै मन्त्रोक्ता अग्नीन्द्रादयः ।

अत्र भीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणो रुढेरग्नीषोमीयके पशौ ॥

द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्ठान्यबाहिष्पवमानेषु तत्तथा ” ॥

“ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छ-
न्दवद्यौगिकः, किंतु रुढ्या चित्रस्त्रीत्वमभिधत्ते । ततो न पूर्वव्याख्येन नामत्वम् ।
तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानूद्य
तस्मिन्पशौ चित्रस्त्रीत्वगुणो विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति
द्वावेतौ गुणौ । तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम्—

“ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ ” इति ।

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म विधीयते तदा
गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं
भवति । चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो
धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि
षडाम्नातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयो-
र्दध्यादिद्रव्यमजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य
चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत ।

(चित्रायागविधिः)

अग्नीषोमीयेपथनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतपक्रिये प्रतज्येयाताम् । लिङ्-
पत्वयस्य चानुवादत्वाङ्गीकारान्मुख्यविध्यर्थो बाध्येत । तस्माच्चित्रापदं कर्म-
नामधेयम् । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा बहिष्पवमानशब्द आम्पशब्दे
पृष्ठशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

‘चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्मृर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।

पुंसप्रवृत्त्यादिनो(नाऽ)पेते प्रतिबन्धे भवेत्कलम् ॥

काम्यकर्मण्येवं श्रूयते—‘चित्रया यजेत पशुकाम ऐन्द्राग्रमेकादशकषाढं
निर्वपेत्प्रजाकामः’ इति । तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं
पश्वादिकलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः, तर्हि चित्रा-
दिरपि तथाऽस्त्विति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्य-
त्वादभुताऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यत
इति नियमो न श्रुतो नापि किञ्चित्तस्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्वादि-
फलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्वाद्यला-
माद्वैधं चित्रादिकलमामुष्मिकमेवेति चेन्न । प्रतिग्रहदेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपमु-
क्तत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति त्वामुष्मिकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्यस्ति वाऽत्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥

याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमाज्रायेते—‘सारस्वतौ
भवत एतद्वै देव्यं मिथुनम्’ इति । सारस्वती च सरस्वाधेति विगृह्य तमाते
कृते पुमान्स्त्रियेतिसूत्रेणैकशेषात्सरस्वन्ताविति भवति । तौ देवते ययोर्योग-
योस्तौ सारस्वतौ यागौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । तयोर्या-

गयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकप्राप्ताः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा
प्रथमं निर्वापः कार्यः । कुतः । भृत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियाम-
कस्माभावादिति प्राप्ते । ब्रूमः—हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याग्यानुवाक्ये
आम्राते—‘ य णो देवी सरस्वती ’ ‘ आ नो दिवः ’ इति । पश्चात्पुंदेव-
तायाः ‘ पीपिवास्तः सरस्वतः ’ ‘ ये ते सरस्व ऊर्मयः ’ इति । अनेन
याग्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते ।
ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव
प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मरुतमसि मरुतामोजोऽपां धारं भिन्धि-
रमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणं
सुवृक्तिम् । येन शर्ध उग्रमवसृष्टमेति तदंश्विना
परि धत्तं स्वस्ति । पुरोवातो वर्षाञ्जिन्वरावृ-
त्स्वाहा वातावद्वर्षाञ्जिरावृत्स्वाहा । स्तनयन्वर्ष-
न्भीमरावृत्स्वाहाऽनशन्यवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्त्वेव-
रावृत्स्वाहाऽतिरात्रं वर्षन्पूतिरावृत् (१) स्वा-
हा बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहाऽऽ-
तपति वर्षन्विराडावृत्स्वाहाऽवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्ष-
न्भूतरावृत्स्वाहा मान्दा वाशाः शुन्ध्युरजिराः ।
ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः ।
मित्रभूतः क्षत्रभूतः सुराष्ट्रा इह माऽवत ।

(कारीरीष्टिविधिः)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप न ह्या-
मि (२) ॥

(पुर्तिरावृद्धिर्वास्तिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पशुकामस्य चित्राख्यो यागः षष्ठे निरूपितः ।

अथ सप्तममारभ्य दशमान्तैश्चतुर्भिरनुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र
तावत्सप्तमेऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

कल्पः—‘ कारीर्या वृष्टिकामो यजेताग्नीनन्वाधायपरिणाऽऽहवनीयं दक्षि-
णाऽतिक्रम्य यजमानो मरुतमसि मरुतामोज इति ऋष्णं वासः ऋणतृषं परि-
धत्ते ’ इति । पाठस्तु—

मारुतमसीति । हे ऋणवासस्त्वं मरुतसंबन्ध्यसि, वस्त्रे प्रक्षिप्तस्य ऋण-
व्यमिश्रस्य जलस्य मरुद्भिः शोषणीयत्वात् । अत एव मरुतामो जो बलमसि,
मेघेषु प्रतिबद्धानामपां धारामृदिष्य प्रतिबन्धरूपं मेघं भिन्धि ।

कल्पः—‘ रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिमीवति पुरोवातमेव
जनयति ’ इति । प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति । पाठस्तु—

रमयतेति । हे मरुतः श्येनं श्येनवत्प्रबलमिति पुरोवातं रमयत कीदृशम् ।
कीदृशम् । आयिनमागच्छन्तं, मनोजवसं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं,
वृष्णमुदकस्य वर्षमितारं, सुवृत्तिं सुष्ठु पाश्चात्यवातस्य वर्जयितारम् । येन
पुरोवातेनावसृष्टं मेघेभ्यो मोचितं जलमुग्रं तीव्रधारारूपं भूत्वा शर्धः शीर्णम-
तिशोषेण हिंसितमेति प्राप्नोति । तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वशान्त्वयः ।
हेऽश्विनौ देवभिषजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेमकरं यथा भवति तथा परितो धार-
यतम् ।

कल्पः—‘ पुरोवातो वर्षन्नित्यष्टौ वातनामानि हुत्वा ’ इति । पाठस्तु—

पुरोवात इति । यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं प्रवर्तयन्नित्यन्वः प्रजाः प्रीणयन्ना-
वृदावर्ततां, तस्मै स्वाहुतमस्तु । वातावत्प्रवातेन युक्तं अग्नस्तीव्रधारामुक्तः स्तन-
यन्गर्जन्भीमो गर्जनाधिक्येन भयंकर इव, अनशानि प्राणघातकोऽशनिर्यथा न

(कारीरीष्टिविधिः)

पतति तथाऽवस्कूर्जज्वसेचनेन शब्दयन्, दिद्युद्विद्युलक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः, त्वेषो वर्षधारया सस्यक्षेत्रादेर्दीपिकः, अतिरात्रं रात्रिमतीत्य दिवारात्रमित्यर्थः । पूर्वमिहीतत्वं पूरयिता । अयं वातो बहु यथा भवति तथाऽवृषाद्धार्ययत्किलेति श्रुतो जनेषु लघ्यातः । आतपति आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः । अवस्कूर्जन्दिद्युदिति शब्दौ व्याख्यातौ । आदरार्थं पुनर्वचनम् । इत्थंभूतो यथोक्तगुणैर्युक्तः सन्सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः ।

कल्पः-‘ अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्यं तस्मिन्वर्जं-
रक्तकून्करीरक्तकून्वा मान्दा वाशा इति कृष्णमधुषा संयुज्य तिस्रः पिण्डीः कृत्वा
मुष्करपत्ताशैः संवेष्ट्य ’ इति । पाठस्तु-

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येकादशाणां नामानि संबुद्ध्यस्तानि ।
वाशयो हे आपो ययूमिहास्मिन्कर्मणि मापवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्ष-
हेतवः । वाशाः शब्देन वर्षणजन्येन युक्ताः । शुन्ध्युः शुद्धिहेतवः । अजिराः
प्रवाहरूपेण गमनशीलाः । ज्योतिष्मतीः शुक्लरूपयुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रका-
शाच्छादनेन तमो यथा भवति तथा स्वरन्त्यो गच्छन्त्यः । उन्दतीर्भूमिं क्लेद-
यन्त्यः । सुफेना जलप्रवाहबाहुल्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मित्रभूता ओषधी-
र्विभ्रति पोषयन्तीति मित्रभूतः । क्षत्रं देशाधिपतिं राजानं सुवृष्टिजन्यसंतोषेण
विभ्रति पोषयन्तीति क्षत्रभूतः । सुष्टु शोभनं सस्येन संपूर्णं राष्ट्रं यातां ताः
सुराष्ट्राः ।

कल्पः-‘ समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तौ वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति कृष्णेन
दामोपनसति ’ इति । पाठस्तु-

वृष्णो अश्वस्येति । हे रज्जो त्वं वृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वरूपस्यै-
वास्य कृष्णाजिनस्य संदानं दृढबन्धनसाधनमसि । अतो वृष्टिसिद्धयर्थमनेन
संदानेन हे कृष्णाजिन त्वामुपनसामि बन्नामि । अत्र विनियोगसंग्रहः-

‘ कारीर्यां मारुतं कृष्णं स्वामी धारयते पटम् ।

रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥

पुरोऽष्टाबाहुतीर्हुत्वा मान्दाः संयौति सक्तुकम् ।

वृष्णः संनस्यते सक्तुं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्म-
ण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपीं
नपादाशुहेमन् । उद्रो दत्तोदधिं मिन्त दिवः
पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो बृष्टचाऽ-
वत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
वाहेन । पृथिवीं यद्व्युन्दन्ति । आ यं नरः
सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमञ्जुच्यवुः । वि
पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति
(१) बृष्टयः । उद्दीरयथा मरुतः समुद्रतो
युयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । न वो दस्त्रा
उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृ-
त्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ।
अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ।
उन्नम्य पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नमः । उद्रनो
दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दत्तिम् । ये
देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिवि-
भागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा
विंशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विंशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विश्वतिथिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदयितैत्तिरीयसंहितायः द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रोच्याङ्गमन्त्राः कारीर्या सप्तमे समुदीरिताः ।

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्पः—‘ उत्करे प्रागीषं विगधमनोवस्थितं मदति[त्रि]च्छदीषीत्यर्थो
(दिष्कमथो) देवा वसव्या इति पूर्वस्यां गद्यायां कृष्णाजिनमाबध्नीयादहो-
रात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः शर्मण्या इति
मध्यमायामाबध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न
वर्षेद्देवाः सपीतय इति जघन्यायामाबध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षे-
त्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवींषि निर्वपति
इति । पाठस्तु—

देवा वसव्या इति । अत्रोद्गो दत्तेत्येष त्रयाणां मन्त्राणां शेषत्वेनानुषज्यते ।
हे देवा उद्गो दत्तोदकानि प्रयच्छत । कीदृशा देवाः, वसव्याः प्रजानां वासयि-
तारः । क एते देवा इत्युच्यते—अग्ने सोम सूर्येति । एवमादिका हे देवा इति
पूर्वज्ञान्वयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उदधिं भिन्त, उदकं धीय-
तेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेघस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः
लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या
नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मित्रावरुणार्थमन्नित्येवमादयो हे देवाः शर्मण्याः
सुखप्रदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वपां नपादुदकानामविनाशयितराशुहे-
मञ्शीघ्रगत इत्येवमादयो हे देवाः सपीतयः समाना पीतिः सोमपानं येषां ते
सादृशा इति व्याख्येयम् ।

कल्पः—‘ उपहोमकाले दिवा चित्तमः कृण्वन्तीति प्रतिमन्त्रं पिण्डीराबध्नाति
जुहोतीत्येके ’ इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

दिवा चित्तम इति । यदा देवाः पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं
बहता पर्जन्येन दिवाऽपि तमः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

आ यमिति । नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्टु हविषो दातारो ददा-
शुषे हविर्दत्तवते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशमुदकधारकं मेघं दिवः सकाशा-
दात्रुष्यवुः समन्ताच्छ्यावितवन्तः प्रसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकोऽपि
पर्जन्या बहवो मेघा भूत्वा रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुलक्ष्य विविधां वृष्टिं
सृजन्ति । बहुपर्जन्यभावाभिप्रायेण बहुवचनम् । ताश्च वृष्टयो धन्वना मरुभूमावु-
दकरहितायां यन्ति पवर्तन्ते । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

उदीरयथा इति । हे मरुतो यूयं समुद्रसदृशान्मेघाद्वृष्टिमुदीरयथोत्पादयत ।
ततः पुरीषिणः पांसुयुक्तान्भूमिदेशान्वपर्ययाऽऽप्लावयथ । हे दत्ता भूमिशोषमुपश-
पयितारो मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते ।
किं कुर्वतां युष्माकं, शुभं यातां जगदनुग्रहरूपमिदं मङ्गलकार्यं प्राप्नु-
वताम् । किंच, इतरेषां देवानां रथा अन्ववृत्सत भवदीयान्स्थानानुवर्तन्तां, वृष्टिं
दातुमस्मदीये कर्मणि रथानारुह्य युष्मासु समागच्छत्सु पृष्ठतः सर्वेऽप्यन्ये देवा
रथानारुह्य समागच्छन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः—“ उरकरे कृष्णामापकां स्थालीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति, यदि
भिद्येत वर्षिष्यतीति विद्यात् ” इति । पाठस्तु—

सृजा वृष्टिमिति । हे मरुत्संघ दिवः सकाशाद्वृष्टिं सृज । अद्भिः समुद्र-
सदृशं वह्निदाहमन्तरेणाऽऽतपेन शुष्कमिमं कुम्भमापूय समन्तात्पूरय ।

कल्पः—“ अनउपस्तम्भने शङ्कनौ वा कृष्णाऽविर्बद्धा भवत्यब्जा असीति तौ
मोक्षति ” इति । पाठस्तु—

अब्जा असीति । हेऽवेऽब्जा उदकाब्जाताऽसि मातृपित्रुदकादेतोरूपेण
परिणतादुत्पन्नाऽसि । किंच, प्रथमजा असि सुवर्मानुप्रसारितादादित्यावरकतमो-

१ स. च. °ति । दिवा चिद्दिनेऽपि तमो दुर्दिनान्वकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन
मेघेनोदकपरिपूर्णेन मरुतः पृथिवीं यदा व्युन्दन्ति क्लेदयन्ति मेघा वा वृष्ट्योदकप्रवाहरूपं
दुर्विन् कुर्वन्तु । भूक्लेदनार्थं यं । २ स. च. हविषां । ३ स. घ. च. °नार्थ । ४ स.
°ष्णाम् । ५ क. घ. ङ. च. °ति तामभिकन्देत ” इ° ।

माणात्प्रथममपहतादुत्पन्नाऽसि । “ तस्य यत्प्रथमं तमोऽपान्नन्ता कृष्णाऽऽविरम्-
बत् ” इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेघसंबन्धि बलं वृष्ट्युत्पादनसामर्थ्यमसि ।
त्वय्याक्रन्दन्त्यां वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

कल्पः-“ उत्करे वर्षाहुस्तम्बं प्रतिष्ठाप्योन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षांक्षां
बुहोति ” इति । वर्षाहुः पुनर्नवा । पाठस्तु-

उन्नम्भयेति । हे पुनर्नवे पृथिवीमुन्नम्भयोत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि
भवमिदं नभ आकाशवद्व्याप्तं मेघमण्डलं भिन्धि विदारय । विदार्य च दिव्यस्य
दिवि भवस्योद्गन् उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या उत्पादक
हे देव त्वमशानः सन्दर्ति विसृजोदकपूर्णदृतिसमानं मेघं वर्षणाय विसृष्टद्वारं
कुरु ।

कल्पः-“ ये देवा दिविभागा इत्युपर्याहवनीये कृष्णाजिनमवधूनोत्सूर्ध्वग्रीवं-
बाहिष्ठाद्विशसनम् ” इति ।

पाठस्तु-ये देवा इति । लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं यज्ञं प्राविश्य तस्य-
निष्पादकं क्षेत्रं सामान्येनाऽऽविश्य ततः प्रतिकक्षेत्रमनु च विशेषेण विशन्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

वृष्टिप्रदायां कारीर्या देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।

दिनत्रये चर्मबन्धः शकटस्थे छदिस्रये ॥

उद्ग्नो दत्तेति वाक्यं तु त्रयाणां शेष इष्यते ।

दिवात्रिभिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥

स्थालीमद्भिः पूरयित्वा ह्यब्जाः प्रोक्षत्यार्विं स्थिताम् ।

उन्नं पुनर्नवाहोमो ये चर्माग्नौ तु धूयते ॥

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

म॒रु॒तम॑सि म॒रु॒ता॒मोज॒ इति॑ कृ॒ष्णं वा॑सः
 कृ॒ष्णतृ॑षं परि॑ धत्त ए॒तद्वै वृ॒ष्ट्यै रू॒प॒ः स॒रूप॑
 ए॒व भू॒त्वा प॒र्जन्यं॑ व॒र्षय॑ति र॒मय॑त म॒रुतः॑
 इ॒येन॑मा॒यिन॒मिति॑ पश्चाद्वा॒तं प्र॑ति मी॒वति॑ पुरो॒-
 वा॒तमे॒व ज॑नयति व॒र्षस्या॑व॒रुद्ध॑त्यै वा॒तना॒मानि॑
 जु॒होति॑ वा॒युर्वै वृ॒ष्ट्या ई॒शे वा॒युमे॒व स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति स ए॒वास्मै॑ प॒र्जन्यं॑ व॒र्ष-
 य॒त्यष्टौ॑ (१) जु॒होति॑ च॒तस्रो॑ वै दि॒शश्च॑त॒-
 सोऽवा॑न्तर॒दिशा॑ दि॒ग्भ्य ए॒व वृ॒ष्टिः सं प्र॑
 च्या॒वय॑ति कृ॒ष्णाजि॑ने सं यौ॒ति ह॒विरे॒वाकर्॑-
 न्त॒र्वेदि॑ सं यौ॒त्यव॑रुद्ध॒त्यै यती॑ना॒मघ॑माना॒नाः
 शी॒र्षाणि॑ प॒राऽप॑त॒न्ते ख॒र्जूरा॑ अ॒भव॑न्ते॒षाः र॑सं
 ऊ॒र्ध्वोऽप॑त॒त्तानि॑ क॒रीरा॑ण्य॒भव॑न्त॒सौम्या॑नि वै
 क॒रीरा॑णि सौ॒म्या ख॒लु वा आ॑हु॒तिर्दि॒वो वृ॒ष्टिः
 च्या॒वय॑ति य॒त्क॒रीरा॑णि भ॒वन्ति॑ (२) सौ॒म्य-
 ये॒वाऽऽहु॑त्या दि॒वो वृ॒ष्टि॒मव॑ रु॒न्धे मधु॑षा सं
 यौ॒त्यपां॑ वा ए॒ष ओष॑धीनाः र॒सो य॑न्म॒ध्वद्भ्य॑
 ए॒वौष॑धी॒भ्यो व॑र्ष॒त्यथो॑ अ॒द्भ्य ए॒वौष॑धी॒भ्यो
 वृ॒ष्टिं नि॑ न॒यति॑ मा॒न्दा वा॑शा इति॑ सं यौ॒ति
 ना॒मधे॒यैरे॒वैना॑ अ॒च्छे॒त्यथो॑ यथा॑ ब्रू॒याद॑सा॒वे-
 ह॒त्ये॒वमे॒वैना॑ ना॒मधे॒यैरा॑ (३) च्या॒वय॑ति

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप
 नहामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः
 कृष्ण इव खलु वै भुत्वा वर्षति रूपेणैवैनं
 समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

(अष्टौ भवन्ति नामधेयैरैकान्तविशेषश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे पूर्वभागस्थाः सप्तमानुवाकोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तत्र यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते-

भारुतमसीति । तूषा वस्त्रस्य दशास्ताः कृष्णा यस्य तत्कृष्णतूषम् । जल-
 पूरितैर्मधैरादित्यप्रकाशे सर्वत आवृते सति वृष्टेः स्वरूपं कृष्णं भाति । यजमा-
 नोऽपि कृष्णवस्त्रप्रावरणो वृष्टिसमानरूपः सन्पर्जन्यं वर्षयितुं प्रभुर्भवति ।

मन्त्रान्तरं विनियुक्ते-

रमयतेति । प्रतिधीवति प्रतिबध्नाति ।

पुरोवातो वर्षन्त्रित्यादिमन्त्राणां त्रिनियोगं दर्शयति-

वातनामानीति । जिव्वरुग्ररित्यादीनि वायोर्नामानि तदुद्देशेन होमे सति
 यो वायुर्वृष्टेरीश्वरः स तुष्टः सन्वर्षयति ।

पाठप्राप्ता मन्त्रसंख्यां प्रशंसति-

अष्टौ जुहोतीति । मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सकृन्नां संयवनं यदिधास्यवे
 तस्याऽऽधारं विधत्ते-

कृष्णाजिने इति । प्रकृतौ कृष्णाजिने हविःस्वरूपान्वाहीनवहन्ति तण्डु-

(करीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

लान्पिनष्टि च । अतोऽत्रापि कृष्णाजिने संयवने वा हविः कृतं भवति । देश-
विशेषं विधत्ते—

अन्तर्वेदीति । वेदेर्वाहिः संयवने यज्ञभूमिपविश्य हविर्नावरुध्यते ।

करीराणि विधातुं प्रस्तौति—

यतीनामिति । पारमहंस्यरूपं चतुर्थाश्रमं प्राप्तानां येषां यतीनां मुखे ब्रह्मा-
त्मप्रतिपादको वेदान्तशब्दो नास्ति तान्यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः श्रम्यः प्रायच्छत् ।
तथा कौपीतकिन्नाल्लणोपनिषदीन्द्रस्य प्रतिज्ञां समाम्नायते—‘ अरुन्मुखान्यसी-
न्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् ’ इति । पतितत्वात्तेषां तथात्वं युक्तम् । तथा
च स्मर्यते—

‘ नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशयः ’ ॥ इति ।

तेषां च सालावृकैर्भक्षणं षष्ठकाण्डे समाम्नायते—“ इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः
प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन् ” इति । वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना
नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदिसमीपे भक्षणम् ।
सालावृकैरयमानानां यतीनां यानि शीर्षाणि कपालस्थानि भूमावपतन्, तानि
स्वर्णरवृक्षत्वेनोदभवन् । ये तालाभिधाना महास्वर्जुरास्तेषां फलानि शिरःकपाल-
सदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां फलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमावपतत् । पतित्वा च
सोमलतासदृशीनां लतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्कुररूपाणि करीरशब्दाध्या-
न्यभवन् । अत एव सोमाङ्कुरसदृशत्वासौम्यानि करीराणि, तदाङ्कुरसौम्या
सती दिवः सकाशोद्वाष्टिं प्रस्थावयति ।

“अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिः ” ॥ इति स्मृतेः ।

सक्तूनां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—यत्कररीराणि ।

संयवनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा समिति । माक्षिका हि नानाविधेभ्यः पुष्पेभ्यो रसानादाय मधु

कुर्वन्ति । तेषां च रत्नानामोषधिजन्यत्वाद्द्रवत्वाच्चोभयसारत्वम् । मन्त्रेण संय-
जनं विधत्ते—

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येषां नामानि तैरेना अभिमुखत्वेन ग्रामोति ।
किंच, हे देवदत्त समागच्छेति यथा लोके ब्रूयादेवमेवैनौ अपः स्वनामभिराच्या-
वयति । कृष्णाजिनबन्धनमन्त्रं व्याचष्टे—

कृष्णो अम्बस्येति । यथाऽथो वृषा सेचनसमर्थ एवं पर्जन्योऽपि सेचनस-
मर्थः सैश्वर्यपूर्णो(रणे)न कृष्ण एव भूत्वा पश्चाद्वर्षति । अतः कृष्णेन रज्जु-
कृष्णेन पर्जन्यं समृद्धं करोति । तच्च वर्षस्यावरोधाय संपद्यते ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपर्जन्य-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये [द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपी-
तय इत्या बध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमि-
च्छति यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि न
वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरु-
णावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं
वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन
मागधेयेनोष धावति तावेवास्मै (१) अहो-
रात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽग्नेये धामच्छदे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं
सौर्यमेककपालमग्निं इतो वृष्टिमुदीरयति

(कारीर्युत्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

मरुतः सुष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावा-
 दित्यो न्यह्राश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति
 धामच्छादिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता वै देवता
 वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति ताः (२) एवास्मै पजन्त्यं वर्षयन्त्युता-
 वार्षिष्यन्वर्षत्येव सृजा वृष्टिं दिष आऽद्भिः
 संमुद्रं पुणेत्याहेमाश्चैवामूश्वापः समर्धयत्यथो
 आभिरेवामूरच्छैत्यब्जा आसि प्रथमजा बलमसि
 समुद्रियमित्याह यथायजुरेवैतदुज्जम्भय प्रायि-
 वीमिति वर्षाक्षां जुहोत्येषा वा ओषधीनां
 वृष्टिवनिस्तयेव वृष्टिमा च्यावयति ये देवा
 दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम
 एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति (३) ॥

(अस्मै धावति ता वा एकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

शाक्याङ्गमन्त्राः कारीर्या व्याख्याता नवमे स्फुटम् ।

अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण च्छदित्वये सक्तबन्धनार्थं मन्त्रान्विनियुङ्क्ते-

देवा इति । तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रतिदिनं वृष्टिभिश्छति ।

तत्र वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया सक्तहोमं पुरोडाशनिर्वापं च विधत्ते-

यदि वर्षेदिति । तावत्येव सक्तुबन्धने कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्त्रेण पिण्डीजुहुयात् । प्रथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डत्रयहोमेनैव कर्मसमाप्तिः । तथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । त्रिष्वपि दिनेषु वृष्ट्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनिर्वापं कुर्यात् ।

अहोरात्रावसक्तं भवतीति वदता सूत्रकारेणात्यन्तसंयोगवाचिनीं द्वितीयां प्रमुञ्चनेनाहोरात्रयोर्निरन्तरं बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादेनोचयति-

अहोरात्रे इति । अह्नः सूर्यप्रकाशयुक्तत्वान्मिवत्वम् । रात्रेरन्धकारेण लीनं (णाऽऽवरक)त्वाद्वरुणत्वम् । पर्जन्यश्चाहोत्राभ्यामन्तरेण वर्षितुं न क्षमः । कुतः । कालान्तरस्याभावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्षिष्यतीति ज्ञातुमशक्यत्वान्निरन्तरं बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ।

हविर्निर्वपेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति-

अग्नय इति । धामा ह यत्ते अजरेति याज्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वाद्धामच्छदग्निः । तदर्थस्तु धामान्यस्मद्गृहादीन्यन्धकारापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छादयतीति धामच्छत्तस्मै निर्वापः । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति स्मृत्यनुसारेणाग्निरस्माहोकादाहुत्यादित्यद्वारा वृष्टिमुत्पादयति । सृष्टामुत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यश्च तत्र नयन्ति । यस्मिन्कालेऽसावादित्यो न्यग्भूतैस्तीव्रै रग्निभिः परित आवर्ततेऽतिशयेन संतापं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति । वर्षन्स धामानि गृहादीन्याच्छादयन्निव बहुलभेद्युक्तो भूत्वा वर्षति । तथा सत्यग्निर्मरुत आदित्य इत्येता एव देवता वृष्टिनिमनयाय समर्थाः । ताश्च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति । यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावर्षिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभिः प्रेरितः क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामग्रीं संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव ।

आमस्थालीपूरणमन्त्रं व्याचष्टे-

सृजा वृष्टिमिति । अग्निः पृणेत्यनेनेमा भूलोकस्था अपः समर्धयति । सृजा वृष्टिमित्यनेनामूः स्वर्गस्था अपः समर्धयति । किंचाऽऽग्निरेव भूलोकस्थाभिरग्निर्मरुच्छेति स्वर्गस्था अपः प्राप्तुं गच्छति ।

कृष्णाविमोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति-

अञ्जा इति । पुनर्नवायां होमं विधत्ते-

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

उन्नम्भयेति । एषा वै पुनर्नवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये वृष्टिवनिर्वृष्टिभाक् ।
वर्षतो बहुलतरसमुद्भवात् । मन्वान्तरं विनियुङ्क्ते—

ये देवा इति । दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वाहोकाः
प्रीताः सन्तो यजमानायाभीष्टप्रदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्वाणि छन्दांस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्या-
नित्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्ककुद्गुणिहा
जगत्यै यदुग्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि
छन्दांस्येव रुन्धे गायत्री वा एषा यदुग्णिहा
यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते
पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्येवमेव
तद्यद्व्यध्यक्षराणि यज्जगत्या (१) परिद-
ध्यादन्तं यज्ञं गमयेत्त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं
वे वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति नान्तं गमयत्यग्ने त्री ते बाजिना
त्री षधस्थेति त्रिवत्या परि दधाति सरूपत्वाय
सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं कामायका-
माय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः
प्रयुज्यते त्रैधातवीर्येन यजेताभिचरन्तसर्वो वै
(२) एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं सर्वेणैवेनं

यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेता-
 भिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीयः
 सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुत
 एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजात-
 मेवैनहृदात्येतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं
 वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
 यजते प्रजापतिः खलु वै पशून्सृजत ता-
 स्त्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वास्त्रैधातवी-
 येन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजा-
 पतिः पशून्सृजत तस्मादेवैनान्सृजत उपैन-
 भुशरः सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ
 वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रेधात-
 वीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः (४) यत्रै-
 धातवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य
 आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
 ते त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिष्वमृद्धत्वाय त्रयः पुरो-
 डाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
 नामाख्या उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव
 हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरि-
 क्षस्य रूपः समृद्धयै सर्वेषामभिगमयज्वं
 यत्यछम्बट्कारः हिरण्यं ददाति तेज एव
 (५) अवं रुन्धे तार्प्यं ददाति पशून्वावं
 रुन्धे धेनुं ददात्याशिष एवावं रुन्धे साम्नो वा

(त्रैधातवीयेष्टिविविः)

एष वर्णो यद्धिरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्त्यामदानां
धेनुरेतानेव सर्वान्वर्णानिव रुन्धे (६) ॥

(जगत्याऽभिचरन्तसर्वो वै गच्छति यज्ञस्तेज एव त्रिशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अनुवाके तु दशमे कारीरीष्टिः समाविता ।

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिर्विधेयते । तत्राऽऽदौ सामिधेनीषु द्वे धाम्ने विधत्ते—
सर्वाणि छन्दाःसीति । एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनीरूपेण सर्वाण्यपि
छन्दास्त्वनुवक्तव्यानीत्यभिज्ञा आहुः । तत्तु सर्वं छन्दोनुवचनं कथं षट्ठ
इति तदुच्यते—ककुच्छन्दस्त्रिष्टुभः सारम्, उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम् ।
अतस्तदुभयानुवचनेन सर्वं छन्दोनुवचनं संपद्यते । प्र सो अग्ने तवोविमिरिवेषा
ककुत्तदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । प्र होवे पूर्वे षष्ठ
इत्येषोष्णिक्कदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । एतदुभयवचनेन
त्रिष्टुब्जगत्योर्लाभेऽपि गायत्र्या अलाभशङ्कनं वारयितुमन्तर्भावं दर्शयति—

गायत्री वा इति । उष्णिक्छन्दसोऽष्टाविंशत्यक्षराणि । तत्र चतुर्विंशत्य-
क्षरैर्गायत्र्यन्तर्भूता । यान्यधिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्पादेषु स्वस्वत्वा
एव । पूर्वस्मिन्प्रपाठके त्रिधाताविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पुरोडाशान्तरस्यापनं
विहितम् । एवमत्रापि विधास्यते । एवं सति यथा पुरोडाशोऽभ्युपवर्ण्यः पुरो-
डाशः स्थाप्यते, एवमेवोष्णिक्छन्दस्कायामृचि गायत्रीछन्दोक्षरसंख्याया अभि-
काक्षराणि चत्वारितीति यत्तदवगन्तव्यम् । अतः पुरोडाशसाम्यायाक्षराधिक्यं

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

शुकमित्यभिप्रायः । + प्रकृतौ द्वे ऋचावुक्ते आ जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण दति जगती भवति, ते अपवदितुं त्रिष्टुभं विधत्ते-

यज्जगत्येति । उष्णिक्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात्तदेवात्र जगतीशब्देन विवक्ष्यते । तस्मिंश्चोष्णिक्छन्दसि गायत्र्यन्तभावस्योक्तत्वाल्लक्षितलक्षणया जगती-शब्दो गायत्रीं ब्रूते । तथा सति प्रकृतिवद्गायत्र्या परिधानं यत्तदेवात्र जगतीपरिधानमिति विवक्षितत्वात्तत्र बाध इत्युच्यते । अथवा शास्त्रान्नारानुसारेण मुख्ययैव जगत्याऽत्र प्राप्तं परिधानं दूष्यते । तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति । अथ त्रिष्टुभा परिदध्यत्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः । त्रिष्टुभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वाद्यज्ञं सामर्थ्ये प्रतिष्ठापितवान्भवति । ततो यज्ञं न नाशयति । तां त्रिष्टुभं दशयति-

अग्ने त्री त इति । त्रिशब्दा बहवो यस्यां सन्तीति त्रिवती । तेयं तृती-यकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके सामान्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । यथाऽस्या-मुचि-त्रिशब्दस्तथा त्रैधातवीयकर्मनामन्यपि त्रिशब्दोऽस्तीति सात्त्विकम् । सर्वकामसाधनत्वेन यागे विधत्ते-

सर्वो वा इति । सर्वेषु यज्ञेषु यानि च्छदांसि प्रयोक्तव्यानि तानि सर्वा-ण्यचोष्णिक्कुङ्कुमैवावरुध्यानीत्युक्तम् । अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यस्य यः कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयोक्तव्यः । यस्माज्ज्योतिष्टोमादिरखिलो यज्ञः सर्वका-मार्थं प्रयुज्यते तस्मात्सर्वयज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ।

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते-

त्रैधातवीयेनेति । अभिचारपरिहारार्थत्वं विधत्ते-

एतयैवेति । एतयैव त्रैधातवीयेष्टयैव ।

सहस्रदक्षिणाकस्य ज्योतिर्विश्वज्योतिरप्तेषाममहाव्रतादेरनुष्ठानसिद्धिः प्रति-साधनत्वं विधत्ते-

एतयैवेति । यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन यागेन यष्टुमतमर्थः सम्पन्नं तेन वस्य इति कामयते सोऽयमेतयेष्ट्या यजेत पश्चात्तत्र प्रजातं प्रभूतं बहुविधं सहस्रं दातुं शक्नो भवत्येव । ततस्तादृशकर्मानुष्ठानं सिध्यति ।

+ प्रकृतावा जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानीया भवति, तामपवदितु-मिति तै० । इति स्व. पुस्तके पाठान्तरम् ।

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

अथ सहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवत उपरितनबहुविधयज्ञसाधनद्रव्यार्थं विधत्ते—

एतयैवेति । यः पुमान्योसहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवान्भवति स एव पशूना-
मवसानं प्राप्नोति । तेनोत्तरकतूननुष्ठातुमसमर्थो भवति । अतस्त्वत्तामध्यायं पशु-
कामः सन् जापतिवदेतेनेष्ट्वा पशुधोनेरस्मादेव यागात्पशून्प्राप्नोति । तदुत्तरकतुषु
दातव्यं गोसहस्रमेनं यजमानं प्राप्नोति । यज्ञं संकल्प्याननुष्ठातुः संकल्पशेषप-
रिहारार्थं विधत्ते—

देवताभ्यो वा इति । आवृत्त(श्च)नं सर्वथा विच्छेदो देवताद्रोह इति यावत् ।

अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । समूहाकारेण गणनायां द्वादशकपालत्वेऽप्यनुष्ठाने
त्रिसंख्याकाश्चतुष्कपालाः कर्तव्याः । तथा त्रिसंख्यया यजमानस्य त्रिवारं तमु-
च्यत्वं संपद्यते । पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति—

अयः पुरोडाशा इति । पूर्वपपाठकोक्तत्रिधाताविव प्रमाणवैषम्यं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । चोदकप्राप्तं व्रीहिमयत्वमपवदितुं यवमयं विधत्ते—

यवमयो मध्य इति । भूलोकवर्तिनो मनुष्याः । स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यचन्द्रा-
दयश्च विस्पष्टमुपलभ्यन्त इत्यस्ति तयोरेकविधत्वम् । अन्तरिक्षवर्तिनस्तु पक्षग-
न्धर्वादयो नोपलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम् । एवं यवमयस्येतरवैलक्षण्यादन्तरिक्षरू-
पत्वम् । तच्च तमृच्चै संपद्यते । त्रिधातुवज्रिष्वपि पुरोडाशेषु सक्तदेव हस्तस्पर्श-
नावदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्यं तार्प्यं धेनेुरिति दक्षिणा ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

हिरण्यमिति । हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । तार्प्यस्य कृता-
कवत्त्वात्तद्दानेन पशुप्राप्तिः । धेनोः कामधेनुत्वसाम्यात्तद्दानेनाऽऽशिषां प्राप्तिः ।
सर्वं तेजः सामरूपं ह शश्वदित्याम्नानाद्विरण्यस्य सामवर्णत्वम् । यजुर्वेदं
क्षत्रियस्याऽऽहुर्व्योनिमित्याम्नातत्वात्तार्प्यस्य च राजसूये क्षत्रियेण परिहितत्वादी-
दृशं संबन्धमभिप्रेत्य तार्प्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । उच्येः शस्तेर्देव-
तानां जायमाना मदा यास्वुक्ष ता ऋच उक्थामदास्ताता नवप्रसूतधेनुवहर्षणहे-
तुत्वाच्चेन्वा ऋग्वर्णत्वम् । उक्तद्रव्यत्रयदानेनोक्तान्वर्णांप्राप्नोति ।

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

“ असमाप्यं समाप्यं वा कामं कामे निवर्तिते ।

आश्रयः प्रयोजनाभावादन्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ”

“ चित्रया यजेत पशुकामः, कारीर्या वृष्टिकामो यजेत ” इत्यादिषु काम-
पेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्निमित्तेन तत्क-
लप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च समा-
पनीयमिति चेन्नैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् ।
‘देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत त्रैधातवीयेन यजेत’
इति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात्समापनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहंरत्तास्मि-
न्निन्द्रं उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽव-
धीरिति स यज्ञवेशसं ह्रत्वा प्राप्तवा सोमम-
पिवत्तास्य यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप-
प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति स यावदूर्ध्वः
पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि
वा तावत्प्रवणम् (१) आसीद्यदि वा ताव-
दध्यग्नेरासीत्स संभवन्नग्नीषोमावामि समभवत्स
इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कवधंत स इमाल्लोका-
नवृणोद्यदिमाल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं त-
स्मादिन्द्रोऽबिभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वर्जम-
सिञ्चतपो वै स वर्ज आसित्तमुयन्तुं नाशक्नो-

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विविः)

दथ वै तर्हि विष्णुः (२) अन्या देवताऽऽसी-
त्सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिण्यावो येनायमि-
दमिति स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्यधत्त
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-
मभिपर्यावर्ताद्धचर्विमेयत्पृथिव्यां तृतीयमासी-
त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्र-
वीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् (३) मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्त-
त्प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्त-
द्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधा-
त्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदम् (४) मयि वीर्यं तत्ते प्र
दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णादद्वि-
माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यद्विवि
तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहम् (५) इदम-
स्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वी३ इत्यब्रवीत्संधां
तु सं दधावहे त्वामेव प्र विशानीति यन्मां
प्रविशेः किं मां भुजा इत्यब्रवीत्त्वामेव धीय
तव भोगाय त्वां प्र विशेषित्यब्रवीत्तं वृत्रः
प्राविशद्दुरं वै वृत्रः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य

(त्रिधातवीयद्रव्येद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

भ्रातृभ्यो यः (६) एवं वेद हन्ति क्षुधं
 भ्रातृभ्यं तदस्मै प्रायच्छत्तप्रत्यगृह्णात्रिर्माऽ-
 धा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
 प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यन्त्रिः
 प्रायच्छत्त्रिः प्रत्यगृह्णात्तत्रिधातोस्त्रिधातुत्वं य-
 द्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादे-
 न्द्रावैष्णवः हविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै
 तत्प्रायच्छद्वचः सामानि यजूंषि सहस्रं वा
 अस्मै तत्प्रायच्छत्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् (७) ॥
 (प्रवणं विष्णुवा इदमिदमहं यो भवत्येकविंशतिश्च) ।
 इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

(त्रिधातवीयद्रव्ये एकादश उद्गिरिते ।

अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकत्वं सहस्रदक्षिणां च विधास्यन्नादौ
 कर्मनाम्नि त्रिधातुत्वसंपादनायोपाख्यानं दर्शयति—

त्वष्टा हतपुत्र इति । विधिरूपनाम्नस्त्वष्टपुत्रस्येन्द्रेण कृतो वध उपरितन-
 प्रपाठकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टी भविष्यति । स च हतपुत्रस्त्वष्टा कोपादिन्द्र-
 हितं सोमयागं कर्तुमुद्यतः । तस्मिन्यागे मामाह्वयेत्येवमिन्द्रोऽब्रवीत् । त त्व-
 त्वष्टा तं पुत्रं मेऽवधीरित्यवदत् । तमिन्द्रं नोपाह्वयत । स चेन्द्रो यज्ञस्य विघातं
 कृत्वा बलात्कारेण सोमं पीतवान् ।

अथ त्वष्टारभिचारहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्य यदिति । तस्येन्द्रेण बलात्पीतस्य सोमस्य संबन्धि रसरूपं यदल्पमल्प-
 शिष्यत तद्गृहीत्वा त्वष्टाऽभिचारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमेनाग्निं वैयुत्पादनाय प्रवृ-
 त्तमकरोत् । तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति । तस्यायमर्थः—

(त्रैधातवयि द्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य शातयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा बभू-
 स्वेति । सोऽग्निर्वायता कालेनोर्ध्वज्वालाख्यो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्या-
 भीत्युद्यतो भवति तावति काले वह्निः स्वयमेव विरतोऽभूज्ज्वाला शान्तेत्यर्थः ।
 तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम् । तथा हि, इन्द्रस्य शातयितेन्द्रशत्रुरिति
 विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदानत्वेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः
 प्रयुक्तः । स च बहुव्रीहितां द्योतयति । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति
 पूर्वपदाद्युदात्तत्वाविधानात् । सति बहुव्रीहाविन्दः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति ।
 सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सत्यन्ततया ज्वालया यजमानस्य
 कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वन्नतया ज्वालया यजमानस्य कार्यसि-
 द्ध्यभावः सूच्यते । यद्यत्र कार्यसिद्ध्यभावसूचनायाम्निः (अग्नेः) प्रवणमवन-
 तमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निज्वा (अग्नेर्ज्वा) लयाऽधिका वृद्धिरभूत्,
 तद्यथा तथा वा तिष्ठतु । स त्वग्निः पुरुषरूपेण संभवन्नेवाग्नीषोमावामिव्याप्य
 समुत्पन्नो होमाधाराङ्गनराभिमानिनमग्निदेवं ह्यमानरसाभिमानिनं सोमदेवं च
 स्वमुखे प्रक्षिप्योभयोः पार्श्वयोरुर्ध्वाधोदन्तपङ्क्तिभ्यां दष्टवानित्यर्थः । एतन्नो-
 परितनमपाठके ' तावन्नूतामभिसंष्टौ वै स्वः ' इत्यत्र स्पष्टी भविष्यति ।
 एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं दर्शयति—

स इषुमात्रमिति । इषुपातो यावति देशे भवति तावन्तं देशं सर्वासु दिक्षु
 व्याप्य प्रतिदिनमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य वृत्रत्वम् । अथास्य वृत्रस्य
 वधाय साधनभूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्मादिति । तस्मात्सर्वलोकावरकाद्वृत्रादिन्द्रोऽविभेत् । यथेन्द्रस्तथा त्वष्टाऽ-
 प्यविभेत् । विष्वपि लोकेष्वनेनाऽऽवृतेषु त्वष्टुरिन्द्रस्य चोभयोः समान एव
 स्थानाभावः । ततस्त्वष्टा तं वृत्रं हन्तुं तेनेन्द्रेण सह मैत्रीं कृत्वा तस्या इन्द्राय
 वज्रमसिञ्चत्, अस्त्ररूपत्वायामिगन्त्रितेन जलेन तदीयं वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै
 दत्तवानित्यर्थः । सोऽयमिन्द्रसंबन्धी वज्रोऽभिगन्त्रितत्वात्तत्पौरूप एवाऽऽसीत् ।
 तत्पौरूपस्य तस्य वज्रस्योद्यमनाय विष्णुसहकार्यपेक्षामिन्द्रस्य दर्शयति—

तमुद्यन्तमिति । येदेन्द्र उद्यमने शक्तो नाभूत्तदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो
 विष्णुर्नाम काचिद्देवताऽऽसीत्तं विष्णुमेवं प्रार्थितवान्वृत्रस्य वीर्यं स्मृत्वा भयमाप-
 न्तस्य मम हस्तो वज्रमुद्यन्तु न प्रभवति । येन वीर्येणायं वृत्र इदं जगद्व्यापवान्,

(त्रैधातवीयव्यव्योहोनेन्द्रविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

तादृशं वीर्यभावामुभावस्माद्ववादाहरिष्यावः । अतो हे विष्णो मम सहकारित्वमागच्छेति । पार्थितस्य विष्णोः साहाय्याचरणमकारं दर्शयति—

स विष्णुरिति । विष्णुर्भूतित्रयं संपाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान् । यस्मादस्य वृत्रस्याभिपर्यावर्तात्सर्वादिभ्यापिरूपाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽविभेत्तस्मादिन्द्रभीतिनिवारणाय मूर्तित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः । मूर्तित्रयस्थापनादूर्ध्वं प्रवृत्तमिन्द्रव्यापारं दर्शयति—

यत्पृथिव्यामिति । विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमाणद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत्स्थापितमासीत्तेन युक्तः स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितस्त्वं वज्रमुदयच्छत् । तदानीं स वृत्रो भीतः सन्निन्द्रमिदमब्रवीत्—हे इन्द्र मे शरीरं मा प्रहारस्ति वा इदं किञ्चिन्मयि वीर्यं पृथिवीव्यापिक्षमं तत्तत्त्वं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा तदिन्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रस्तत्त्वी चकार । स्वीकृत्य च मां धारयेति ब्रुवन्विष्णवे तद्वीर्यमत्यादरेण प्रायच्छत् । स च विष्णुरस्मासु मध्येऽयमिन्द्रो वीर्यं धारयत्वित्यभिप्रेत्येन्द्रार्थं तद्वीर्यं प्रत्यगृह्णात् । ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्याये दर्शयति—

यदन्तरिक्ष इति । हे विष्णो पूर्वं सत्तद्वीर्यग्रहणेन मां धारितवानसि, तदपेक्ष्य द्विर्मां धारयेति ब्रुवन्वीर्यं प्रायच्छत् । तृतीयपर्याये तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति—

यद्विवीति । येन वीर्येणाहमिदं जगद्व्याप्तवानस्मि तत्तत्त्वं ते प्रदास्यामीत्युक्ते इन्द्रोऽङ्गनी चकार । अङ्गनीकारार्थोऽयं त्वीशब्दः । अस्तु तथेत्यर्थः । तस्य वीर्यस्य प्रदानात्प्रागेवेन्द्रवृत्रयोः सार्धं दर्शयति—

संधां तु सामिति । तुशब्दो वक्तव्यशेषसद्भावद्योतनार्थः । तत्तत्त्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति (मि) किञ्चिन्व्यच्छेपं वक्तव्यमस्ति । तावदुभौ संधानं करवाव । कीदृशं संधानमिति तदुच्यते—हे इन्द्र त्वामेवाहं प्रविशानीति । तत इन्द्र एवमब्रवीद्यदि त्वं मां प्रविशेस्तदा किं मामेव भोक्ष्यस इति । ततो वृत्र इदमब्रवीन्नाहं त्वां भोक्ष्ये, किंतु त्वामिन्धियोदराग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीप्श्येयं, तच्च तव बहुविधानभोगाधोपयुज्येत । तत्तत्त्वां प्रविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं वृत्रः प्राविशत् । प्रविष्टश्च वृत्रो बह्वन्नपूरणक्षममवकाशरूपमुदरमभवत् । लोकेऽपि मनुष्य

(ऐन्द्रावार्हस्पत्यचरुविधिः)

स्पोदरे वर्तमाना क्षुदेवात्मन्तवाधकत्वात्सहजो भ्रातृव्यः । एतदेदनस्य क्षुदपचातः फलम् । तस्य वृत्रस्य प्रवेशात्पूर्वं द्युलोकगतवीर्यदानं यदस्ति तद्विदानीं दर्शयति—

तदस्मा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । इदानीं त्रिधातुनिर्वचनं दर्शयति—

यन्निः प्रेति । वृत्रस्य त्रिवारप्रदानेनैन्द्रस्य त्रिवारप्रतिग्रहेण च वीर्यरूपस्य पुरोडाशस्य हविषस्त्रिधा भिन्नस्य त्रिधातुनाम संपन्नम् । त्रयो धातवश्चतुष्कपालरूपा भेदा यस्य द्वादशकपालपुरोडाशस्य सोऽयं त्रिधातुः । त्रिसंख्यातस्य हविषो व्यासकदेवतां विधत्ते—

यद्विष्णुरिति । यस्माद्विष्णुरनुकूलत्वेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽपमिन्द्रोऽत्पादरेण मायच्छत्तस्माद्व्यासकयोरिन्द्रविष्णवोस्तत्र देवतात्वम् । त्रिवारं पक्षं तद्वीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण प्रशंसति—

यद्वा इदमिति । अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्याविधिमुन्नयति—

सहस्रमिति । यस्मात्सहस्रभेदभिन्नं वीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकमिदं कर्म द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे लृणयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थपपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टकं चतुर्थपपाठके त्र्यदशोऽनुवाकः) ।

देवा वै राजन्याञ्जायमानादविभयुस्तमन्तरेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्तस् वा एपोऽपौब्धो जायते यद्राजन्यो यद्वा एपोऽनपौब्धो जायेत वृत्रान्धश्चरेद्यं कामयेत राजन्यमनपौब्धो जायेत वृत्रान्धश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्रावार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदैन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति हिर-

(ऐन्द्राबाहस्पत्यचरुविधिः)

पमयं दाम दक्षिणा साक्षादेवैनं दाम्नोऽपोम्भ-

नाम्मुञ्चति (१) ॥

(एनं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

त्रैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिता ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाक ऐन्द्राबाहस्पत्यं चरुं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वा इति । राजन्यस्याप्रतिबद्धशक्तिकत्वेनेतरवैरिषदेवानपि हनिष्यतीति मत्वा देवा भीताः सन्तो गर्भमध्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्धलक्षणेन दाम्नाऽपगतशक्तिको यथा भवति तथौम्भञ्जशक्तिप्रतिबन्धं पूरितवन्तः । अत एव सर्वत्र लोके राजन्यः प्रतिबद्धशक्तिक एव जायते । यद्यप्रतिबद्धशक्तिको जायेत गर्भनिर्गमनमास्म्य वैरिणो मारयेन्निव लोके चरेत् । इदानीं विधत्ते ।

यं कामयेतेति । यं राजन्यं प्रत्यध्वयुरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं जायतां सर्वत्र निवारकान्वैरिणो मारयेव चरास्त्विति तस्येयमिष्टिः । देवेष्विन्द्रस्य क्षत्रियत्वं बृहदारण्यके समाम्नातम्-“ यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः ” इति । तस्मान्मनुष्येषु राजन्य ऐन्द्रः । “ ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ” इत्यस्य श्रवणाद्बृहस्पतेर्ब्राह्मणजातित्वम् । अत ऐन्द्राबाहस्पत्यचरो निरुप्ते सत्येनमैन्द्रं राजन्यं ब्रह्मणा बृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाच्छक्तिप्रतिबन्धान्मोचयति । अत्रोचितां दक्षिणां विधत्ते-

हिरण्मयमिति । दाम रज्जुः । बन्धके दामनि दत्ते सति त्रत्यक्षत एव बन्धमोक्षो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुप-
सामेत्यग्रे । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र
चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः । यमादित्या अ-
ह्नामाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु
भुवनस्य गोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रामि
राजोतोदीच्यां वृत्रहन्वृत्रहाऽसि । यत्र यन्ति
स्रोत्यास्तत् (१) जितं ते दक्षिणतो वृषभ
एधि हव्यः । इन्द्रो जयाति न परा जयाता
अधिराजो राजसु राजयाति । विश्वा हि
भूयाः पूतना अभिष्टीरूपसद्यो नमस्यो यथाऽ-
सत् । अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथि-
व्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वराडिन्द्रो दम आ
विश्वगूर्तः स्वरिरमञ्जो ववक्षे रणांय । अभित्वा
शूर नोनमोऽवग्धा इव धेनवः । ईशानम्
(२) अस्य जगतः सुवर्हामीशानमिन्द्र
तस्थुषः । त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य
कारवः । त्वां वुत्रेण्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
काष्ठास्वर्वतः । त्यद्व्याव इन्द्र ते शत* शतं
भूमिरुत स्युः । न त्वां वज्रिन्सहस्र* सूर्या
अनु न जातमष्ट रोदसी । पिबा सोममिन्द्र
मन्दतु त्वा यं ते सुपाव हयश्वाद्रिः (३)

सोतुर्बाहुभ्याः स्रयतो नार्वी । रेवतीर्निः मध-
माद् इन्द्रं सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभि-
मंदेम । उदग्ने वाचयस्तव वि ज्योतिषोदु त्वं
जातवेदसः सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव
सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । चित्रं देवाना-
मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आऽप्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषः (४) च । विश्वे देवा क्रता-
वृधं क्रतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ।
विश्वे देवाः शृणुतेमः हवं मे ये अन्तरिक्षे य
उप धवि ष । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा
आसद्यास्मिन्बार्हिषि मादयध्वम् (५) ।

(तदीशानमद्विस्तस्थुषस्त्रिः शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

देवा मनुष्या देवासुरा अन्नवन्देवासुरास्तेषां गायत्री प्रजापतिस्ता यत्राग्ने
गोभिश्चित्रया मारुतं देवा वसव्या अग्ने मारुतं देवा वसव्या देवाः शर्मण्याः
सर्वाणि त्वष्टा हतपुत्रो देवा वै राजन्यान्मवोनवश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवा मनुष्याः प्रजा पशुन्देवा वसव्याः परिदध्वादि-

दपस्म्यष्टार्चत्वारिः शत्रु ॥ ४८ ॥

हरिं ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशे चरुः प्रोक्तः शक्तिस्तम्भनिवारकः ।

इत्थं काम्येष्टयः समाप्ताः । अथान्तिमानुवाके चतुर्दशे याज्यानुवाक्या वक्तव्याः । तत्र “ यः पापपक्षमगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेत् ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—नवो नव इति ।

आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणत्वाच्चन्द्राभेदेनाऽऽदित्य इह स्तूयते । चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनमुदयं गच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लप्रतिपद्येककलायुक्तः । द्वितीयायां कलाद्वययुक्तः, इत्येवं कलावृद्धिक्षयाभ्यां प्रतिदिनं नूतनत्वम् । चन्द्रवद्दी(न्द्रदी)प्तिकारणमभूत् । (णभूत्) आदित्योऽपि प्रतिदिनं नूतनो भवति । स्वरूपे वृद्धिक्षयाभावेऽपि दक्षिणोत्तरगतिभ्यां नूतनत्वम् । स चाह्नां केतुश्चिह्नं, तस्मिन्नुदिते सत्यहरिदमिति ज्ञायमानत्वात् । उपसां प्रमातकालानामग्न उपक्रमे प्राच्यामुदयपेति, तदनुरोधेन प्रातरग्निहोत्रादीनां प्रवृत्तेर्देवभ्यो भागं विदधाति । तादृशश्चन्द्रकलावृद्धिक्षयहेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन्दीर्घमायुः प्रतिरति पक्षेण ददातु । तच्चैव याज्यामाह—

यमादित्या इति । यं चन्द्रमसमंशं स्थिरभूतैककलामाशावशिष्टमादित्या शुक्लपक्षे प्रतिदिनेषकैककलाप्रदानेनाऽऽप्याययन्ति । किंच, यमक्षितं पौर्णमास्यामक्षीणचन्द्रं कृष्णपक्षे प्रतिदिनं बह्व्यादयो देवाः स्वयमक्षितयः क्षयरहिताः पिबन्ति, एकैकां कलामपक्षयन्ति । अत एव सोमोत्पतौ स्मर्यते—“ प्रथमां पिबते वह्निः ” इति । ज्योतिःशास्त्रप्राक्रियया त्वादित्यरश्मय एव स्वयमक्षितय एवैकैकां कलां पिबन्त्याच्छादयन्ति । तेने चन्द्रेणामृते(तमये)न राजा दीप्यमान आदित्यो वरुणो बृहस्पतिरित्येवमादयो भुवनस्य गोप्तारो देवा नोऽस्मान्गोमस्तान्गं निवार्याऽऽप्याययन्तु ।

“ यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरो-
हाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ” इत्यत्र राजेन्द्रहविषः पुरो-
नुवाक्यारूपां स्वराडिन्द्रहविषो याज्यारूपासुमयाकारामृचं पठति—

प्राच्यामिति । हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजाऽधिपतिरसि । अपि च, हे बृजहन्-
दीर्घ्यां वृषहा वैरिघातकोऽसि । किंच, सोत्या नद्यो यत्र यन्ति तत्सर्वं ते जितम् ।

नद्यो हि सर्वासु दिक्षु प्रवहन्ति । अतः सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः । किञ्च, त्वं वृषभः कामानां वर्षयिता हव्यो होमयोग्यः सन्दक्षिणत एष्याहवनीयस्य दक्षिणभागे स्थितो भव । तत्र स्थित्वा हि ऋत्विग्भिर्हविर्दीयते । राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

इन्द्र इति । इन्द्रः सर्वत्र जयत्येव न तु कापि पराजयते, सर्वेषु राजस्वधिको राजा भूत्वा सर्वानन्यान् राजयाति अराज्ञामपि राज्यप्रदानेन राजत्वं संपादयति । किञ्च, सर्वेषां राज्ञामुपसद्यः शरण्यो नमस्कारार्हश्च यथाऽसद्येन प्रकारेणासि तथा विश्वाः पृतनाः परकीयसेना अभिधीरभिभवितुं समर्थो भूयाः । अधिराजेन्द्रहविषो याज्या, स्वराडिन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अस्येदेवेति । इदेवेत्युभयं मिलित्वाऽवधारणे वर्तते । अपि च ननु चेत्यादिवन्निपातसमुदायस्यैकार्थत्वम् । परिरिच इत्यत्र मशब्दोऽतिशब्दार्थे वर्तते । अस्येदेवास्येन्द्रस्यैव महित्वं महिमा परितो दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षाच्च परिरिचे सर्वतो लोकात्रयमतिरिच्य वर्तत इत्यर्थः । किञ्चेन्द्रो रणाय युद्धार्थमावबक्ष आभिमुख्येन वहति सेनां प्रापयति । कीदृश इन्द्रः, स्वराट् स्वयमेव राजा न तु परतन्त्रः । दमे गृहे विश्वगूर्तो विश्वानि सर्वाण्यायुधानि गूर्तान्युद्यतानि येनासौ विश्वगूर्तः । युद्धार्थं त्वरया निर्गन्तुं गृहेऽप्युद्यतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं रणभूमावित्यर्थः । स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं शीलमस्येति स्वरिः । अमत्रोऽमाद्रोगाक्षद्रूपादन्नदानेन त्रायत इत्यमत्रः ।

‘य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्’ इत्यत्र राथंतरेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्या, रैवतेन्द्रहविषो याज्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अभि त्वेति । अदुग्धा धेनवो यथा वत्सान्प्रत्यादरेण हम्भारवं कुर्वन्ति तथा शूरेन्द्र त्वामभितो नोनुमः पुनः पुनः स्तुमः । कीदृशं त्वाम्, अस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्येशानं तस्थुषः स्थावरस्यापीशानं सुवर्दं स्वर्गस्य प्रदर्शयितारम् ।

राथंतरेन्द्रहविषो याज्या, बाह्वेतेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

त्वा मिच्छीति । हे इन्द्र कारवः कर्तारो वयं त्वामिच्छामेव हवामव आह्वयामः ।

किंनिमित्तं, वाजस्य साताञ्जस्य दाननिमित्तम् । अत एव साताविति सप्तम्यन्ततश्च

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

छन्दोगा अधीयते । वृत्रेषु वैरिषु प्राप्तेषु सत्पतिं सन्मार्गपालकं त्वामाह्वयामः । नरो मनुष्या वचं काष्ठासु सर्वासु दिक्षु अर्वतः शत्रुसेनागतान्घान्द्रुवा त्वामाह्वयामः । हि यस्मादेवं तस्माद्वीर्यदानेनास्मान्वालयेत्यर्थः ।

बाह्वेतेन्द्रहविषो याज्या, वैरूपेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपाभृचं पठति—

यद्याव इति । हे इन्द्र यद्यपि शतं द्यावः स्युर्धुलोकाः शतसंख्याका भवेयुः, अपि च भूमयोऽपि शतसंख्याका भवेयुः, तथाऽपि शतसंख्याकैरवात्स रविशेषैर्युक्ते ते द्यावापृथिव्यौ जातं त्वामनु नाष्ट जातमात्रं त्वामैश्वर्येणानुकर्तुं न श्याप्नुतो न शक्नुत इत्यर्थः । तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्युस्तथाऽपि हे वज्रिस्तेजसा त्वामनुकर्तुं न क्षमन्त इत्यभिप्रायः । वैरूपेन्द्रस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपा कदा चनस्तरिरसीत्येषा नात्राऽऽम्नाता किंतु शास्वान्तर-वशोऽव्याहृतव्या । सा च प्रथमकाण्ड एव व्याख्याता ।

वैराजेन्द्रस्य याज्या, शाक्रेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपाभृचं पठति—

पिबा सोममिति । हे इन्द्र त्वं सोमं पिब । स च पीतः सोमस्त्वा मन्दतु त्वां हर्षयतु । हरिनामके अत्रा यस्यासौ हर्म्यं, हे हर्म्यं ते त्वदर्थमद्रिरूपां-शुसवनादिरूपाः पाषाणो यं सोमं सुषावाभिषुतवांस्त्वं(स्तं) पिबेति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशोऽग्निः, सोतुरभिषोतुर्ऋतिवज्रो बाहुभ्यां सुयतः सुष्ठु नियमितः । अत एव नार्वा न त्वंवाचीनो नियमनरहितः सोमं यत्र तत्र पातयित्वा विनाशयति तादृशं सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः । शाक्रेन्द्रस्य याज्या, रैवतेन्द्रस्य पुरोनुवा-क्येत्युभयरूपाभृचं पठति—

रेवतीनं इति । रेवत्यो धनवत्याः, सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्ष-युकाः, तुविवाजा बह्वन्नेपेता आपो नोऽस्माकं स्वाभिनीन्द्रे तन्तु अस्माकं तु-स्वाय तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम हव्याम ।

‘वधक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वेदमये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपा-ठः सौम्यं चरुमग्रे भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्’ इत्यत्राऽऽग्रे कर्मणि या-ज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

उदमे शुचय इति । उदमे शुचयस्तव शुका इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा च प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठके व्याख्याता । वि श्योतिषा बृहता भात्यग्निरित्येषा याज्या । सा तु प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्याता । सौर्ये कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

उदु त्यमिति । सेयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याता । तत्रैव याज्यामाह—

सप्त त्वेति । हे सूर्य देव त्वां सप्त हरितोऽथा रथे वहन्ति । कीदृशं त्वां, शोचिष्केशं शोचींषि दीप्यमानाः केशस्थानीया रश्मयो यस्य तादृशम् । हे विचक्षणेति सूर्यविशेषणम् । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

चित्रं देवानामिति । चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादुदेति । कीदृशं, पित्रादिवेवोपलक्षितस्य लृत्स्वस्य प्राणि-
जातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चाऽऽश्मा । स लोकत्रयमाप्राः सर्वतः पूरितवान् । 'वैश्वदेवीश्-
सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

विश्वे देवा इति । विश्वे देवा युज्यं योग्यं पयः क्षीरवत्सारभूतं हविर्जुष-
न्ताम् । कीदृशा देवाः, ऋतावृष ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः, ऋतु-
भिर्हवनश्रुतस्तैस्तेऽर्कतुभिरुपलक्षिते कर्मण्याह्वानस्य श्रोतारः । तत्रैव याज्यामाह—

विश्वे देवा इति । हे विश्वे देवा मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । मे सूयमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके स्थिता ये चोप समीपे पृथिव्यां स्थिता ये च द्यवि
द्युलोके स्थ ये चाग्निजिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्निजिह्वा अग्निद्वारेण
हविषः स्वीकर्तार उत वाऽन्येऽपि वा यजज्ञा यष्टव्यास्ते सर्वेऽपि अस्मिन्बर्हिषि
यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं हृष्टा भवत यजमानं हर्षयध्वम् । अत्र विनियोग-
संग्रहः—

“आदित्येष्टौ नवोद्वे तु प्राच्यामित्यादिकं त्रय(चाष्टक)म् ।

राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडाशसमूहके ॥

आग्नेय उदविज्योद्वे उदु त्यं जातवेदसम् ।

(अग्रिमोमीयहविर्विध्युपोवृधातः)

सप्त चित्रं त्रयं सौर्यं सांग्रहण्या उ(मु)मे इमे ।

विश्वे देवा इति मोक्ता मन्वाः सप्तदशैव हि ॥ ११

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमदिद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहि-
ताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामा-
सीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्या-
सन्तसोमपानं सुरापानमन्नादन् स प्रत्यक्षं
देवेभ्यो भागं वदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वे
प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं
वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभे-
दाहृवै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वर्जमा-
दाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपानम् (१)
आसीत्स कपिज्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कल-
विङ्गो यदन्नादन् स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिनां

ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्ताः संवत्सरमविभस्तं भू-
 तान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्ति स पृथिवीमुपासीद-
 दस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णाणेति साऽब्र-
 वीद्वरं वृणे स्वातात्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो
 मा परा भूवामिति पुरा ते (२) संवत्सरादपि
 रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै
 स्वातमपि रोहति वारैवृतः ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्म-
 हत्यायै प्रत्यगृह्णात्तस्वः तमिरिणमभवत्तस्मा-
 दाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वर्कृत इरिणे नाव
 स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासी-
 ददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽ-
 ब्रुवन्वरं वृणामहे वृक्णात् (३) पराभवि-
 ष्यन्ती मन्यामहे ततो मा परा भूमे-
 त्याब्रश्वनाद्वा भूयांस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्त-
 स्मादाब्रश्वनाद्वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति
 वारैवृतः ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्तस
 निर्यासौऽभवत्तस्माच्चिर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्म-
 हत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहि-
 तो यो वाऽऽब्रश्वनाभिर्येषति तस्य नाऽऽश्यम्
 (४) काममन्यस्य स स्त्रीषांसादमुपासीद-
 स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता
 अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्विषात्प्रजां विन्दामहे

(अग्नीषोमीयहविर्विद्युदोद्घातः)

काममा विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्वि-
यात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः
सं भवन्ति वारैवृतं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महृत्यायै
प्रत्यगृह्णन्तसा मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलव-
द्वाससा न सं वदेत (५) न सहाऽऽसीति
नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महृत्यायै ह्येषा वर्णं प्रति-
मुख्याऽऽस्तेऽथो खल्वाद्दुरभ्यर्जनं वाव स्त्रिया
अन्नमभ्यर्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति
या मलवद्वाससः संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो या
पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपमल्भो या स्नाति
तस्या अप्मू मारुको या (६) अभ्यङ्क्ते
तस्यै दुध्र्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरप-
मारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दंतो धावते
तस्यै श्यावद्व्या नस्नानि निहन्तते तस्यै
कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या रज्जुः
सृजति तस्या उदन्धुको या पणंन पिबति
तस्या उन्मादुको या खर्वेण पिबति तस्यै
खर्वस्तिष्ठो राजीवितं चरेदञ्जलिना वा पिबे-
दखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय (७) ॥

(यत्सोपपानं ते वृक्षात्तस्य नाश्रयं वदेत मारुको या खर्वेण वा ग्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोद्घातः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र त्रयमनुवाकः) ।

यस्य निःशक्तिर्देवा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ।

निर्ममं तमङ्गं वन्द्यं विद्यामर्थिमहेश्वरम् ॥

द्वितीयादिषडुक्तांशेतिभिर्गतेः प्रपाठकैः ।

उक्ताः काण्डेष्टमः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥

आशे दक्षिण्यमातन्त्र्यस्य स्थानमस्तिरितम् ।

विधयो मन्त्रमन्त्रका नन्दनः प्रतिपादिताः ॥

तच्छेपविधयो वाच्या व्याख्येया होत्रमन्त्रकाः ।

* अतोद्गुमाङ्गमं नृजं वन्द्यं पाठकद्वये ॥

प्रपाठके पञ्चदशानुवाका द्वादश संस्थिताः ।

आध्वर्यवे पूर्ववत्के वाच्या उत्तमं हरिताः ॥

होत्रमन्त्रविधिर्याध्यायादिमायमन्त्रे ।

अग्नीषोमीयहविर्वा विधिस्त्वत्राऽऽद्ययोर्द्वयोः ॥

तत्र द्वितीयानुवाके षोडशोऽस्तिमन्त्रोऽग्नीषोमीयपुरोडाशं विधितस्तदुपोद्घातत्वेन
प्रथमानुवाके कांचिनाख्यायिकाभाह-

विश्वरूपो वै इति । विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः ।
त्रिभिः शिरोमिरुपेतत्वाद्विधिरुपेतम् । यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां
पुरोहितो न तु शरीरसंनवी, असुराणां तु भागिनेयः । स च तार्क्षिकेन
शिरसा सोमं पिबति । राक्षसेनाञ्जना । तापसेन सुरां पिबति । स च यज्ञमण्ड-
पेषु गत्वा सर्वेषां ओत्रमग्नये अर्पयति तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति व-
दति । सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्यं कृत्विग्भिः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो
युक्तोऽऽस्तानेवोद्दिश्य यथार्हं अर्पयति एवं वदति । तेषामृत्विजां तस्मिन्परोक्षवादे
विश्वास इत्यन्तः । तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि त्वार्यं भाग
इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रतिमुपादयितुं तस्मिन्निवे सर्वे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभा-

* अतोद्गुमाङ्गमिति वा. पुस्तकस्थपाठान्तरम् ।

१ अ. "तत्र होत्राभिमाय उत्तरे ।

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपादेष्टातः)

ब्रह्मकुरा उत्तिष्ठन्त्विति वरः । वृक्षान्निर्गत्य वनीभूतो रसो निर्यासः । ब्रह्म-
हत्यायाः स्वरूपत्वाच्चिर्यासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पक्षान्तर-
मस्ति । न सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्धः, किंतु यो लोहितवर्णो यश्च च्छिन्नवृक्ष-
प्रदेशान्निर्गतस्तदेवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमाशयमिच्छायां
सत्यामशितुं योग्यम् । त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्याव-
शिष्टस्य परिहारं दर्शयति—

स स्त्रीषःसादमिति । स्त्रियः सम्पक्सीदन्ति विश्रम्भेणोपविशन्ति यस्यां
सभायामिति स्त्रीसभाविशेषः स्त्रीषःसादः । ऋत्विक्पादतुसंबन्धादीयां त्मथमसंभो-
गादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्याऽऽविजनितीरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि ।
गर्भोपद्रवः प्रत्यवायश्च निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः ।

अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः—

“यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्” इति ।

यो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योषिदभवत् ।
यस्मादिदं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत्पतितमुच्यते तस्मात्तया सह
संभाषणं न कुर्यात् । तया सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं
तत्स्पृष्टं वाऽन्नं नाश्रियात् । अपि चामिज्ञाः केचिदेवमाहुः—स्त्रियाः शुङ्गारोपयो-
गिवेनाभ्यञ्जनमेवात्रस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात् । तया वा
स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोक्तव्यमिति ।
प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि विधत्ते—

यां मलवद्वाससमिति । अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मल-
वद्वाससः संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् ।
सभायामपराङ्मुखो वक्तुमशक्नो ह्रीतमुख्यपगल्भ इत्युच्यते । मारुको मरणशीलः ।
दुश्कर्मा कुष्ठी । प्रलिखते भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलतिः केशशून्यः ।
अपमारी दुर्मरणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मलिनदन्तः । छणत्ति
तृणादि च्छिनत्ति । उद्वन्धुको रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । खर्वेण वक्षिषकेन
शरावादिना । खर्वो वापनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय
रजस्वलाव्रतं संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिरदग्धशरावादिनां
साधनमस्तु । वताचरणमुत्पत्त्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ।

(अग्निषोमीयपुरोडाशविधिः)

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“न संवेदत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात्कतौ कापि संवादस्यापसक्तिः ॥”

दर्शपूर्णमासपकरणे श्रूयते—“मलवद्वाससा न संवेदत” इति । अस्य निषेधस्य पकरणात्कत्वङ्गत्वमिति चेन्न । अपसक्तप्रतिषेधपसङ्गात् । “यस्य बत्यऽहन्त्यनालम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत” इति रजस्वलाया निःसारणाद्य कतौ संवादपसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य पकरणादुत्कर्षः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अयं द्वितीयाष्टके पञ्चमपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाहुरत्तास्मि-
भिन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽव-
धीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमम-
पिबत्तस्य स यद्वयसिंध्यत तत्त्वष्टाऽऽहवर्नाय-
मुप प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति यदवर्तय-
त्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदवर्चीत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति
तस्मादस्य (१) इन्द्रः शत्रुरभवत्स संभव-
जग्मीषोमावभि समभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं
विश्वं कृण्वर्धत स इमाँल्लोकानंबृणोऽयदिमाँल्लो-
कानंबृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेत्स
प्रजापतिमुपाधावच्छत्रमैऽजनीति तस्मै वज्रं

(अग्नीषोमीयवुरोडाश्विभिः)

सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत
 तावद्भूतामग्नीषोमौ मा (२) प्र हारावमन्तः
 स्व इति मम वै युवः स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्ये-
 तमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नी-
 षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्ता-
 वद्भूतामभि संदष्टौ वै स्वे न शक्नुव एतुमिति
 स इन्द्र आत्मनः शितरुरावजनयत्तच्छितरु-
 रयोर्जन्म य एवः शितरुरयोर्जन्म वेद (३)
 नैनः शितरुरौ हतः स्ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्मा-
 ज्जज्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरंकामतां प्राणा-
 पातौ वा एनं तदज्जहितां प्राणो वै दक्षोऽप्राणः
 कतस्तस्माज्जज्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षकतू
 इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वषायुरेति स
 देवतां वृत्राग्निर्हूय वार्त्रघ्नः हविः पूर्णमासे
 निरवपदध्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ (४)
 अमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वार्त्रघ्नी पूर्ण-
 मासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां तत्सः-
 स्थाप्य वार्त्रघ्नः हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत
 ते अद्भूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वै
 श्रित इति ते अद्भूतां वरं वृणावृहे नक्षत्रविहि-
 ताऽहमसाजित्यसावब्रवीच्चित्रविहिताऽहमितर्यं
 तस्माज्जक्षत्रविहिताऽसौ चित्रविहितेर्यं य एवं
 द्यावापृथिव्योः (५) वरं वेदैर्न वरो गच्छति

(अग्निमीयपुरोडाशविधिः)

स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन्ते देवा
 वृत्रं हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन्हव्यं नो वहतमिति
 तावद्भूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रं वै त्रयोस्तेज
 इति तेऽब्रुवन्क इदमच्छेतीति गौरित्यब्रुवन्गौ-
 वाव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६)
 वरं वृणो मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा इति
 तद्वीराऽहरत्तस्माद्गविं सतोभयेन भुञ्जत एतद्वा
 अग्नेस्तेजो यद्घृतमेतस्मोमस्य यत्पयो य एवं-
 मग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्यैव भवति ब्रह्म
 वादिनो वदन्ति किंदेवत्यं पौर्णमासमिति
 प्राजापत्यमिति ब्रूयात्तेमेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरवा-
 साययादिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसा-
 ययन्ति (७) ॥

(अस्य मा वेदाऽऽद्यावापृथिव्योरब्रवीदिति तस्माच्चत्वारि च)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

उपोद्धाते विश्वरूपवधः सम्यक्स्तमीरितः ।

अथ द्वितीयानुवाकेऽग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्सुरीदौ तस्योपोद्घातस्व-विधु-
 पक्षेणोद्घातयति—

त्वष्टा हतपुत्र इति । यस्मात्कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुतिमवर्तयत्तस्मात्की-
 रणाद्द्वैतमित्येतदर्थमिति व्युत्पत्त्या वृत्रत्वं संपन्नम् । यस्मात्कारणात्पृथीतमातस्वरं

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विसृज्य बहुव्रीहस्वरमुच्चारितवान्, तस्मात्कारणादिन्द्रः शीतयिता यस्येति व्युत्पत्त्या वृत्रस्यास्येन्द्रो वातकोऽभूत् । शेषं पूर्वपपाठके व्याख्यातम् ।

तस्य बधोपायं दर्शयति-

स प्रजापतिमिति । इन्द्रो मम कश्चिच्छत्रुर्जात इति वदन्प्रजापतिमसेवत । तस्मा इन्द्राय स प्रजापतिर्वज्रं सिक्त्वा वृत्रमुद्दिश्य कृत्याभिमन्त्रितजलेन मोक्षये-
तेज जहीति वदन्प्रायच्छत् । अहि मारयेत्यर्थः । तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र एनं वृत्रं हन्तुमभिलक्ष्माऽऽयताऽऽगतवान् ।

इत्थमुपोद्घातं तदुपयोगं चोक्त्वाऽग्नीषोमीयपुरोडाशविधिमर्थवादेनोच्यते-

तावज्जुतामिति । हे इन्द्र मा प्रहाः, वृत्रं मा पहर । आचमन्तः स्वः, आचामुभवेतस्य मुखे तिष्ठावः । तज्ज्ञात्वा स इन्द्रोऽब्रवीत्-युवां मम स्थो वे स्वस्त्विति तस्मान्मामभ्येतं मामभिलक्ष्माऽऽगच्छतम् [इति] । ततोऽग्नीषोमी त्वस्त-
काशपागतयोरुपयोः किं भागवेयमिति पप्रच्छतुः । स चेन्द्रः पूर्णमासे योऽग्नी-
षोमीयपुरोडाशः स युवयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्दपेदिति विधिरत्र द्रष्टव्यः । अग्नीषोमयोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति-

तावज्जुतामिति । वृत्रस्य मुखे दन्तपङ्क्तिभ्याममितः सम्यग्दृष्टावेव वर्ता-
वहे । तस्मादागन्तुं न शक्नुव इति उक्त इन्द्रस्तेयोरुपरागमनाय स्वात्मनः सका-
शाच्छीतज्वरं तदनन्दरभाविस्ततापं चोमावृत्पादितवान् । तदानीं शीतरुरशब्दाभि-
धेययोर्ज्वरतापयोर्जन्म समुत्पन्नम् । तज्जन्मवेदिनं न शीतरुरौ हतो न मारयतः ।
ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतरुराभ्यामायुधसदृशाभ्यानेन वृत्रमभिलक्ष्य प्रयुक्ता-
भ्यामनयदेनं वृत्रं संयोजितवान् । तदा शीतज्वरसंतापाभ्यां जञ्जम्भमानान्मु-
खविदारणं कुर्वतस्तस्मादब्रूवाद्अग्नीषोमौ निर्गतौ ।

प्रसङ्गान्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते-

प्राणापानाविति । अग्नीषोमौ यदा निर्गतौ तदानीं प्राणापानावेवैनं वृत्रं
त्यक्वन्तौ । तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुरित्येव नामनी । यस्मात्का-
रणादेने तयोर्नामनी तस्मात्कारणात्क्रतुकाले जञ्जम्भमानो मुखविदारणरूपं गात्र-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विनामं कुर्वन्त्यजमानो पयि दक्षकतू इति मन्त्रं ब्रूयात् । तिष्ठेतामिति मन्त्रवा-
क्यशेषस्याध्याहारः । तेन मन्त्रपाठेन प्राणापानावेव स्वात्मनि स्थिरौ धारित-
वान्भवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वमायुः प्राप्नोति ।

अध्यानेन वृत्रवधप्रसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते-
स देवतेति । स इन्द्रोऽग्नीषोमप्रमुखा वृत्रमुखे स्थिताः सर्वा देवता वृत्रा-
जिह्वं निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविराज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णमात्रे संपादितवान् ।
लोकेऽप्येनं वृत्रमावरणात्मकं वृत्रान्वकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ज्योत्स्नया
विनाशयन्ति । अभावास्यायां ज्योत्स्नाया अभावाद्वृत्ररूपमन्त्रकारमाप्याययन्ति
सर्वतो वर्धयन्ति । यस्मादेवं तस्माद्वृत्रहननशब्दलाञ्छिते ऋचावाज्यभागयोः पूर्ण-
मात्रे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये । वृषिधातुयुक्ते ऋचावभावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये ।
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनन्त्व- राजोत वृत्रहेत्यनयोर्वृत्रहननपतीतेरेते ऋचौ वार्त्रघ्नौ ।
कविर्विषेण वावृधे वर्धयामो वचोविद इत्येते ऋचौ वृषिधातुयुक्तत्वाद्वृधन्वत्यौ ।

प्रासङ्गिकीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृत्रवधप्रकारं दर्शयति-

तत्संस्थाप्येति । स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्णं
कृत्वा पूर्ववदजरमादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान् । तदानीं द्यावापृथि-
व्याविन्ध्रमब्रूताम्-अयं वृत्रो भूमिमारम्य द्युलोकपर्यन्तं व्याप्याऽऽवयोराभितो
वर्तते । तस्मान्म(दस्म)दीयमेनं न प्रहरेति । तत इन्द्रस्यानङ्गीकारमवलोक्य महा-
रमभ्यनुज्ञातुमुक्तोचत्वेन वरं वृतवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः ।
मनुष्यपशुबृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति पृथिव्या
वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति ।
ततः स इन्द्रो द्यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ।

अथामिहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवौ प्रशंसति-

ते देवा इति । इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुत्थानिः-
सृतावग्नीषोमौ प्रति हव्यमस्मदर्थं बहत्तमित्यब्रुवन् । ततस्तावग्नीषोमौ तान्देवान्प्र-
त्येवमब्रूताम्-त्यू तथाविधौ वृत्रेण चिरं देशनादपगतनेजस्कावेव संपन्नौ, त्वयो-
स्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अनुवन्तरस्परं को
नामेदं तेज आप्तुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्देवैव

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

वृत्रशरीरे गत्वा तेजः समानेष्वतीत्युक्तवन्तः । साऽपि गौरुत्कोचत्वेन वरमे-
वमयात्तत-अतस्योः संबन्धिः घृतपयोः रूपं तेजो वृत्रशरीरादानेऽप्यामि, आनीतं च
तन्मम्येव सर्वदा तिष्ठतु, मम्येव स्थितेन तेजोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन भोजनं
निर्वर्तयेध्वमिति । तमिमं वरं लब्ध्वा तत्तेजो गौरानयत् । तस्माद्वस्वतृत्वालोकोऽपि
निरन्तरं गविं तिष्ठतैव तेजसा घृतपयोः रूपेणोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन सर्वं
भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यद्ब्रूतमेतद्वाग्नेस्तेजो यत्तस्य एतदेव सोमस्य तेजस्तदु-
भयवेदेनेन तेजस्वी भवतीति ।

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंबन्धित्वेनेन्द्रसंबन्धि-
त्वेन च प्रशंसति-

ब्रह्मवादिन इति । नात्र प्रजापतेर्हविर्भोक्तृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं, किंतु
तत्कर्मसंघट्टत्वेन । तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्-“ प्रजापतियज्ञानसृजताग्निहोत्रं
वाग्निहोत्रं च पौर्णमासी चोक्त्यर्थं च ” इत्यादि । स च प्रजापतिस्तेन पौर्ण-
मासकर्मणा स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं निरवासाययान्निःशेषवित्तदानेन स्थिरनि-
वाप्तमकरोत् । एतदपि पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्-“ तेनेन्द्रं निरवासाययत्ते-
नेन्द्रः परमां काष्ठाभगच्छत् ” इति । यथा प्रजापतियज्ञानसृजं तथेन्द्रोऽप्य-
ग्नीषोमी ब्रूयान्निःसायं ताभ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवे-
न्द्रस्यापि संबन्धः । यस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत्तस्मादलोकोऽपि ज्येष्ठं पुत्रं
धनेन निरवासाययति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन युक्तो यथा प्राप्नोति तथा
कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“ अग्नीषोमीयः आग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ।

ब्राह्मणक्रमतोऽप्येवं मन्त्रक्रमबलवत्तः ॥

स्मृतिविरम्भादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।

प्रबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ” ॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमपपाठके द्वितीयानुवाके समाध्यातः-

“ ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपाठं पूर्णमासे प्रायश्छत्तु ” इति । आग्नेयया-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

गस्तु षष्ठपपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यापां च पौर्णमास्यां चाप्युतो भवति ” इति । तत्रानुष्ठानस्य बासणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्यै प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता अग्निमन्त्राः । तथा हि—हौत्रकाण्ड आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथमगग्निर्मूर्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः “ प्रजापते न त्वेः तानि ” इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये । आश्विनवक्त्राण्डेऽग्नेये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्वाग्नेयः पूर्वमाम्नातः । अजसानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्यसाऽन्नादो भूयासमित्याम्नात पश्चादग्नीषोमासोर्हं देवयज्यया ब्रूवहा भूयासमित्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रचलः । मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । बासणं त्वपाप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नमन्त्रान्बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ।

तृतीयाभ्यासस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ जञ्जम्भमानमन्त्रोक्तिः पुंसो धर्मः कतोरुत ।

वाक्यमादायः प्रक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्धया ” ॥

इहार्हपूर्णमासपकरणो श्रूयते—“ प्राणो वै दक्षोऽप्रातः क्रतुस्तस्याज्जम्भमानो ब्रूयन्ममि दक्षक्रतु इति प्राणपानावेवाऽऽत्मन्धने सर्वमायुसेति ” इति । वाक्यविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जञ्जम्भमानः, तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रदीयते । वाक्यं च प्रकरणाद्वलीयः । तस्मात्केवलं पुं धर्म इति चेन्मैवम् । क्रतावपि जञ्जम्भमानपुरुषसंभवेन वाक्यपकरणयोर्विरोधाभावे सत्युमान्यां क्रतुयुक्पुरुषसंस्कारस्कारणमात् ।

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वार्वन्ध्र्यौ पौर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः ।

क्रमाद्वाक्यं वलीयोऽस्त एषां दर्शादिशेषता ॥

न मुख्ये सोम इकोऽस्ति नाऽऽधस्तरवादिकालयोः ।

दर्शादिरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्यद्वयवस्थितिः ॥ ”

१ क. घ. ड. “नस्योक्तं” । २ क. घ. ड. “स्य पूर्वत्वे प्रा” । ३ ल. च. “त्याग्नेयस्य प” । ४ क. घ. ड. च. “त्वाभ्युपग” । ५ क. घ. ड. “मुता स्मिन्वाव्य” । ६ क. घ. ड. मन्त्राः श्रुत्या नोऽप्या” ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते-“ तस्माद्वावर्ध्नी पूर्णमासेऽनुच्येते वृधन्वती अमा-
 वास्यायाम् ” इति । तत्रेदं वार्ध्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च हौत्रकाण्डे आज्य-
 भागयोः क्रमेऽग्निवृत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहृतेन तु ब्राह्म-
 णवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्ताद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादिषां
 मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः-“ अग्निवृ-
 त्राणि जङ्घनन् ” इत्याग्नेयी प्रथमा वार्ध्नी । “ त्वं सोमासि सत्पतिः ”
 इति सौम्या द्वितीया वार्ध्नी । “ अग्निः प्रत्नेने मन्मना ” इत्याग्नेयी प्रथमा
 वृधन्वती । “ सोमगीर्भिष्ट्वा वयम् ” इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्य-
 योर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयिद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं कथं-
 चिद्भवतु । सौम्ययोस्तु तन्न संभवति । सोमदेवताया अभावात् । नह्यग्नीषोमी-
 येऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच, पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमिभ्या-
 माधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वाच्च संभवति । कालस्य
 तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम् । किंच, प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः
 पठितः । स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः क्रमो न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मान्न
 मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्, किं तु आज्यभागाङ्गत्वम् । नन्वेतत्क्रमेणैव
 लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथमं आज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः, सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा
 व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । वादम् । तथाऽपि वार्ध्नीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वती-
 युगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनैव विधीयत इति न
 वैयर्थ्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अमावास्यायां सामाव्ययामविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वृत्रं जघ्निवा॑सं मृधो॑ऽभि प्रावे॑पस्त
स ए॒तं वै॒मृधं पूर्ण॑मा॒सेऽनु॒निर्वा॑प्यमपश्यत्
नि॒र॒व॒प॒त्तेन॒ वै स मृधो॑पा॒हत॒ यद्वै॒मृधः पूर्ण॑-
मा॒सेऽनु॒निर्वा॑प्यो भव॑ति मृध॒ ए॒व तेन॒ यज॑-
मा॒नोऽप॑ ह॒त इन्द्रो॑ वृ॒त्रा॑ ह॒त्वा दे॒वता॑भिश्चे-
न्द्रि॒येण॑ च व्या॒ध्यत॑ स ए॒तमा॑ग्ने॒यम॒ष्टाक॑पाल-
ममा॒वास्या॑यामपश्यद्वै॒न्द्रं दधि॑ (१) तं नि॒र॒-
व॒प॒त्तेन॒ वै स दे॒वता॑श्चेन्द्रि॒यं चावा॑रुन्ध॒ यदा॑-
मे॒योऽष्टा॑क॒पालो॑ऽमा॒वास्या॑यां भव॑त्यै॒न्द्रं दधि॑
दे॒वता॑श्चै॒व तेनै॑न्द्रि॒यं च॒ यज॑मानोऽव॑ रुन्ध
इन्द्र॑स्य वृ॒त्रं ज॒घ्नुष॑ इन्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ पृथि॒वीमनु॑
व्या॒र्च्छ॑त्तदोष॑धयो वी॒रुधो॑ऽभव॑न्स प्र॒जाप॑ति-
मुपा॑धावद्वृ॒त्रं मे॑ ज॒घ्नुष॑ इन्द्रि॒यं वी॒र्यम्॑ (२)
पृथि॒वीमनु॑ व्या॒र्च्छ॑त्तदोष॑धयो वी॒रुधो॑ऽभू॒व॒ञ्चि॒ति
स प्र॒जाप॑तिः प॒शून्ब्र॑वी॒देत॑दस्मै सं न॒य॒तेति॑
तत्प॒शव॑ ओष॑धी॒भ्योऽध्या॑त्मन्त॒सम॑न॒यन्त॑त्प्र-
त्य॑दु॒ह॒न्यत्स॑म॒न॒यन्त॑त्सा॒नाद्य॑स्य॒ सा॒नाद्य॑त्वं
यत्प्र॑त्य॒दु॒ह॒न्त॑त्प्रति॒धुषः॑ प्रति॒धुक्त्व॑ सम॒नैषुः॑
प्रत्य॑धु॒क्ष॒न्तु मा॒यि श्र॑यत॒ इत्य॑ब्रवी॒देत॑दस्मै
(३) श्रु॒तं क॑रु॒तेत्य॑ब्रवी॒त्तद॑स्मै श्रु॒तम॑कुर्व॒ञ्चि॒-

न्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्तच्छ्रुतस्य
 ज्ञातत्वं समनैषुः प्रत्यधुक्षच्छ्रुतमक्रजं तु मा
 धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधिं कुरुतेत्यब्रवीत्त-
 दस्मै दध्यकुर्वन्तदेनभाधिनोत्तद्धनो दधित्वं ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयम् (४)
 दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छ्रुतस्यैव
 पूर्वस्यावं येदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं श्रित्वा
 दध्नोपरिष्ठाद्धिनोति यथापूर्वमुपैति यत्पूती-
 कैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्च्यात्सौम्यं तद्यत्कलै रा-
 क्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातञ्चनेन मानुषं
 तद्यद्धना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति [५] सेन्द्र-
 त्वायामिहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य सं-
 तत्या इन्द्रो वृत्रं हृत्वा परां परावर्तमगच्छ-
 दपारावतीति मय्यमानस्तं देवताः प्रथमैच्छ-
 ताः जातानि तं यतोऽनविन्दति तस्य
 भागधयामिति तं पित्रोऽनविन्दन्त-
 ०भ्यः पूर्वेषुः क्रियते सोऽमावास्यां
 तत्याऽनच्छत्तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै
 नः (६) अद्य वसुं वसतीतीन्द्रो हि देवानां
 वसु तदभावास्याया अमावास्यत्वं ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति किंदेत्यं सांनान्यमिति वैश्वदेव-
 मिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि सम-

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

गच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव

ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति (७) ॥

(दधिं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यमित्यब्रवीदेतदस्मा अवदेयं तनकि नो
द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥

अथ तृतीयेऽमावास्यायां सांनाय्ययागो वक्तव्यः ।

तत्र प्रथमं तावत्पौर्णमास्यामनुनिर्वाप्यं वैमुधं विधत्सुः प्रस्तौति—

इन्द्रं वृत्रामिति । अथ य इन्द्रो वृत्रं हतवांस्तमिन्द्रं मुधो वृत्ररक्षपातिनो
वैरिणोऽभितः समागत्य पक्षेण भयमुत्पाद्याकम्पयन्त । विनाशिना मुधो वैरिणो
येन देवेनासौ विभूत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैमुधः ।
ते पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाप्यं प्रधानकर्मणः पञ्चान्निर्वापयोग्यमपश्यत् ।

अथ विधत्ते—

यद्वैमुध इति । अथ सांनाय्यनामकमेन्द्रं दधि विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रामिति । इन्द्रो वृत्रवधेन भीतो दूरे पलायमानः स्वकीयाभिर्वैव-
ताभिश्च स्वकीयेन सामर्थ्येन च न्यूज्यो विमुक्तोऽभूत् । अथ विधत्ते—

यदाग्नेय इति । अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । षष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाक-
पालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विधानात् । अतः
ऐन्द्राग्नेविध्युत्तयनामायमर्थवादः—यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य
चावरोधो भवति तदानीमैन्द्राग्नेन तदवरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अनयोः

स्तुत्या तद्विधिरुन्नीयते । शास्त्रान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात् । ऐन्द्रद-
धिविधिसर्वसंदिग्ध एव ।

तमेतं विधिं स्तोतुं सांनाय्यनिर्वचनं दर्शयति--

इन्द्रस्य वृत्रमिति । जग्गुषो हतवतः । व्याहृतिद्विविधत्वेन प्राप्नोत् । ओष-
धिवीरुधर्मैः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः--

“ ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ” इति ।

तदेतदिन्द्रियसामर्थ्यस्यौषध्यादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् । तच्च प्रजा-
पतिरेतदिन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक्प्रापयतेति पशूनब्रवीत् । तत्सामर्थ्यं पशव
जोषधीभ्यः सकाशादानीय स्वात्मन्निधि स्वशरीरे सम्यक्स्थापितवन्तः । पुनः
स्वनिष्ठं तदीयं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः । यस्मात्पशवः समनयंस्तस्मा-
त्सांनाय्यस्य गोरसस्य सम्यगानयनेन संपन्नामिति व्युत्पत्त्या सांनाय्यनाम भवति ।
यस्मादिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तस्तस्मात्प्रतिधुषः प्रतिदिनं दुग्धमानस्य क्षीरस्य प्रति-
धुगिति नाम संपन्नम् । अथ शूतनामनिर्वचनं दर्शयति--

समनैषु रिति । भोः प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः समनैषुः प्रत्यधुक्षंश्च क्षीर-
रूपं तदीयं मयि न श्रयते पाकाभावान्मदुदरे तन्न जीर्यतीत्यर्थमुक्तवान् । ततः
प्रेजारतिः पशून्प्रति शूतं पक्कं कुरुतेत्यब्रवीत् । तथा कृते सति तदिन्द्रियसा-
मर्थ्यं पक्कं पयोऽस्मिन्निन्द्रोदरे सम्यगाश्रितमभूत् । यै(त)स्माच्छूता पाक इत्यस्मा-
च्छ्रुजो वा शूतमिति नाम निष्पन्नम् । अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति--

समनैषुः प्रतीति । संनयनमिति दोहनशूतत्वानि संपन्नान्येव, किं तु तच्छूतं
मां तु न धिनोति न प्रीणयतीत्युक्ते प्रजापतिरातश्चनकर्तृन्प्रति दधि कुरुतेत्यब्र-
वीत् । तच्च दधिकृतं सदेनमिन्द्रमधिनोदप्रीणयत् । तस्माद्दधिनाम संपन्नम् ।
अत्रैन्द्रं दधीति विधिविस्पष्ट एव । शूतनामनिर्वचनार्थवादैनैन्द्रं पय इति विधि-
मुज्जयेत् । अन्यथा वक्ष्यमाणशूतावदानविचारानुदयप्रसङ्गात् ।

तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति--

ब्रह्मवादिन इति । यस्मात्पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माद्भुक्षामवेदानेऽ-
बदीयमाने दध्नः स्वरूपमेव पूर्वमवदेयम् ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

तमेवं पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्येति । तत्पूर्वं दध्यवदानमनादृत्य क्षीरस्यैव स्वरूपं पूर्वमवदेयम् ।
तथा सत्यस्मिन्यजमान इन्द्रियरूपमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिष्ठादध्ना प्रीणयति ।
क्षीरं पूर्वभावि दधि पश्चाद्भावीत्येववृत्तचक्रमपि प्राप्तवान्भवति ।

अथाऽऽतश्चनं विधत्ते—यत्पूतीकैरिति ।

सोमवल्लीतमानाया लतायाः खण्डाः पूतीकाः । पलाशेवृक्षस्याद्याः पर्ण-
वस्काः । पौढबदरफलानि कलाः । ईषदम्लतक्रमातश्चनम् । पूतीकादिभिरातश्चनं
सोमादीनां पिपम् । तथा सत्यवेन्द्रपीतयै दध्नाऽऽतञ्ज्यात् ।

दध्नाऽऽतश्चनस्योपर्यभिहोत्रार्थं यवागूशेने(न)णातश्चनं विधत्ते—

अभिहोत्रेति । दर्शयागस्याभिहोत्रेण सहाविच्छेदः संततिः । अथ पिण्ड-
पितृयज्ञं विधत्ते—

इन्द्रो बृध्नमिति । बृध्नवधेनासुराणामपराधं कृतवानस्मीति मन्यमान इन्द्रो
भीतोऽत्यन्तं दूरमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता-आह्वानमैच्छन् । देवतानां मध्ये
योऽन्विष्य प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो दीयत इति प्रजापतिनोकाः
वितरः प्रथममिन्द्रं यस्मादलभन्त तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ।
दर्शयागदेवतानाममावास्यायामारम्भः प्रतिपदि तद्यागः । पितॄणां स्वमावास्या-
यामिव पिण्डदानम् ।

ननु ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य तृतीयपपाठकेऽन्त्यानुवाके महता प्रपञ्चेन
पिण्डपितृयज्ञो विहितः । बाढम् । एवं तर्हि सांनाय्यप्रशंसार्थमत्र वदनुवादोऽस्तु ।
तामेव स्तुतिं द्योतयितुमनावास्यानिर्वचनं दर्शयति—

सोऽमावास्यामिति । पितृभिरन्विष्य लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां पला-
यनवेशात्प्रातिनिवृत्य समागतः । ते देवास्तमिन्द्रपमिमुखीकर्तुं संपाप्ताः परस्परमि-
दमब्रुवन्—अद्य नोऽस्माकं वसु श्रेष्ठं धनममा वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधार-
णत्वेन वर्तत इत्यर्थः । किं तद्वस्विति तदुच्यते—इन्द्रः खलु सर्वेषां देवानां वसु
श्रेष्ठं धनं, तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिलाभात् । यस्माद्देवा एवमुक्तवन्तस्तस्मादमा
वसत्त्वथेति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ।

ऐन्द्रं दर्शति विधिवाक्ये सांनाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां दृश्यते—

अस्मादादिन इति । पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा समागच्छन्ति तदा तत्सांनाय्यलक्षणं भागमभिलक्ष्यैव समागच्छन्निति सांनाय्यं वैश्व-
देवमिति केषांचित्पक्षः । अथोशब्दः पक्षान्तरार्थः । भीत्या दूरदेशं गतमिन्द्रं भिषज्यन्त एव भयनिवारणेन समाधित्सन्त एव ते देवास्त्विन्द्रं समागताः, न तु सांनाय्यलिप्सया । तस्मात्सांनाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमान्ब्रूयात् ।

अत्र भीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ।

द्वयोरङ्गमुत्तैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति ” इति । तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गमिति चेन्न । वाक्यस्य प्रबलत्वान् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिधायैत्यणोपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचित्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ दर्शपूर्णमयोः प्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।

दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं द्विर्दर्शसौ प्रयुज्यताम् ।

एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्नसंस्तुतिः ” ॥

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति कालद्वये विहितम्, “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति ” इति एकस्मिन्काले पुनर्विहितम्, तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयोजानामिव भेदः ।

(आग्नयैष्णवाद्यागविधिः)

तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेन्न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यै-
कत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयैन्द्राग्नस्तु-
त्यर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽपावास्यायां भवति, तथाऽपि न केवलेना-
ग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः सपीचीनतरः । तस्मादैन्द्राग्नः कर्तव्य इति
विधेयस्तुतिः । प्रयाजवैषम्यं तृकमेवानुसंधेयम् । तस्मादनुवादः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अज्ञादिनो बध्न्ति स त्वे दर्शपूर्णमासौ

यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमा-
सेऽनानिवांष्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्यां सेन्द्रा
य एवं बिद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावैवैनौ
यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
एताम् (१) इष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादश-
कपालः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते चरुं तां
पौर्णमासः सःस्थाप्यानु निर्वपन्ततो देवा
अभ्यन्पराऽसुरा यो आतृव्यवान्स्यात्स पौर्ण-
मासः सःस्थाप्यैतामिष्टिमनु निर्वपेत्पौर्ण-
मासेनैव बज्रं आतृव्याय प्रहृत्याऽऽनावैष्णवेन
देवताश्च यज्ञं च आतृव्यस्य वृद्धक्ते मिथुनाभ्य-
शून्सारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत् (२)

सर्वं बृहत्ते पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवाज्जा-
 मावास्याः२ हत्वा भ्रातृव्यं नाऽऽप्याययति
 साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा
 अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै
 ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्य-
 न्यस्मै महता पूर्णं२ होतव्यं तु एवैनमिन्द्रः
 प्रजया पशुभिस्तर्पयति दारुपात्रेण जुहोति न
 हि मृन्मयमाहुतिमानश औदुम्बरम् (३)
 भवत्युर्गवा उदुम्बर ऊर्कपशवं ऊर्जैवास्मा
 ऊर्जं पशून्व रन्ध्रे नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत
 त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्गामणी राजन्य-
 स्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामति-
 यजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्रा-
 णोति पापीयान्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत
 संवत्सरं२ हि व्रतं नाति स्वा (४) एवैनं देव-
 तेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान्भवति संवत्स-
 रस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्नि-
 वाः२ सममिब्रतपतिव्रतमा लम्बयति ततोऽधि-
 कामं यजेत (५) ।

(एतां तदौदुम्बरं२ स्वा विश्वम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आग्नावैष्णवादिषागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्राठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उक्ते वैमृधसांनाय्ये द्वितृतीयानुवाकके ॥

अथ चतुर्थ आग्नावैष्णवाद्यो वक्तव्याः ।

तवाऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पशंसाप्राह—

ब्रह्मवादिन इति । एतौ दर्शपूर्णमासयागाविन्द्रसहितौ यो यजते स एव दर्श-
पूर्णमासयाजी न त्वन्यः । तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैमृधसांनाय्याभ्यां संपद्यते ।
एवं विदुषः सेन्द्रयागेनो (णो) तरोत्तरदिने धनाधिक्यं भवति ।

अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनिर्वाप्यमिष्टयन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । देवानां यज्ञं दृष्ट्वा तथैवानुचरतामसुराणां देवसमानं विजयं
दृष्ट्वा देवास्तानसुरान्वश्रयित्वाऽनुष्ठितेनानुतिर्वाप्येण स्वयं विजयं प्राप्ता अतु-
राश्च पराभूताः । अथ विधत्ते—

ओ आतृष्यथानिति । पौर्णमासेन प्रधानयागेन वज्रपट्टारः । आग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्धृज इत्युक्तत्वात्तदीयहविषा वैरिणो देवता यज्ञं कर्तुं च विनाश-
यति । तारस्वतयोः स्त्रीपुरुषदेवत्वात्तदीयहविष्मां मिथुनानां पशूनां कर्जनम् ।
एतावता आतृष्यस्य यावद्विज्ञमस्ति तत्सर्वं नाशितं भवति ।

अद्वैतं सूचकारेण—“ पौर्णमासीयेव यजेत आतृष्यवाऽतृष्यवाऽपि पितृयज्ञ-
मेवमावास्यायां क्रियते ” [इति], तदेतद्विधत्ते—

पौर्णमासीमेवेति । द्वितीयानुवाके वृत्रपसङ्ग इदमुक्तम्—‘घ्नन्ति वा एनं पू-
र्णमास आऽप्रावास्यायां प्याययन्ति’ इति । तस्मादत्रापि पूर्णमासानुष्ठानेन आतृ-
ष्यं हत्वा दर्शयागपरित्यागेन आतृष्यस्याऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति ।

अथ दर्शपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंचिद्यागं विधत्ते—

साकंप्रस्थायीयेनेति । दधिक्षीरपूर्णाभिश्चनसूभिः कुम्भीभिर्घ्रातृणाहताभिः
साकमध्वर्योः प्रस्थानं होमस्थानं प्रति प्रस्थानं यस्मिन्यागे सोऽयं साकंप्रस्था-
यीयो यागस्तेन पशुकामो यजेत । तत्र महता क्षीरद्रव्येण पूर्णं हविर्होतव्यम् ।

लोके च यस्मै राज्ञे करप्रदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तृप्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्मै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं तृप्यति चान्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्मादत्रापि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं तृप्त इन्द्रः प्रजया पशुभिश्चैनं यजमानं तर्पयति । तद्यागः कारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः--‘साकं प्रस्थापीयेन यजेत पशु-
काम इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः सायं सायंदोहाभ्यां सन्नर-
न्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां सर्वैर्वा प्रातः’ इति ।

क्षीरश्रपणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेषपि तत्प्रसक्तिं वारायितुं विधत्ते--

दारुपात्रेणेति । यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्तुं नार्हति तस्माद्वारुपात्रेण होमः । न सत्र जुह्वामवदानमस्ति । पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविष्पूरणक्षमेण जुहुयात् । दारुविशेषं विधत्ते--

औदुम्बरमिति । पथममपाठक औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । अत्र सूत्रम्--‘पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुनक्ति तेषां जुहूवत्क-
स्पः’ इति । यावत्तयः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोस्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं जुह्वन्त(त)मनु जुह्वति स्वितृच्छद्भक्षश्च न विद्यन्ते’ इति च ।

अधिकारिभेदेन सांनाय्यस्य देवताध्यवस्थां विधत्ते--

आगतश्रीरिति । शुश्रुवान्वेदत्रयाभिज्ञः । वेदत्रयस्य च श्रीरूपत्वात्तदभिज्ञः प्राप्तश्रीर्भवति । श्रीरूपत्वं चैवमाग्नायते--‘अहे बुध्निय मन्वं मे गोपाय । यमृष-
यस्त्वयिविदा विदुः । अचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्’ इति । आमाध्यक्षो आमणीः । राज्ञः पुत्रो राज्यन्यः । तयोः प्राप्तश्रीकत्वं प्रसिद्धम् । तेषामेव अयाणां महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवतामातिक्रम्य यजते । एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति । अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तादृशः स्वकी-
यदेवतायाः ग्रन्थतः सत्परकीयां देवतां न प्राप्नोति । तद्देवताशापेन पापीयान्द-
रिदश्च भवति । अगतश्रियः सर्वदेन्द्रप्राप्तौ विशेषं विधत्ते--

संवत्सरमिति । संवत्सरमतिक्रम्य यस्माद्व्रतं नानुष्ठेयं भवति तस्मादगतश्रीः संवत्सरमिन्द्रं यजेत । एवं सति स्वकीयैव देवताभ्यस्मिन्संवत्सर इज्यमाना सती भूर्यर्थं यजमानं प्रकाशयति । ततोऽयं धनवत्तरो भवति ।

(आग्रावेष्णवावियागविधिः)

अगताश्रियः कांविदिष्टिं विधत्ते—

संवत्सररूपेति । व्रतपालकोऽग्निर्महेन्द्रयागाधिकासनिवारकपापरूपं वृत्तं संव-
त्सरेन्द्रानुष्ठानेन हतवन्तं यजमानं महेन्द्रयागानुष्ठानरूपं व्रतं पापयति ।

व्रतपतेष्टेरुर्ध्वमगताश्रिय इन्द्रमहेन्द्रयोरैच्छकत्वं विधत्ते—

ततोऽधि कामं यजेतेति । अत्र भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

‘ आश्रामसह कुम्भीभिरस्मिञ्छेषक्रिया न वा ।

जुह्वाऽवदानात्प्रकृताविष शेषक्रियोचिता ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थाय(एव) कर्मणि ।

न स्विष्टकृदिदं(इदं) कार्यमर्हतीधे सुकंप्रदानतः ॥

‘ साकंप्रस्थाभीयेन यजेत पशुकामः ’ इति विहिते कर्मणि श्रूयते—‘ सह-
कुम्भीभिरभिकामेन ’ इति । तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशेऽ-
भिक्रमणमात्रं श्रुतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः
सांनान्पविरुतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय जुहुयात् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदा-
दिकं सांनान्पशेषेणेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सां-
नान्पै इव जुह्वाऽवदानाभावात् । अग्नीध्रे सूचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिकाम-
नित्युक्तत्वाज्जुह्वपभूतोः प्रत्तत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपय-
सोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते, न हुतहविःशेषः । तत्र कुतः शेषकर्म
कार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

१ क. घ. ड. च. ‘रुर्ध्वं गं’ । २ स. ‘रस्ति शेषः’ । ३ स. ‘यमागनीध्रसु’ । ४ क.
घ. ड. च. ‘मसिलस्य प्रदा’ । ५ क. घ. ड. च. ‘मन्तीति’ । स. ‘मञ्जुहोतीति’ । ६
क. घ. ड. च. ‘जुह्वां कु’ । ७ स. ‘व्यवज्जुह्वा तदव’ । ८ स. ‘पका’ ।

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य
 पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्प-
 रिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते
 सोमयान्येव सं नयेत्पयो वै सोमः पयः सां-
 नाध्यं पयसैव पय आत्मन्धत्ते वि वा एतं
 प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव-
 बस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अभ्यु-
 देति त्रेधा तण्डुलान्वि भजेद्ये मध्यमाः स्यु-
 स्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये
 स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणि-
 ष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय गृते चरुमग्निरे-
 वास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति
 यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशु-
 प्रति तिष्ठति न द्वे (२) यजेत यत्पू-
 र्व्या संप्रति यजेत्तत्तस्या छम्बदकुर्या-
 द्यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्व्या छम्ब-
 दकुर्यान्निष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु हतिमु-
 र्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽ-
 स्य जायतेऽनाहत्य तद्वे एव यजेत यज्ञमुख-
 मेव पूर्व्याऽऽलभते यजेत उत्तरया देवता एव

(अम्मुदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

पूर्वयाऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव
 (३) पूर्वयाऽभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया
 भूयसो यज्ञकृतनुपेत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्य-
 मयेजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै
 लोकेऽर्धुकं भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो
 बजेत पूर्णमासि सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽभिक्ष-
 याऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासि वै देवानां
 सुतस्तेषामितमर्धमासं प्रसुतस्तेषां मैत्रावरुणी
 वशाऽमावास्यायामनुबन्ध्या यत् (४) पूर्वे-
 द्ययजते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकरोति
 सदोहविधाने एव सं मिनोति यद्यजते देवैरेव
 सुत्याः सं पादयति स एतमर्धमासः संधमादं
 देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽभिक्षयाऽ-
 मावास्यायां यजते यैवासौ देवानां वशानू-
 बन्ध्या सो एवैषैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्या-
 रोहति य एषां यज्ञम् (५) अभ्यारोहति
 यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
 करोति यद्यवविध्यति पापीयान्भवति यदि
 नावविध्यति सदृङ्ख्यावृत्काम एतेन यज्ञेन
 यजेत क्षुरपविर्ह्येष यज्ञस्ताजकपुण्यो वा भवति
 प्र वा मीयते तस्यैतद्वर्तनानृतं वदेन्न माः स-
 मश्रीयाञ्च स्त्रियमुपेयाञ्चास्य पल्पूलनेन वामः

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टिन्नयविधिः)

पल्पूलयेयुरेताद्वि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति(६) ॥

(चन्द्रमा द्वे देवलोकमेव यद्यज्ञं पल्पूलयेयुः पृच्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तितीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ।

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

दिवा चतुर्थे पुंभेदात्मोक्तं सांनाय्यदेवता ।

अथ पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्यादयो वक्तव्याः ।

तत्र तावत्सांनाय्याधिकारिणं विधिनक्ति—

नासोमयाजीति । सोमयागात्पुरा दर्शयागी सांनाय्यं नानुतिष्ठेत् । असो-
मयाजिनः पयोंऽनागतमपाप्तम् । सोमस्यौषधिरसत्वेन तदभावे सत्योषधिरसविशे-
षस्य पयसः सुतरामभावात् । एवं सति यद्यसोमयाजी संनयेत्तर्हसौ परिमोष एव
तस्कर एव सञ्जनतं करोत्यन्याय्यं करोति । अपि च बहूनौ सिच्यमानं तत्सां-
नाय्यमन्याय्यत्वात्परैव सिच्यते विनाश्यत एव । तस्मात्सोमयाज्येव संनयेत् ।
न चास्येतरवत्पयोंऽनागतं, सोमस्यौषधिरसत्वेन पयोरूपत्वात् । सांनाय्यमपि
तथाविधम् । अतः सोमयाजी सोमरूपेण पयसा सह सांनाय्यरूपं पय आत्मनि
धारयति । अथाभ्युदयोर्द्वि विधत्ते—

वि का एतामिति । चतुर्दश्याममावास्यायेपमिति भ्रान्त्या संदिहानो रात्रावेव
हवींषि निर्वपेत् । तथा च श्रुत्यन्तरमाम्नायते—यदि विभीषादभि मोदेष्यतीति
महारात्रे हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्धं दधि हविरातञ्चनस्य
निदध्यादर्धं न यद्युदियात्तेनाऽऽतञ्च्य प्रचरेद्येदि नाभ्युदियात्तेन ब्राह्मणान्भो-
जयेत् । इति । अयमर्थः—यदि चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वममावास्याभ्रान्त्या
वासानपाकृत्य सायं दुग्ध्वा दध्यर्थमातञ्चनं विधाय पश्चात्तिथौ संदिहानो मां प्रति
चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतो भवेत्तदा रात्रिमध्ये हवींषि निरुप्य फलीकरणान्तं वि-

१ ख. 'याजी सा' । २ क. घ. ड. 'रमेवमा' । ३ क. घ. ड. च. 'तै-म' । ४
ब. ड. च. 'वर्धनं य' । ५ क. घ. ड. च. 'यद्यु न' । ६ क. घ. ड. च. 'हान इमा' ।

(अम्बुवयेष्ट्यादीष्टितयविधिः)

धाय तादृशैस्तण्डुलैर्युक्तश्चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । तत्पूर्वातश्चनेन निष्पन्नस्य दध्नोऽर्धं-
मुत्तस्स्यां रात्रौ पुनरातश्चनार्थमवस्थापयेत् । इतस्त्वं न पृथगवस्थापयेत्, किंतु
तण्डुलैः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । यदि चन्द्रोऽभ्युदिमात्तदानीं
पृथगवस्थापितेनार्धेन परेद्युर्मूर्ध्यामावास्यायां रात्रौ सायंदोहमातश्च निष्पन्नं
दध्ना प्रतिपादि प्रातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदिमात्तदा तण्डुलैर्दध्नेन न
दर्शकर्म निष्पाद्य पृथगवस्थापितार्धान्तरेण ब्राह्मणान्भोजयेदिति । एवं स्थिते सति
यस्य यजमानस्य रात्रावेव फलीकृततण्डुलपर्यन्तं हविर्निरुप्तं संसादितं भवति ।
ततः प्रतीक्ष्यमाणश्चन्द्रमाः पूर्वस्यां दिशि अभ्युदेति । चन्द्र एतं यजमानं यजन्ना
पशुभिश्च व्यर्धयत्येवास्य भ्रातृव्यं च वर्धयति । अतोऽभ्युदयं निमिचीकृत्पिरण्डु-
लाम्बध्यवस्थविष्ठाणिष्ठरूपैस्त्रेधा भिन्नांस्तान्पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च
दावादिगुणकाम्यादिदेवताभ्यो हविः कुर्यात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘दे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेतर्जुया-
मित्युक्त्वाऽऽह्निकमेव यजेत’ इति । अस्यायमर्थः—पौर्णमास्यामन्वाधाय प्रतिपादि
पौर्णमासयागं कृत्वा तदानभिधान्वाधाय द्वितीयायां पुनः पौर्णमासयागं कुर्यात् ।
एवममावास्यायामपि । सेपमृद्धिकामस्येष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तमितां सुम-
नामिष्टिं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विचार्य विधातुमादौ पूर्वपक्षी सिद्धान्तं निराकृत्य स्वपक्षं
विधत्ते—

न द्वे यजेतेति । सिद्धान्तिना यदुच्यते द्वे यजेतेति तन्न युक्तम् । तत्रैव
पूर्वमा पौर्णमास्या संप्रति यजेत सम्यगनुविष्टे तदानीमुत्तरया छम्बद्वयं । यदु-
त्तरा सम्यगनुष्ठिता तदा पूर्ववैयर्थ्यम् । तथा सति द्विरनुष्ठिता सेपमिष्टिरित्यपि
वक्तुं न शक्यते, इहावधिकावृत्तेराविहितत्वात् । नाप्यभिष्टोमाद्वियज्ञं इति वक्तुं
शक्यतेऽधिकप्रयोगे सत्यपि प्रातःसवनादीनाममावात् । अत उभयपक्षेऽप्यनु-
ष्ठिता यजमानः सभायां ह्रीतमुखी भवति । तैः पृष्ठः सन्नचरं वक्तुं न प्रगल्भो
भवेत् । तस्माद्विक्राम्यावृत्तिं परित्यज्यैकमेव पौर्णमासीममावास्यां च यजेत ।
तथा तत्पक्षं यजमानस्य पुत्रोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते । किमुक्तस्यममिति ।
तमिमे पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विधत्ते—

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

अनादृत्येति । एकामेवेति यदुक्तं तदनादृत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वयेष्ट्या सम्पगनुष्ठितया यज्ञमुखरूपयज्ञोपक्रमस्याऽऽलम्भनं देवतावरोधो देवलोकजयश्चेति प्रयोजनत्रयं संपद्यते । उत्तरया सम्पगनुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजयश्चेति संपद्यन्ते त्रीणि प्रयोजनानि । अतो नैकस्या अपि वैयर्थ्यम् नापीष्टियज्ञत्वयोरभावः, प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि समूहितस्य पौढयज्ञत्वात् । अत एतदनुष्ठानेन भूयसो बहूनेकाहाहीनसत्ररूपान्यज्ञकतनुपैति । किंचाद्य द्वितीयामामिष्ट्वन्तं यजमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तस्येयमिष्टिर्नाम्ना सुमना इत्युच्यते । बर्हिष्णुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य समुत्थिर्न भवति ।

यथेयं सुमना नामेष्टिर्दशपूर्णमासयोगुणाविकृतिस्थैवान्यां गुणविकृतिं विधत्ते—
 दाक्षायणयज्ञेनेति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूचकरेण स्पष्टीकृतम्—‘ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्राग्र एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायामग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुणयामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ’ इति ।

तत्रोत्तरस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायां वैकैकं विधत्ते—

पूर्णमासे समिति । तत्रैन्द्रं दधिरूपं यदुत्तरस्मिन्पौर्णमासे सांनार्यं तत्प्रशंसति—
 पूर्णमासे वा इति । यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन पौर्णमास एव देवानां सोमोऽभिषुतो भवति । पयो वै सोमः पयः सांनार्यमित्युक्तत्वात् । तेषां देवानां पौर्णमासीमारभ्यामावास्यापर्यन्तमर्धमासं नैरन्तर्येण सोमः प्रकर्षेण सुतो भवति । प्रतिदिनपनुष्ठिताभिः सोमविकृतिभिर्वा प्रीतिः सा तेन सांनार्येण संपद्यत इत्यर्थः ।

अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामामिक्षां प्रशंसति—

तेषां मैत्रावरुणीति । येद्यममावास्यायामनुष्ठिता मैत्रावरुण्यामिक्षा सा तेषां देवानां वशाऽनुबन्ध्या संपद्यते । तत्कथमिति तदुच्यते—पूर्वेष्टुः शुक्लपतिपदि यजत इति यत्तेन सौमिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति । तस्मिन्नेव दिने पुनरेव वत्सानपाकरोतीति यत्तेन सदोहविधाने द्वौ मण्डपौ संपादितवान्भवति ।

(अम्बुदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

द्वितीयायां पातराग्रेयेनाष्टाकपालेन यजत इति यत्नेन देवैरिष्यभाणां सत्यमेव
संपादितवान्भवति । स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुक्लपक्षं नैरन्तर्येण देवैः
सधमादं सहर्षोपेतं सोमं पतिवान्भवति । तस्मादाग्नेयादूर्ध्वं तस्मिन्द्वितीयायावास्या-
कर्माणि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यत्सो एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य वशा
संपद्यते । काऽसौ वशोति तदुच्यते—सोमयागावसाने देवानामर्थ एव या वशाऽ-
नूबन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः । दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं पशंसति—

साक्षाद्वा इति । यो यजमान एषां विधिवाक्योक्तानामग्न्यादीनां देवानां
यज्ञमभ्यारोहति सम्पगनुतिष्ठति एष साक्षादेव तानग्न्यादिदेवानभ्यारोहति प्रा-
प्नोति । बहुकालं (ल) व्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
प्राप्य च यथा लोके श्रेयान् राजामात्यादिरुत्तमं पदमभ्यास्तुः स्वकीयभृत्यानामग्रे
ममेदं भोगसाधनमानयेति पुनः पुनः कायमते तथाऽयं यजमान आवृत्तयाजी
पुनः पुनः फलसंपादनं करोति ।

पूर्वं स्वर्गकामस्यायं यज्ञ उक्तः, इदानीं व्यावृत्तकामस्य स एवोच्यते—

यद्यवविध्यतीति । अन्येषु यज्ञेषु यद्यवविध्यति किंचिद्वैकल्यं करोति
तदानीं पापीयान्भवति, अन्ययजमानापेक्षयाऽतिनिरुद्धो भवति । यदि नाववि-
ध्यति वैकल्यं न करोति तदानीमन्यैः सदृशमान एव भवति न तु तेभ्य आधि-
क्यलक्षणा व्यावृत्तिः सिध्यति । अतो व्यावृत्तकाम एतेन दाक्षायणयज्ञेन
यजेत । यस्मादेव यज्ञः क्षुरवद्वज्रवच्चातितीक्ष्णस्तस्मादेतदनुष्ठायी तावन्पुण्यो
वा भवति तदानीमेवेतेरेभ्यो व्यावृत्तएव भवति । एतद्विरोधी तावन्पुण्ययत
एव । अथवा यजमान एव सम्पगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्यत्पमीयते वा ।

अतो वैकल्यपरिहाराय व्रतविशेषान्विधत्ते—तस्यैतद्व्रतमिति ।

वस्पूलनं वस्त्रशुद्धिसाधनमूषादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः । यस्माद्विवा-
पूण्या एतत्सर्वमनृतवदनादि न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षा-
णयज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः । तथा च सूत्रकार
आह—(“दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पते, एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेते,
एतेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वा वा विरमेद्यजेत वा”) सतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः” इति ।

* अनुष्ठितान्तर्गतग्रन्थस्थाने ख. पुस्तके ‘सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽनेन वशीपू-
र्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा’ इति पाठान्तरम् ।

१ क. व. च. ‘तयज्ञे पु’ २ क. घ. ङ. च. ‘धनं मद्रकादि’ ३ च. प्रक्रमो ४ ख. च. ‘ते न ।

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्--

“इष्टिरभ्युदये दर्शात्कर्मान्यदुत देवताः ।

पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ।

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते--‘यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डु-
लान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्ता-
निन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुम्’ इति ।
अयमर्थः--दर्शभ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुप्तं भवति । ततः प्रत्युषे पूर्वस्यां
दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः । अस्वण्डिता
ईषत्स्वण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम् । ते च त्रिविधा दात्रादिगुणविशिष्टे-
भ्योऽन्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रक्रान्तदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुतः । कालाप-
राधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं प्राय-
श्चित्तं कृत्वा परेद्युरनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः । हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत्प्र-
रित्यभ्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्रकृतागमौ प्रसज्येयाताम् । अतस्तस्मि-
न्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसंबन्धिनीभ्योऽपनयोऽजा-
भिधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्दविर्दधिरूपं वीहिरूपं च पूर्वद्युर्निरुप्तं तद्धविः
पूर्वदेवतात्मनोऽग्नौन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते,
न तु तण्डुलानां स्थविष्टमध्यमाणिष्टरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते । तस्य प्राप्त-
त्वात् । ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदादर्थप्राप्तः स विभागः । ततः पूर्वदेव-
तास्त्यक्त्वा दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो बह्व्यादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुप्तं हविः प्रदातव्य-
म् । ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालो न तु दर्शः । तर्थाऽपि दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्यां
निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः । दध्ने द्रव्यहका-
लीनत्वेनार्थसिद्धेः (ज्जे) पूर्वद्युर्दोहनातश्चने, तदभिप्रायेण निरुप्तामित्युच्यते । यद्वा
वीहिर्निर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते--‘यदि विभीषादमि मोदेभ्य-

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

तीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् इति । अयमर्थः—भ्रान्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽयमित्यभिनिश्चितवतो मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने महारात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्तस्यैव हविषोऽस्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्शस्यैवार्थं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्शलोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमभ्युत ।

उक्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेत्यविवक्षया ” ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या । निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्मैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हविरभ्युदेति तत्र हविर्निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मिन्निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्पोपक्रममात्रेणेयमिष्टिः कर्तव्या । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाऽग्निमः ।

तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ” ॥

निर्वापात्प्राग्भूता चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः । तण्डुलान्विमज्जेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु ग्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृतान्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु ग्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टिन्नविधिः)

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥

अथा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुधे सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टिप्रवृत्तत्वात् प्राकृतीभ्यः शिष्टांशः प्राकृतीभ्य एव निर्वप्यः । कुतः । प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात् । इत्येकः पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यभावाद्वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः । अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः । अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति । अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवतास्थाने निवेशनीयाः । प्राकृतीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः कसो न पदार्थांशेन । ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति राधान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सेष्टिः सांनाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिभुतेः ।

नान्यस्येत्यग्निमोऽन्त्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥

नहि सांनाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दधश्चरुं शूते चरुमिति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्सांनाय्येन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिरिति चेन्मैवम् । अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं भिद्येत । ततस्तण्डुलवत्प्राप्तयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावादुदके चरुश्रपणसंभवाच्च सांनाय्यवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा नहि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥

अभ्युदयेष्ट्यां शूते चरुं दधनि चरुमिति शृतदधिनी आम्नायेते । तयोः प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीता उच्यन्ते । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने, किंतु हविष्त्वेन पदानार्थमुत्पन्ने । ततः साम्प्रभावाज्जोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेन्मैवम् । अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् । ततः समानत्वाच्चधर्माः सन्ति ।

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यद्वाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शदौ फलसिद्धये ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ” इति ।

तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिल्लोके प्रसिद्ध्यभावादुद्भिदादिवद्यजिज्ञासामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविधिरिति चेन्न । दाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनाद्व्याख्यावगम्यते । तथा हि—अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये ” इत्यादिवाक्यशेषावगम्यते । ततो दध्यादिवैप्रसिद्धत्वाददर्शपूर्णमासमोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यस्य गुणस्य विधिर्न तूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् । एवं साकंप्रस्थाधीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थापस्त्युक्तो बागः साकंप्रस्थापीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुकलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनृतं न वदेदेष पुंघर्मो वाऽनुवादगीः ।

सक्रतौ पुंस्ति शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधे तथाविधः ।

स्मार्तानुवादः पुंस्कृतोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥

नाऽऽख्याते पुरुषस्योक्तिः क्रतावेव प्रयाजवत् ।

स्मार्तौ कनियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुंघर्मत्वात्तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्येतदारूपातं तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाऽऽ-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वीर्वैयविधिः)

ख्यातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थ-
 स्म वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते ।
 अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मा-
 त्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः । आख्यातभिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य बाधविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । तस्यैतद्वाक्यं
 स्मृतेश्च मूलम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्चोपनयनमारभ्याऽऽमरणं पुरुषस्यानृतं प्रति-
 षेधेति । तन्मध्यपातित्वात्कृतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तदुभयार्थोऽप्येव
 प्रतिषेधो न विधीयते, किंतूनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन भाव-
 नाऽभिधीयते । कर्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन
 प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः कृतावेव निविशते । न च तत्रापि विधी-
 यते, किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य कृतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः
 पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोग-
 स्तस्मादन्यकत्वर्थः संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्विध्यतिक्रमे कर्तोरेव
 त्रैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थ-
 निष्पत्तिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न तु कर्तोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्त-
 मिति विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

एष वै दे॒वर॒थो यद्दर्श॑पूर्णमा॒सौ यो दर्श॑पूर्ण-
 मा॒सावि॑ष्ट्वा सोमै॒न य॑जते रथ॑स्पष्ट ए॒वाव॑साने
 चरे॑ दे॒वाना॑मव॒ स्यत्ये॑तानि॒ वा अ॒ङ्गाप॑रु॒क्ष्वि

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

संवत्सरस्य यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्श-
पूर्णमासौ यजतेऽङ्गापरुष्येव संवत्सरस्य प्रति-
दधात्येते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकमनु पश्यति (१) एषा वै देवानां
विकान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्ण-
मासौ यजते देवानामेव विकान्तिमनु वि-
क्रमत एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः
पन्थास्तस्मात् समारोहत्येतौ वै देवानां हरी
यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ
यजते यावेव देवानां हरी ताभ्याम् (२)
एवैभ्यो हव्यं वहत्येतद्वै देवानामास्यं यद्दर्शपू-
र्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते
साक्षादेव देवानामास्यं जुहोत्येष वै हविधानी
यो दर्शपूर्णमासयाजी सायंप्रातरभिहोत्रं जुहोति
यजते दर्शपूर्णमासावहरहहविधानिनास्मृतो
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते हविधान्य-
स्मीति सर्वमेवास्य बहिष्यं दत्तं भवति देवा
वा अहः (३) यज्ञियं नाविन्दन्ते दर्शपूर्ण-
मासावपुनन्तौ वा एतौ पुतौ मेध्यौ यद्दर्शपूर्ण-
मासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते
पुतावेवैनौ मेध्यौ यजते नामावास्यायां
च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयायदुपेयाञ्जिरि-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्णमास्यविधिः)

न्द्रियः स्यात्सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः
 पत्नय आसन्तासाममावास्यां च पौर्ण-
 मासीं च नोपैद (४) ते एनमभि समनह्येतां
 तं यक्ष्म आर्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राज-
 यक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य
 यज्जायाभ्यामविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां
 यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दति
 स एते एव नमस्यन्नुपाधावत्ते अन्नतां वरं वृणा-
 बहा आवं देवानां भागधे असाव (५)
 आवदधि देवा इज्यान्ता इति तस्मोत्सदृशी-
 नाः रात्रिणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च
 देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा
 अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि
 क्षुधमन्नन्तस्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि
 पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या
 अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि
 पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं
 गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृ-
 ष्यम् (६) ॥

(पश्यति ताभ्यामहरैदसाव फलं सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभ्युदयेष्टयाद्यास्तिस इष्टम ईरिताः ।

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यं विधत्ते—

एष वा इति । दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवानां रथो रथसदृशः । तथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा पश्चात्सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके भूयो रथसंचरणेन महामार्गस्थकण्टकावाणादिषु क्षुण्णेषु मार्गो विस्पष्टो भवति, अयमस्य ग्रामस्य मार्ग इति सुखेनाध्यवसातुं शक्यते । कण्टकाद्यभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां संबन्धिना दर्शपूर्णमासरथेन स्पष्टे सुखेनाध्यवसातुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमध्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयोरिष्टिप्रकृतित्वात्तयोः प्रयोगे स्वाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्रायणीयाद्याः साङ्गः सुखेनानुष्ठातुं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे दीक्षणीयादिकर्मस्वरूपमावस्थोपदिष्टत्वात्तदङ्गानि प्रयाजादीन्यनुष्ठातुं न शक्यन्ते । तस्मादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्विहृदा प्रशस्यते ।

तत्र प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति—

एतानि वा इति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि मणिवन्धकूरकक्षादिसंधिरूपाणि परंषि पर्वाणि तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्शा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः परंषि, तद्वदित्वाऽनुष्ठाने तदुभयं प्रतिदधाति सम्यगनुष्ठापयति ।

अथ चक्षुष्ट्वेन प्रशंसति—

एते वा इति । अयेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति—

एषा वै इति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शास्त्रान्तरे श्रुतत्वाद्युद्धयहेतुत्वमप्यस्तीति पराक्रमरूपत्वम् । अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वा इति । देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽयं देवयानः ।

अथाश्वरूपेण प्रशंसति—

एतौ वा इति । एभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यस्ताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं वहति । अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

१ च. 'नेन त' । २ क. घ. ङ. च. 'भये प्र' । ३ क. घ. ङ. 'थेन्द्रं प' । ४ 'येन्द्रं प' । ५ क. घ. ङ. च. 'महेतुत्वं' । ६ क. घ. ङ. च. 'गत्वं' ।

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

एतद्वै देवानामिति । साक्षाद्वयवधानमन्तरेणैव यथा ब्राह्मणाय दत्तमजं पावहस्तव्यवधानेन मुखं प्रविशति तद्वन्नेत्यर्थः । अथ सोमयाजित्वसंपादनेन स्तौति—

एष वा इति । हवींषि सोमग्रहरूपाणि धीयन्त आसाद्यन्ते यस्मिन्मण्डपे तदिह हविर्धानं तदस्यास्तीति हविर्धानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजिनः सोमयाजित्वं कथमित्युच्यते—आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदग्निहोत्रं तत्प्रतिदिनं सामं-मातरनुतिष्ठति, पर्वणि पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजते । तदुभयानुष्ठानेन हविर्धानिनां सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिषुतो भवति । सोमाभिषवणे या प्रीतिः सा देवानामत्र संपद्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्त्या तदनन्तरमाविनि सोमयागेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्प्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण दर्शितः—“अथैकेषामग्नीनाधाय हस्तावबानिज्य संवत्सरमग्निहोत्रं हुत्वा दर्शपूर्णमासावारमते ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरुते ” इति । यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमयागविषयां प्रीतिं विद्वानहं हविर्धानी सोमयाजी भवामीति बुद्ध्वा दर्शपूर्णमासौ यजते । तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य बर्हिषि सोमयागे दातव्यं यद्यद्विद्यते तत्सर्वं बर्हिष्यं दत्तं भवति ।

स्वल्पेऽपि कर्मण्यधिककर्मसंपादनवेदनेन कलाधिक्यमाप्तिः पूर्वकाण्डे मन्त्रा-पतिर्यज्ञानसृजतेत्यनुवाके प्रपञ्चिता । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयविधि-मर्थवादोन्वयति—

देवा वा इति । एतौ दर्शपूर्णमासौ यज्ञावर्हतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यहर्देवा न लेभिरे । ततो विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्यां पौर्णमासी च दिनद्वयमपुनश्चो-चितवन्तः । यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः । यस्मिन्दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः । अमावास्या च तादृशी । तस्यां तिथौ सूर्येण सहैव वसतश्चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनादर्शनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्तः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदादिषु चतुर्दश्य-

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

न्तात्तु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो दृश्यते । न पूर्णो नाप्यत्यन्तमदृष्टः । अतस्तयोः कर्मणोर्योग्या न भवन्ति । तस्मात्तावेवैतावुक्तौ तिथिविशेषौ देवैरुक्तरीत्या शोभितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपन्नौ । अत्र दर्शपूर्णमासशब्दस्तिथिपरो न कर्मपरः । यस्त्वेवं तिथयोः शुद्धिं विद्वान्कर्मद्वयं कुरुते सोऽयं शोभितौ यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव पाप्य कृतवान्भवति । तस्मात्तयोस्तिथयोः कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । प्रसङ्गनात्पुरुषार्थं कंचिन्नियमं विधत्ते—

नामावास्यायामिति । पूर्वोक्तयोस्तिथयोर्गोप्यत्वमाख्यायिकया प्रपञ्चयति—

सोमस्य वा इति । अर्चमासस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय एको वर्गः, ऋणपक्षस्य रात्रयः परो वर्गस्ते अमावास्यापौर्णमास्यावेनं सोममभिसमनहेतामाभिमुख्येन संभोगाय गृहीतवत्तौ । बलात्कारेण भुज्यमानं तं सोममतिव्यवायेन क्षयव्याधिः प्राप्तवान् । एतच्च प्रजापतेस्तयस्त्रिंशद्दुहितर इत्यत्र व्याख्यातं तथैव व्याख्येयम् । आवागुमे एव देवानां हविर्भागधारिण्यौ भवाव आवयोरभिभित्याग्न्यादयो देवा इज्यन्तामित्यनयोर्वरः । एतयोर्भागधारित्वं जानते मनुष्याः सर्वेऽपि भागं धारयित्वा प्रयच्छन्ति ।

अथ मनुष्यादिसाम्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुनः प्रशंसति—

भूतानि क्षधमिति । भूतानि मनुष्याद्याः प्राणिनः । वनस्पतयः पक्षि-
जाद्याः । तेषां फलग्रहणमेव क्षन्निवारणरूपां तृप्तिं सूचयति । एवं क्षुधो हननं
यो वेद सोऽप्यन्नसमृद्धः क्षुद्रपं शत्रुं सर्वदा हन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवा वै नर्चि न यज्जप्यश्रयन्त ते सामं जे-
वाश्रयन्त हिं करोति सामैवाकहिं करोति
यत्रैव देवा अश्रयन्त तत एवैनान्प्र युक्ते हिं

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीन्यास्थानम्)

करोति वाच एवैष योगो हि करोति प्रजा एव
 तद्यजमानः सृजते त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरु-
 त्तमां यज्ञस्यैव तद्वर्त्म (१) नह्यत्यप्रसन्न-
 साय संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्येभ्य संतत्या
 अथो रक्षसामपहत्यै राथंतरीं प्रथमामन्वाह
 राथंतरो वा अयं लोक इमेव लोकमभि
 जयति त्रिविं गृह्णाति त्रयं दधे लोका इमानेव
 लोकानभि जयति बार्हतीमुत्तमामन्वाह बार्ह-
 तो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
 प्र वः (२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्याम
 न्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा
 रभते प्र वो वाजा इत्यन्वाहाञ्जं वै वाजोऽञ्जमे-
 वाव रुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्प्रा-
 चीनं रेतो धीयतेऽश्न आ याहि वीतय
 इत्याह तस्मात्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते प्र वो
 वाजाः (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-
 मासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्धुताचीं
 यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्रयुरिदमसीद-
 मसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे यं काम-
 येत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तस्यानूच्याम आ याहि वीतय इति संततमु-
 त्तरमर्धचंमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं
 दाधार सर्वमायुरेति यो वा अरत्निः सामि-
 धेनीनां वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धचौ सं
 दधार्येव वा अरत्निः सामिधेनीनां य एवं
 वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुत ऋषेऋषेर्वा एता
 निर्मिता यत्सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः रुद्रः
 प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि तिष्ठेरन्नर्धचौ
 सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता
 अवरुद्धाः सर्वामाशिषं दुहे (५) ॥

(बर्से वो जायन्ते म वो वाजा लभेत दधाति सं दर्श च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अनुवाकैः षड्भिरेतैरार्धवमुदीरितम् ।

अथोत्तरानुवाकैर्हौत्रं विवक्षुरस्मिन्सप्तमोऽनुवाके तदनन्तरभाव्यष्टमे च सामि-
 धेनीमन्त्रा व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समा-
 जाताः ।

कल्पः (ल्पे) पुरस्तात्सामिधेनीनां हेतित्युपक्रम्यान्तराऽऽहवनीयमुत्करं च
 प्रतीचीनं गच्छन्नपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य इति नेति
 पक्षान्तरमुक्तम् । तत्पाठस्तु—

(हौत्रविक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

‘ सत्यं प्रपद्ये । ऋतं प्रपद्ये अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनातीं प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विषन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विषमः । भूर्भुवः सुवः । हिम् ’ [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १] इति ।

सत्यं यथार्थभूतामिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे । अस्मिन्कर्मणि वाचिकोऽपराधो मा भूदित्यर्थः । मनसा चिन्त्यमानमप्युतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो मा भूदित्यर्थः । अमृतत्वहेतुभूतामिदं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः । देवेष्वप्यार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं प्रजापतिशरीरामिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति हस्तेनाभिनयः । अहं होवा पञ्चदशस्तोमसदृशेन वज्ररूपेणा-नेन कर्षणा द्विषन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि । यः शत्रुरस्मान्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विषस्तमुभयविधमवक्रामामीति पूर्वशान्वयः । भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामकौ लोकास्तान्निहोमि प्रीणयामीत्यर्थः ।

कल्पः—‘व्याहतरिक्त्वा त्रिरभिर्हिंक्त्यानवानमभिर्हिकारादृचमुपसंद्धाति प्र वो वाजा अभिद्यव इत्येकादशेमाः सामिधेन्यः’ इति ।

अनवानमनुच्छ्वस्तन् । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

‘प्र वो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या । देवाञ्जिगाति तुम्नयुः ’ । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे देवा वो युष्मदीया ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते । वाजा गमनशीला मासा अभिद्यवोऽभितः पूर्वपक्षरूपेणोत्तरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्भाजो देवाश्च घृताच्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्ता-मित्यध्याहारः । किंचायं यज्ञो देवाञ्जिगाति प्राप्नोतु । यजमानस्य तुम्नयुः सुखेच्छुर्भवतु । यदेतदुक्तं त्रिर्हिं करोतीति तदेतद्विधत्ते—देवा वै नर्चीति ।

देवाः पूर्वमृचि नाश्रयन्त यजुष्यपि नाश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः । किंतु सामन्येव संतुष्टाः । ततो हिमिति शब्दमुच्चारयेत् । तेन सामैव कृतं भवति । पञ्चकृत्यः सप्तकृत्यो वा साम्न आदौ हिंकारस्य विद्यमानत्वात् । तस्य हिमिति शब्दस्य त्रिरुच्चारणमभिधेयं त्रिवारं विधिरनूद्य प्रशस्यते । यत्रैव देवा अश्रयन्त यत्रैव

(होत्राविक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

सामनि देवाः संतुष्टास्तत एव साम्न एनान्देवान्प्रयुक्ते होता हि कुर्वन्प्रकर्षेण तोषयतीत्यर्थः । प्रथमोच्चारणेन साम कृतं भवति । तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो योगः संपद्यते । सामाश्रयभूतायाः क्रमूपाया वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः । तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा एव सृष्टवान्भवति ।

एकादशानां सामिधेनीनामाद्यन्तयोरावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामिति । “ प्र वो वाजा अभिद्यवः ” इत्येषा प्रथमा । “ आ जुहोत दुवस्यत ” इति वा “ त्वं वरुण उत मित्र ” इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा । तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासेन यज्ञस्य बर्त्समन्तभामाचक्षति बध्नाति । यथा लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा व्रीहीन्बोढुकामोऽस्तद्वयं बध्नाति तद्वत् । तच्च बन्धनं संसनराहित्याय भवति ।

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्योत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्पराविच्छेपं विधत्ते—

संततमन्वाहेति । तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां संतत्यै भोग्य-
वस्तुसंतत्यै च संपद्यते । किंच राक्षसाः आसनिरोधेनापहता भवन्ति ।

यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

राथंतरीमिति । कस्मिंश्चित्सामशाखाविशेषे “ प्र वो वाजाः ” इत्येतस्यामृचि रथंतरसाम्नो गीतत्वादियं राथंतरी । रथंतरसामयुक्तेन कर्मणा संपादयितुं शक्यत्वाद्भूलोकस्य राथंतरत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तृतीयां सामिधेनीं त्रिविगृह्णाति ” इति, तदेतद्विधत्ते—

त्रिविं गृह्णातीति । तृतीयस्याः सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सल्लङ्घि-
ग्रहः कार्यः । अर्धर्चे द्वितीयो विग्रहः । तत उत्तरार्धं उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्धं
च संयोज्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः । एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते—

बाह्वतीमुत्तमामिति । य(अ)स्यामृचि बृहच्छोचा यविष्ठयेतिशब्दस्य श्रूय-
माणत्वादियं बाह्वती । सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमापेक्षयोत्तमा । तथा
सत्युत्तमामन्वाहेत्युक्ते तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वा-
त्स्वर्गलोकस्य बाह्वतत्वम् ।

१ ख. °र्थः । यथा प्र° । २ ख. °नामृचामा° । ३ ख. भोग्यव° । ४ ख. ख. अर्धर्च ।

५ ख. °रार्धमुप° ।

मथमायामृचि देवतादिविशेषाभिव्यक्त्यभावं प्रशंसति-

प्र वो वाजा इति । कस्यापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति
तेषामनिरुक्ता । प्रजापतिश्च सृष्टेः प्राग्रूपविशेषाभावादनिरुक्तः । अत इयं
प्रजापत्या । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तत्स्वरूपः । तस्मात्प्रजापत्यमन्त्रस्य
प्रथमपाठेन यज्ञरूपमेव प्रजापतिं प्रारब्धवान्भवति ।

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति-

प्र वो वाजा इति । तथाऽत्र प्रशब्दोच्चारणं प्रशंसति-

प्र वो वाजा इति । यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्प्राचीनं प्रमुक्ते रेतोव-
र्तिनि योषिच्छरीरेऽञ्चति गच्छतीति प्राचीनं, तथाविधं रेतो धीयते गर्भाशये
स्थाप्यते ।

एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति-

अग्र आ याहीति । यस्मादायाहीत्युक्तं तस्मात्प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः सदृशाः
प्रजा उत्पद्यन्ते । मन्त्रगतानां पदानामर्थान्दर्शयति-

प्र वो वाजा इति । वजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति चैत्रादिमासा
वाजाः । इदमेव ब्राह्मणवाक्यं हृदि निधाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ।

पदार्थानभिधाय मन्त्रतात्पर्यार्थमाह-

इदमसीति । सामिधेनीभिः समिध्यमान हेऽग्ने त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि,
अर्धमासानां स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येव तात्पर्यार्थः । अनेन तात्पर्येण
मन्त्रस्य प्रियं धामाऽऽहुतिस्थानमिध्यमानाग्निस्वरूपं संपादितवान्भवति ।

यदुक्तं 'संततमन्वाह प्राणानामन्वाद्यस्य संतत्यै' इति, तदेवेदानीं काम्यत्वेनापि
विधत्ते-

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति-अयं यज-
मानो मृत्युरहितः सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्याऽऽयुष्प्राप्तये मथमां
सामिधेनीं सर्वामनूच्य विच्छेदमकृत्योत्तरमन्त्रस्य प्रथममर्धचंद्रमुपक्रमेत । तेन सांत-
त्येनास्य यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापाणवायुं पुनरभ्यन्तरा
गच्छन्तं धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ।

(होत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तदेव सातत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसाति—

यो वा अरन्निमिति । कूर्परमारभ्य प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो हस्त-
भागोऽरन्तिः । न च तस्यारन्नेमध्ये विच्छेदोऽस्ति तद्बुधयोः सामिधेन्योर्मध्ये
सातत्यमरन्तिवैनोपचर्यते । यो होता तदिदं सातत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति स होता
भ्रातृव्यं यजमानस्यारत्नौ स्थापयति । चतुररन्तिपरिमितस्य पुरुषस्यारत्निमावपरि-
मितौ बालौ यथा नीचौ भवति तद्द्वयं कुरुत इत्यर्थः । य एवं वेदोति पुनरभि-
धानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ।

तदेव सातत्यं विपक्षबोधकोपस्थासपुरःसरं पुनः प्रशंसाति—

अपेक्ष्येष्वेति । अपिन्विन्दयस्य द्रष्टा । तादृशं अपिरेकैकां सामिधे-
नीभीभरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संभवायपरम्परां निमित्तवान् ।

अत एव स्मर्यते—

“युगान्तेऽन्वाहीतान्वेदांसतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभवा ॥ इति ।

तथा सति भिन्नेभ्य अपिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवेयुरतदानीं
यजमानस्य प्रजया पशुभिरताः सामिधेन्यो विविधैरन्वियुक्तास्तिष्ठेयुः प्रजापशुस-
मृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्प्राप्तिहास्य पूर्वस्याः सामिधेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्याः
सामिधेन्याः पूर्वार्धं च संदध्यात् । तथा सत्येनाः सामिधेनीः संयोजितवानेव
भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्तरार्धयोः संघातव्याविति शङ्कनीयम्
तयोरैकविंशतिवर्तित्वेन होतृप्रयुक्तसंघानामन्तरेणापि स्वस्वतो वियोगाभावात् । यथो-
क्तृत्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वाभाविषं दुहन्ति दुहन्ति संपादयन्ति ।

अथ भीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“त्रिरैव किमुचो धर्मः स्थातुधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।

स्तीलिङ्गत्वाच्च तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—“त्रिः प्रथमामन्वाह” इति । तौऽव
त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य प्र वो वाजा इत्यृग्विकेयस्य धर्मः । कुतः । प्रथमा-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

मित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्वक्तरत्वोपपत्तेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टापत्य-
यादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपादिकस्य प्रबलत्वात् । अतो
विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्युचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः । स्थाना-
न्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्युचो नाभ्यासः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अयंज्ञो वा एष योऽसाम्नाऽग्न आ याहि
वीतय इत्याह रथंतरस्येष वर्णस्तं त्वा समि-
द्धिराद्धिर इत्याह वामदेव्यस्येष वर्णो बृहदग्ने
सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तुचम-
न्वाह यज्ञमेव तत्सामन्वन्तं करोत्यग्निरमु-
ष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ताविमौ लो-
कावशान्तौ (२) आस्तां ते देवा
अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्युहामेत्यम आ याहि
वीतय इत्यस्मिँल्लोकेऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्य-
मित्यमुष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लो-
कावशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै-
शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद पञ्च-
दश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्ध-
मासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः
 संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति
 नुमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मि-
 न्दारावाद्देऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मिया-
 निति नुमेधोऽभ्यवदत्स भूममजनयत्परुच्छे-
 पोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयत्स इत्यब्रवीत् (३)
 यत्समावद्विद् कथा त्वमग्निमजीजनो नाह-
 मिति सामिधेननिमेषाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्य-
 द्घृतवत्पदमनुच्यते स आसां वर्णस्तं त्वां समि-
 द्भिराङ्गिर इत्याहं सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज-
 नयति स्त्रियस्तेन यदृचः स्त्रियस्तेन यद्वाय-
 त्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
 न्वाह (४) तेन पुंस्स्वेतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
 मिथुना अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना का-
 व्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजा-
 पतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो
 देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं
 वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य
 भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवै-
 तया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह
 पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति समिद्धो
 अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परिं दधात्यस्क-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्यत्ययानम्)

ध्याय यदत ऊर्ध्वमभ्यादध्यायथा बहिःप-
 रिधि स्कन्दति तादृगेव तन्नयो वा अग्नयो
 हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां स-
 हरक्षा असुराणां त एतस्यां शः सन्ते मां वरि-
 ष्यते माम् (६) । इति वृणीध्वः हव्यवाह-
 नमित्याह य एव देवानां तं वृणीत आर्षेयं
 वृणीते बन्धोरिव नैत्यथो संतत्यै परस्तादवाचो
 वृणीते तस्मात्परस्तादवाचो भनूण्यान्पितरोऽनु
 प्र पिपते (७) ॥

(अशान्तावाह पञ्चदशाब्रवीदन्वाहितवा वरिष्यते मामेकाञ्चविशाच) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सामिधेन्याद्या व्याख्याता ज्यन्तविस्तरात् ।

अथाष्टमेऽवशिष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाण्ड एव पाठिता-

‘अग्न आ याहि वीतये । गृणानो हव्यदानये । नि होता सत्सि बर्हिषि’ ।

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय वीतये देवानां हविर्भक्षणाय गृणा-
 नो यजमानो देवानां हविर्दास्यतीति भवद्भिर्भक्षणीयमिति वदन्नायाहि । आगत्य
 च होताऽऽहवाता भवन्बर्हिषि यज्ञे निषत्सि निषीद ।

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु-

‘तं त्वा समिन्द्रिरङ्गिरः । वृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोवा यविष्ठव’ [ब्रा०
 का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

हेऽङ्गिरोऽग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिद्धिर्घृतेन च वर्षयापः ।
हे यविष्ठथ युवतम बृहज्ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्यस्व ।
चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

‘स नः पृथु श्रवाय्यम् । अच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ’ [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्थं पृथु विस्तीर्णं श्रवाय्यं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं क-
र्माच्छामिमुखीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवाससि विभातं कुरु । प्र-
काशयेत्यर्थः । बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं विवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन हूयमानस्य
हविषः सम्यग्दहनसामर्थ्यमुच्यते । ५ अमसामिधेनीपाठस्तु—

‘इदैन्यो नमस्यस्तिरः । तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ’ [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, इदैन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्का-
रयोग्यः, तमांसि तिरस्कुर्वन्दर्शतः पदार्थानामादर्शयिता, वृषा कामानां वर्षयिता ।
षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

‘वृषो आग्निः समिध्यते । अथो न देववाहनः । तस्मै हविष्मन्त इदंते ’
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः । वृषः कामानां वर्षयिता । अथो न देव-
वाहनोऽश्व इव देवार्थस्य हविषो वोढा । तमिममग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तु-
वते । सप्तमसामिधेनीपाठस्तु—

“ वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां वृषाणो वयमाहु-
तिबुद्धिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्यक्प्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहदीद्यतं
प्रौढज्वालं यथा भवति तथा दीप्यमानम् । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

“ अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं, दूतं देवान्भवति प्रेषणार्हं, होतार-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

माह्वातारं, विश्वेदसं विश्वान्सर्वान्देवान्वेत्तीति विश्वेदास्तादृशम् । अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सुकृतं शोभनकर्माणम् । नवमसामिधेनीपाठस्तु—

“ समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

योऽग्निरध्वरेऽस्मिन्कर्मणि समिध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीड्यः स्तुत्यः शोचींषि दीपयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमाग्निमीमहे प्राप्नुमः ।

दशमसामिधेनीपाठस्तु—

“ समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाहसि ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने त्वं समिद्धः सन्देवान्यक्षि यजसि । हे स्वध्वर सुष्ठुनिष्पादितयाग हि यस्मात्त्वं हव्यवाहसि तस्माद्यजेत्यन्वयः ।

एकादशसामिधेनीपाठस्तु—

“ आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे यजमाना इममग्निमाहुतिभिराजुहोत प्रीणयत, दुवस्यत परिचरत, प्रयति प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्ध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृणीध्वं प्रार्थयध्वम् । अनया सामिधेनीनां परिसमाप्यमानत्वादियं परिधानीया । तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्पते । तथा च सूत्रकारः—“ त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिधानीया, आजुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ” इति ।

विकल्पितायाः पाठस्तु—

“ त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुषणनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुण इष्टमापकत्वान्मित्रश्च । वसिष्ठगोत्रीया मतिभिर्मनीषाभिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वाम् । त्वे त्वयि वसु धनं सुषणनानि

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसानिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

सुहु दातव्यानि हवींषि च सन्तु तिष्ठन्तु । यूयं च नोऽस्मान्स्वास्तिभिः सदा पात रक्षत । यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम् ।

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं तृचं प्रशंसति—

अयज्ञो वा इति । दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति । तद्रहितश्च न मुख्ययज्ञः । अतोऽयं तृचः सामवयस्वरूपत्वेनात्र पठ्यते । यद्यप्येता ऋचो रथंतरादीनां योनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतित्वात्तद्रूपत्वमविरुद्धम् । शाखान्तरे वा तास्वृक्ष गीतानि सामानि द्रष्टव्यानि । एतेन तृचपाठेन दर्शपूर्णमासयज्ञं सामवन्तं करोति । बृहदग्न इति तृतीयापादोपादानं बृहत्सामद्योतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् । अस्मिन्नेव तृच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अग्निरमुष्मिन्निति । पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके । तदानीं लोकद्वयमशान्तं क्षुब्धमासीत् । स्वर्गे ह मृतंसेविनां पाकापेक्षा नास्ति । प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । भूलोकवासिनां तु पाको मुख्यं प्रयोजनम् । तदुभयासिद्धेर्लोकक्षोभः । तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमचुः— इमावग्न्यादित्यौ विपर्युहाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मादेते सर्वे यूयमागच्छतेति । अग्न आयाहीत्यस्यामृचि नहिंषि निषीदेति लिङ्गनद्वयः प्राथम्याच्च प्रथमलोके स्थापनं तथा संपद्यते । बृहदग्नौ सुधीर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति विभातत्वोक्तिलिङ्गनद्वयस्तृतीयत्वाच्चास्यास्तृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते । यद्यप्यादित्यो नास्मिन्मन्त्रे श्रुतस्तथाऽप्युच्चैःस्थानवृत्तित्वकारित्वेन विभातत्वेनाऽऽदित्यः श्रूयते । किंच, हंसमन्त्रावसानं कृतं बृहदित्यादित्यमण्डलपरत्वेन श्रुतो बृहच्छब्दोऽत्रापि श्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः । तस्मात्तेन मन्त्रेणाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति । अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धेर्युक्ता शान्तिः । तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति । तदेदितुश्च तदुभयशान्तिर्भवति । संख्यां विधत्ते—

पञ्चदशेति । यद्यपि द्वादश पठितास्तथाऽप्येकादशैव । एकस्याः पुरुषमेवेन विकल्पितत्वात् । तासु च प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः ।

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनेमिन्त्रव्याख्यानम्)

अर्धमासस्य रात्रीणां पञ्चदशत्वात्तद्रूपत्वमपि संपद्यते । एकैकस्मिन्नर्धमासे पञ्चद-
शस्वन्तर्भूतासु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च संपद्यते ।

इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति—

तासां त्रीणीति । तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां गायत्रीछन्दस्क-
त्वादकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाऽक्षरसंख्या संवत्सररात्रिसंख्या
च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परि-
धानीयायास्त्रिष्टुप्त्वादधिकान्यक्षराणि तथाऽपीतरगोत्रापेक्षयाऽयमर्थवाद इत्यंवि-
रोधः ।

आसु सामिधेनीषु “ तं त्वा समिन्द्रिरङ्गिरो धूतेन वर्धयामसि ” इत्येतं
मन्त्रविशेषं प्रशंसति—

नृमेधश्चेति । नृमेधपरुच्छेपनामानावृत्तिजौ परस्परं ब्रह्मवाद्यमवदेतां मन्त्र-
सामर्थ्यविषयं वादमकुरुताम् । तत्रानयोरियं प्रतिज्ञा—आवयोरुभयोर्मध्ये यतरो
ब्रह्मीयान्ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रेऽत्यन्तं कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनसि सामिधेनी-
मन्त्रमनुस्मरन्तावस्मिन्नाद्रिं काष्ठे मथनेनार्घिं जनयावेति । तदा प्रथमं नृमेध आद्रिं
काष्ठमभिलक्ष्य मन्त्रमवदत् । स तन्मन्त्रसामर्थ्याज्जुममुत्पादितवान् । परुच्छेपो मन्त्रं
पठित्वाऽग्निमजनयत् । तदिदानीं नृमेधः परुच्छेपं प्रति हे ऋषे त्वमतीन्द्रियदृष्टाऽ-
सीत्यभिप्रेत्य संबोधितवान् । संबोध्य चैवं प्रपच्छ-यद्यस्मात्कारणात्समावद्विद्वाऽऽ-
वयोः सामिधेनीवेदनं समानमेव, तथा सति कथं त्वमग्निमुत्पादितवान् त्वहमिति ।
तत्र परुच्छेप उत्तरमुवाच—यद्यप्यावयोः सामिधेनीपाठस्तदर्थज्ञानं च समानं
तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं
तत्तेज इति तदुच्यते—धृतशब्देपेतः पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनुच्यमानः पादः
सामिधेनीनां वर्णः सारभूतं तेजः । स पादः कस्यामृचि वर्तत इति चेत्तदुच्यते—
‘तं त्वा समिन्द्रिरङ्गिरः’ इत्येतामृचं पठेत् । तस्यामृचि ‘धूतेन वर्धयामसि’ इत्ययं
पादो वर्तते । ततोऽनेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन त्वं
पादं पठन्नापि महिमानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादाद्रिकाष्ठे मयाऽग्नि-
रुत्पादितः ।

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीः प्रत्याख्यानम्)

वृषणं त्वा वयमित्येतामृचं ११ : प्रशंसति—

स्त्रियस्तेनेति । अग्रायवशिष्टसामिधेनीशब्देः स्त्रीलिङ्गेन प्रतीयमानत्वात्स्त्रीत्वेनैव । अतः पुरुषत्वाय वृषणशब्दवतीमृचं ब्रूयात् । तेन पठितं पुंस्वतीः पुरुषशब्दोत्पत्तिः । सेन्द्रा इन्द्रिययुक्ताः स्त्रीपुरुषोपेक्षितरूपाः संपद्यन्ते । ईडेन्य इत्येषा अपि वृषणवती । समग्निरिष्यते वृषण्यन्ते पठितत्वात् । वृषो अग्निरित्येषा अपि वृषणशब्दोत्पत्तिरित्याहुः । तयोरप्येषा प्रशंसा द्रष्टव्या ।

अयामिं दूतमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अग्निर्देवानामिति । देवाः स्वकार्येष्वग्निं दूतत्वेन प्रेषयन्ति । असुरास्तु कवेः पुत्रमुशनसम् । तावुभावपि प्रजापतिमुपेत्य पृष्ठवन्तौ—आवयोर्मध्ये संधि-
विग्रहादिकार्येषु कस्य दौत्यमुचितमिति । तदानीं प्रजापतिराग्निं दूतं वृणीमहे इति मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्त्वा चोशनसः सकाशात्परावृत्त्याग्निरग्निमुखोऽभूत् । ततो देवानां विजयोऽभूद्गुराश्च पराभूताः । एवं विदुषो यजमानस्याप्यनेन मन्त्रेण स्वविजयः शत्रुपराजयश्च भवति ।

समिधमानीं अध्वर इत्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अध्वरवतीमिति । हिनस्तीत्यर्थः । तस्यामृचि तृतीयवाद् प्रशंसति—

शोचिष्केश इति । मध्यपादश्रुतिः पावक ईड्य इति पावकशब्दोऽत्र पक्विष्वं विस्पष्टम् । अत्र शोचिःशब्देन शुचिहेतुना रक्षणीनामुक्तिप्रतिषेध-
प्रतिषेधेत्तद्वाक्यमित्यभिधीयते । तस्मादतयर्चा मध्यममेव बोधयति । “समिद्धो अग्न आहुतः” इत्येषा काचिदध्वरवती । तस्याप्यग्रे स्वध्वरेत्युक्तत्वात् । “आ जुहोतः” इत्यस्यावप्यध्वरवती । अग्निं मध्यमध्वर इत्युक्तत्वात् । तयोरप्युक्तो-
क्तप्रशंसा योजनीया । तदेवं सर्वासामृचां प्रामाण्यतो विशेषतश्च प्रशंसा दर्शिता ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसामिधमव-
शिष्य सर्वमिधमेषमभ्यादधाति ” इति । तदेतज्जुद्धि निधाय समिद्धो अग्न इति मन्त्रं पुनः प्रशंसति—

समिद्धो अग्न इति । समिद्धो अग्न इत्यनेन सूत्रार्थवाचिना कप्रत्ययेन

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

सामिधेनीसाध्यस्याग्निसमिध्नस्य समाप्तिः सूच्यते । परिसमाप्तये धीयमानः प्रक्षिप्यमाणः काष्ठविशेषः परिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाप्तिसूचनादेतं मन्त्रं परिधित्वेन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणसमिधामस्कन्दायाविनाशाय भवति । यद्येतस्मान्मन्त्रपाठादूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽभ्यादध्यात् । यथाऽऽज्यपुरोडाशादिहविषः परिधेर्बहिः पतनं विनाशाय संपद्येत तादृगेव तद्द्रष्टव्यम् । एवं च प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकारेण प्रतिमन्त्रमवसानकालीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इति मन्त्रावसाने समिदेका स्वतः प्रक्षेपणीया प्राप्ता । आजुहोतेत्यस्य विरावृत्त्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाल एव प्रक्षिपेदिति विधिरुच्यते ।

चरमायामुचि हव्यवाहनामित्याग्निविशेषणं प्रशंसति—

त्रयो वा इति । देवादीनां संबन्धिनोऽग्नयः प्रत्येकं मामेव वरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेवैगुणासिद्धयर्थं हव्यवाहनं वृणीध्वमित्युच्यते ।

यदुक्तमाश्रयायेन—“सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महौ असि ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजमानत्याऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम्” इति । तदेतद्विधत्ते—

आर्षेयमिति । ऋषेरपत्यमार्षेयमात्मीयगोत्रर्षीस्तद्धितप्रत्ययान्तानामन्वितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा, अग्ने महौ असि ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चांर्षेयः प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽग्निरूपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषो बन्धोर्भृग्वदेः सकाशाच्चेति नापगच्छति । अपि चेदमार्षेयवरणमस्य पुत्रादिसंतानाय भवति ।

अस्मिन्वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—परस्तादृवांच इति ।

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं—भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्यमप्नवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति । तदेतदृवांस्त्वम् ।

१ क. घ. ड. च. परिधत्ते । २ घ. ड. च. 'त्याग्निं विशेषेण प्र' । ३ स. 'रेव वरण' ।

४ क. घ. ड. च. 'ति। तस्मि' ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यस्माद्धोता पूर्वभाविनमारभ्यावांचो वृणीति तस्मादेव कारणाद्येकेऽपि पूर्वपूर्वभा-
विनः पितर उत्तरोत्तरभाविनः पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्नें महा० अमीत्याह महान्ह्येष यदग्नि-
ब्रह्मिणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याह्येष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति देवेद्भु इत्याह देवा ह्येत-
मैधंत मन्विद्भु इत्याह मनुह्यंतमुत्तरा देवेभ्य
ऐन्धर्षिष्टुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रानुम-
दित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवांसः
कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवांसो
ब्रह्मसंशित इत्याह ब्रह्मसंशितो ह्येष घृताह-
वन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा प्रणीर्य-
ज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां स्थीरध्वरा-
णामित्याह्येष हि देवरथोऽनूर्तो होतित्याह न
ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिहव्यवाडित्याह
सर्वं ह्येष तरत्यास्पात्रं जुहूदेवानामित्याह
जुहूह्येष देवानां अमसो देवपान इत्याह
अमसो ह्येष देवपानोऽरा इवाग्ने नेमिदेवा-
स्त्वं परिभूयसित्याह देवान्ह्येष परिभूर्यदुब्रूयादा
वह देवान्देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै
(३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह

(प्रतममन्त्रस्य निगदस्य भृगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निर्मग्न आ वह
सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप
ह्वयत आ चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज
जातवेद इत्याहाग्निमेव तत्सः श्यति सोऽस्य
सः शितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता (४)
इत्याहाग्निर्वै देवानां होता य एव देवानां
होता तं वृणोति स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव
सर्वं गमयति साधु ते यजमान देवेत्याहाऽऽ-
शिषमेवैतामा शास्ते यद्ब्रूयाद्योऽग्निः होता-
रमवृथा इत्यग्निर्नोभयतो यजमानं परि गृह्णी-
यात्प्रमायुकः स्याद्यजमानदेवत्या वै जुह्व्रातृ-
व्यदेवत्योपभृत् (५) यदद्वे इव ब्रूयाद्भ्रातृ-
व्यमस्मै जनयेदघृतवतीमध्वर्यो भुचमाऽस्यस्वे-
त्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह
देवान्द्येषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्वः
ह्येषावतीडासहे देवा इडेन्याभमस्यामं नम-
स्यान्यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा इडे-
न्याः पितरं नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव
तद्यथाभागं यजति (६) ।

(विमानुमदि इत्याह चनास्मै होतोऽभूदेवता एव त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्तुगादापिनिगदस्य च व्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयाद्याः सामिधेन्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ।

अथ नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्तुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रवर्तते ।
ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाप्ताः ।

कल्पः—“ अथ निवित्पदान्यन्वाह देवेद्धो मन्विद्ध इति सप्तमे स्वनिति अथ चतसृषु ” इति । पाठस्तु—

“ अग्ने महा२ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषि-
हृतो विमानुमदितः । कविशस्तो ब्रह्मस२शितो वृताहवनः । प्रणीर्यज्ञानाम् ।
स्थीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्तात्र जुहुर्देवानाम् । चमसो
देवपानः । अरा२ इवाग्ने नेमिर्देवा२स्त्वं परिभूरसि । आवह देवान्यजमानाम् ”
[ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ३] इति ।

अवाग्ने महानित्यारम्भासावसावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः । अवशिष्टा निविन्मन्त्राः ।
तेषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टी करिष्यामः ।

तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महानिति । अग्निरिति यदेव यस्मात्सर्वाद्भृत्याधारत्वेन महान्स्त्वान्-
मन्त्रे महानसीत्युच्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णाभिपानी तस्माद्ब्राह्मणेति संबोध्यते ।
यस्मादेव देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्धारतेति संबोध्यते । मन्त्रे येय-
मसावसाविति वीप्सा तेन(तया) भृग्वादीनामूर्वाणां नामनिर्देशोऽभिप्रेतः । त च
भार्गवच्यावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहृतः ।

निवित्पदेषु सप्तसु प्रथमस्यार्थं दर्शयति—

देवेद्ध इति । यस्माद्देवाः स्वकीयेषु यागेष्वेतमग्निमैन्वत प्रव्वलितवन्तस्त-
स्मादेवेद्ध इत्युच्यते । द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति—

मन्विद्ध इति । देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुरेन्ध ।

उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्थतां हिशब्दो द्योतयति—

ऋषिहृत इति । शुश्रुवांसः श्रुताध्ययनसंपन्ना जात्या विषा विषया
विबुधाः कथयश्च भवन्ति । तैरयमनुमदितस्तोषितः शस्तः स्तुतश्च । ब्रह्मणा
मन्त्रेण संशितस्तीक्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ वृताहवनः ।

अनुच्छवासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वाच्छवासादूर्ध्वं पठनीयानां
चतसृणां निविदामर्थं दर्शयति—

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

प्रणार्यज्ञानामिति । यज्ञानां नेतृत्वमग्नौ प्रसिद्धम् । रथीर्देवानां हविर्वहना-
याध्वराणां संबन्धी रथोऽयमग्निः । यस्मादाह्वातारमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति
नातिक्रामति तस्मादयमतूर्तो होतेत्युच्यते । यस्मात्सर्वमपि देवमयं हविर्वहनात्तरति
प्राप्नोति तस्मात्तूर्णीर्हव्यवाहित्युच्यते ।

एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्भ्य ऊर्ध्वमुच्छ्वासं कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां
निविदामर्थं दर्शयति--

आस्पात्रमिति । एषोऽग्निर्देवानां जुहसदृशो जुह्वामिवस्मिन्हविष्पक्षेपात् ।
न चास्य दारुमयजुहूवच्छैथिल्यं, किंत्वास्पात्रं लोहपात्रवदृढमित्यर्थः । यथा
मनुष्याणां सोमपानहेतुश्चमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः ।
हेऽग्ने त्वं यथा शकटचक्रस्थितान्कुलालचक्रस्थितान्वा तिर्यक्कीलरूपानरात्नेभिः
परितो व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानसि । चतुर्थ्यां निविदि
देवयत इति पदं शास्त्रान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ब्रूयात्तदा होता यजमानस्य
आतृभ्यं जनयेत् । देवानिच्छतीति देवयत्त(यस्त)स्मै देवयते यजमानाय । एत-
त्पदप्रयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभा भवति । तदेतद्भातृ-
व्यस्योत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्मै यजमानाय देवानावहेत्येतावदेव
वाक्यशेषात्तेनैवैतनं यजमानं वर्धयति वृद्धिं प्रापयति ।

कल्पः--“ देवतां देवतामावाह्य व्यनित्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्निमावह
प्रजापतिमित्युपांश्वावहेत्युच्चैर्यदेवत्यो वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी आवहेन्द्रमा-
वह महेन्द्रमावह देवां आज्यपां आवहाग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहेति
न स्वं महिमानमावहेदा चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज जातवेद इत्युक्त्वा ”
इति ।

अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रकाण्डे समाम्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

(* तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति--

अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुपहृत्यते, इति ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गते ग्रन्थोऽधिकः ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽज्यभागादिसर्वयागदेवता अनुक्रमेण हवयते) । हे आहुत्याधारभूताग्ने प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्य-
भागदेवं सोममावह । पौर्णमास्यागमावास्थार्या च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह ।
पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चार्याऽऽवहेतिपद-
मुच्चैरुच्चारयेत् । पौर्णमास्यां द्वितीयपुरोडाशदेवमग्नीषोमरूपमावह । अमावास्या-
यामसांनायिषिनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतश्रियः सांनाय्य-
देवमिन्द्रमावह । गतश्रियो महेन्द्रमावह । आज्यपान्प्रयाजानूयाजदेवानावह ।
आग्निं होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो-
यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सामर्थ्यातिशयस्तं महिमानमावह । अत्र हविर्भुज
एव देवानभिमेत्य त्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहनेकर्तुरग्नेर्महिमानं तस्याऽऽवा-
हनविषयत्वाभावात्, इति कल्पसूत्रस्थार्थः । जातानि वेदांसि ज्ञानानि यस्मा-
दसौ जातवेदाः सर्वज्ञोऽपि सर्वदेवमहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवा-
नावह च सुयजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किंतु
हविष्पापणलक्षणो यागोऽपि त्वयैव कर्तव्यः । अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांभाव-
हेत्युच्चैर्यदेवत्यो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपांशुयाजे प्रजापतिविष्णवग्नीषोमाणां विक-
ल्पाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

अग्निमम इति । तत्तेनाऽऽवाहननिगदेनाज्यभागादिस्विष्टकृदन्तदेवताः सर्वाः
क्रमेण हूतवान्भवति । प्रथमाज्यभागदेवौ तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रमो यथा-
पूर्वमित्यादिनोच्यते ।

आवाहननिगदावसाने यदेतज्जिगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आ चाग्नि इति । तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संश्रयति तीक्ष्णी करोति ।
सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽप्रमत्तः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति ।

कल्पः—“ अथ सुगादापनेन सुचावादापयत्यग्निर्होता वेत्त्वित्यनुवाकेनाध्वर्यु-
र्जुहूपभृतौ सुचावादत्ते ” इति ।

धृतवतीशब्दे जुहूपभृतावादायेत्याध्वर्यवसूत्रे दर्शितवान् । होता तु धृतवती-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापनानिगदस्य च व्याख्यानम्)

मध्वर्योः सुचमास्यस्वेत्यनेन शब्देन युक्तमनुवाकं पठति । तदिदं स्त्रुचो-
रादापनम् । सोऽयमनुवाको मन्त्रकाण्डे समाम्नातः । तस्य पाठस्तु-

“ अग्निर्होता वेत्त्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । स्मो वयम् । साधु ते यज-
मान देवता । घृतवतीमध्वर्यो स्त्रुचमास्यस्व । देवायुवं विश्ववारां । ईडामहै
देवाः ईडेन्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् ” (ब्रा० का० ३
म० ५ अ० ४] इति ।

अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । तथा चान्यत्र मन्त्रब्राह्मण आम्नातम्-“अग्ने
यद्वरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यथा ” इति । अतोऽयमग्निर्वेत्तु होमक्रमं
जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवाक्येन (ण) स्पष्टी क्रियते । प्रकृष्टमवित्रं फलदा-
नरूपमस्मद्वक्षणं यस्मिन् होमानुष्ठाने तदिदं प्रावित्रम् । तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं
वेत्तु होमक्रमं जानातु । न केवलं दैव्यस्य होतुरग्रेरुपरि भारः प्रक्षिप्यते किंतु
वयं स्मो मनुष्यहोतारो वयमप्यत्र वर्तामहे । अतो वयमपि होमक्रमज्ञानवन्तस्ति-
ष्ठामः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकृषीं देवता साधु फलं ददात्विति शेषः ।
हेऽध्वर्यो घृतपूर्णां स्त्रुचं जुहूमास्यस्वाऽऽक्षिप स्वी कूर्वित्वर्थः । कीदृशीं स्त्रुचं,
देवायुवं देवान्यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम् । विश्ववारां विश्वान्सर्वाः शक्षत-
कृतान्विघ्नान्वारयतीति विश्ववारा तादृशीम् । ईडेन्यान्स्तुतिप्रियान्मनुष्यान्वयं
स्तुमः । नमस्यान्मस्कारप्रियान्पितृन्मस्कुर्मः । यज्ञियान्यज्ञप्रियान्देवान्मजाम ।

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्वक्ष्यति-

अग्निर्होतेति । दैव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वस्य सद्भाव
इत्येतद्वक्ष्यति-

स्मो वयमिति । ददात्वित्येतद्वशेनाऽऽशीरर्थेन वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं
वक्ष्यति-

साधु त इति । शास्त्रान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यस्योपरि योऽग्नि
होतारमबुधा इति किञ्चिद्वाक्यमाम्नातम् । तस्यायमर्थः-हे यजमान यस्त्वमग्निं
होतारमबुधा होतृत्वेन घृतवानासि तस्य तव साधु ददात्विति ।

तमिमं शास्त्रान्तरपाठं दूषयति-

यद्वह्नयादिति । अग्निर्होता वेत्त्वग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमान-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगाः अनिगदस्य च व्याख्यानः)

देवतेत्यस्मादप्यूर्ध्वं यद्यग्निः होतमिति ब्रूयात्तदोभयोः पार्थवोयजनानोऽग्निना परिगृहीतो भवेत् । ततो दाहादिकर्षेण म्रियेत । तस्माच्छाखान्तरपाठो नाऽऽदत्तन्यः ।

यद्यपि जुहूपभृतौ द्वे अपि आदानव्ये तथाऽपि तयोः समं प्राधान्यं निवार्य जुह्वा एव प्राधान्यं द्योतयितुं स्मृचमित्येकवचनेनैव पठनीयमित्येतदर्थमिति—

यजमानदेवत्येति । स्मृचाधित्वेन द्विवचनेन द्वे इव द्वे अपि समभावेन इव यदि ब्रूयात्तदा यजमानसमानं भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । तस्मादुपभृतमुपेक्षितामिषां तिरस्कर्तुं जुह्माधान्यायैकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान्भवति । गृहि जुह्वा इवोपभृतः कश्चिदपि साक्षाज्जीमसाधनत्वमस्ति । तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या युक्तम् ।

देवमिश्रेण देवरक्षणं विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिमेनमित्येतदर्थमिति—

देवायुवमिति । ईडेन्यादिशब्दैर्विवक्षितं दर्शयति—

ईडामहा इति । देवता यजतीत्येदुपलक्षणम् । मनुष्यान्स्तौति पितृन्मनस्यतीत्येतदपि दृष्टव्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेयो भागः स्तुत्यादिरूप उपचरितस्तं भागमनतिक्रम्यानुष्ठितवान्भवति ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“चातुर्मास्थानिदिदेषु निगमेष्वप्यपानिति ।

विक्रियेत न वाऽऽज्येऽपि किं स्वाद्व्याज्यपानिति ॥

दधिपानिति वा यद्वैत्येवं स्यात्पृथग्वाज्यपान् ।

द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्यादधिपानादधिष्टवतः ॥

द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तराविधानतः ।

गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियेत नहि ॥

चातुर्मास्थेषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकरायादूर्जोषणनिगमा अतिदिष्टाः । तत्राऽऽज्यपशब्दः प्रयुक्तः—“ देवाः आज्यपाः आवह ” । “ स्वाहा देवाः आज्यपान् ” । “ अयाद्देवानामाज्यपानां मिया भ्रामानि ” । “ देवा आज्यपा आज्यमजुवन्त ” इति । तत्राज्यपशब्दो विक्रियेत न वेति संशयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

तत्र विकारोऽपि त्रिविधः । तत्र दध्यज्यपानित्याद्यस्तावत्पान्नोति । कुतः ।
अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति ब्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् ।
आज्यस्योपस्तरणाभिधारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्दधिविष्टवं नास्तीति दध्येव हविः ।
ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्याज्यमेलनेन निष्पद्यते पृषदाज्यं ब्रह्मा-
न्तरम् । तदेव हविरिति पृषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः । दधिमेलनादाज्ये पृषत्ता-
गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्ट्वमित्याज्यपक्षोपेता एव निगमाः
प्रकृत्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णग्रन्थे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

त्रीःस्तुचाननुं ब्रूयाद्राजन्त्यस्य त्रयो वा
अन्ये राजन्त्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ता-
नेवास्मा अनुकान्करोति पञ्चदशानुं ब्रूयाद्राज-
न्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व एवैनं स्तोमे
प्रतिं छापयति त्रिष्टुभा परिं दध्यादिन्द्रियं वै
त्रिष्टुभिर्गिन्द्रियकामः खलु वै राजन्त्यो यजते त्रि-
ष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परिं गृह्णाति यदि काम-
येत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिं
दध्याद्रब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति
सप्तदशानुं ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व
एवैनं स्तोमे प्रतिं छापयति जगत्या परिं

(काम्यसाभिधेनीनिमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

दध्याज्जागता वै पशवः पशुकामः खलु वै
 वैश्यो यजते जगत्यैवास्मै पशुपरि गृह्णात्येक-
 विशतिमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः
 स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै (२) चतु-
 र्विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंश-
 त्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रि-
 यैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिंशतमनु ब्रू-
 यादन्नकामस्य त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
 विराजैवास्मा अन्नाद्यमव रुन्धे द्वात्रिंशत-
 मनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽ-
 नुष्टुगानुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिं-
 शतमनु ब्रूयात्पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशुन्
 (३) अव रुन्धे चतुश्चत्वारिंशतमनु ब्रूया-
 दिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुप्त्रैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धेऽ-
 षाचत्वारिंशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्याष्टाचत्वा-
 रिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जग-
 त्यैवास्मै पशुनव रुन्धे सर्वाणि छन्दाऽस्यनु
 ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दाऽ-
 स्यवरुद्धानि यो बहुयाज्यपरिमितमनु ब्रूयाद-
 परिमितस्यावरुद्धवै (४) ॥

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

(कामयेत प्रतिष्ठित्यै पशून्तप्तमर्चत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

व्याख्याता नवमे स्पष्टं प्रवरा निगदादयः ।

अथ दशमे नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्य उच्यन्ते ।

वष राजन्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते—

त्रींस्तृचानिति । म वो वाजा इत्येका विरावृत्तत्वात्(ता)॥ अग्न आयाही-
त्येकस्तृचः । त्वं वरुण इत्येका परिधानीया विरावृत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । तेन
तृचानां त्रित्वेन राजन्यव्यतिरिक्तान्ब्राह्मणादींस्त्रीवर्णान् राजन्यस्यानुकूलान्करोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

पञ्चदशानु ब्रूयादिति । प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य
राजन्यस्य चोत्पन्नत्वादसौ स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः । यद्यपि पञ्चदश सामिधे-
नीभ्योहेति वर्णत्रयसाधारणवचनेनैवायं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि त्रींस्तृचानित्यनेन
विशेषवचनेन नित्यबाधमाप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिप्रसवो विधीयते ।

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

त्रिष्टुभा परीति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तत्संबन्धीन्द्ररूपत्वम् ।
राजन्यस्य युयुत्सत्वादिन्द्रियसामर्थ्यकामः ।

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते—

यदि कामयेतेति । आजुहोत दुवस्येत्येषा गायत्री । तत्तत्तुतिरित्यस्या
गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्मवर्चसमिषत्तेस्तस्य गायत्रीरूपत्वम् ।

वैश्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते—

सप्तदशानु ब्रूयादिति । “समिध्यमानो अध्वरे” “समिद्धो अन्न आहुत”
इत्यनयोर्मध्ये “पृथुवाजा ३ मर्त्यः” “तस्मात् यतस्त्वचः” इत्येतयोर्बाध्ययोः
प्रक्षेपेण सप्तदशसंख्यानिष्पत्तिः । प्रजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैश्ययोरुत्पन्न-
त्वात्सप्तदशस्तोमस्तदीयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

वैश्यस्य समिध्यमानो अमृतस्य राजसीत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

जगत्या परीति । जगत्यनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्वम् । वैश्यस्य क्षीर-
दध्यादिविक्रयाय पशुकामत्वं प्रसिद्धम् । नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते—
एकविंशतिमिति ।

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्विरेषमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे
ईडे अग्निमित्यादिके । अथाग्न आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रय-
स्तृचाः । ३ भिमग्निमित्येकादश । पृथुराजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरस्य दाश-
तम्यास्तिस्म आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां यथार्थमागम इति ।
अस्यायमर्थः—यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता तदाऽऽम्नातायाः प्र वो वाजा इत्य-
स्या उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्न आयाही-
त्यादिकं यथाऽम्नातं पठितम् । तत्र समिध्यमानसामिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न
इत्यादिका उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण संख्या पूर्यते
तत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु *धात्र्यासंज्ञकानामेव समिध्यमानस-
मिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः । इतरासां त्वन्ते प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीयाया
उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो द्रष्टव्यः । त्रिवृत्यश्च दशसप्तदशानां संख्या चतुर्थं
एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा । फलान्तराय
विधत्ते—

चतुर्विंशतिमिति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

त्रिंशतमिति । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजस्त्रिंशदक्षरत्वम् । तच्छन्दो-
ष्ठानेनानस्य लभ्यत्वोत्तस्य छन्दसोऽन्तत्वम् । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिंशतमिति । अन्यत्र वाग्वा अनुष्टुगिति श्रवणाद्वागुरूपत्वमनुष्टुभः ।
वाचि सर्वेषां छन्दसामन्तर्भावादनुष्टुबितरच्छन्दसां प्रतिष्ठा ।

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

षट्त्रिंशतमिति । पशूनां बृहतीच्छन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वाद्ब्राह्मणत्वम् ।
फलान्तराय विधत्ते—

* अत्र ख पुस्तके याज्यासंज्ञकानामिति पाठान्तरम् ।

१ ख. च. °शतक्षस्य । २ क. घ. ड. च. °मानेद्ध° । ३ क. घ. ड. च. °मानेद्ध° ।
४ क. ड. °या उ° ।

(काम्यसामिधेनीनिमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

चतुश्चत्वारिंशतमिति । पुनः फलान्तराय विधत्ते-

अष्टाचत्वारिंशतमिति । सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते-

सर्वाणि छन्दाः सति । बहुभिर्दक्षिणीयादिभिरीष्टिभिरभीषोमीयादिपशु-
भिरेन्द्रवायवादिग्रहैश्च यजत इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः सवनपक्षे
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगतीरूपाणि सर्वाणि छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति । तस्मा-
त्सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य त्रीणि छन्दांस्यनुब्रूयात् ।
'समिधमानः प्रथमोऽनुधर्मः' इत्येवा त्रिष्टुप् । 'त्वामग्ने प दिव आहुं
कृतेन' इत्येवा जगती । एतदुभयं समिधवत्याः पूर्वं पठनीयम् ।

तस्य सोमयाजिनस्त्रीस्तृचानित्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिंशतमनुब्रूयादित्यन्ते यः
संख्याविशेषस्तत्र स्वेच्छेव नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येत-
द्विधत्ते-अपरिमितमिति । अपरिमितस्याधिकस्य फलस्येत्यर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्-

“सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विरुतावुत ।

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदशेनेतद्विकल्पते ॥

विरुतौ साप्तदशं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् ।

पाञ्चदशावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः” ॥

अनारभ्य श्रूयते-‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्’ इति । य वो वाजा अभि-
द्यव इत्याद्या अग्निसामिधेनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां साप्तदशं पूर्वन्मयेन
प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ पाञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्तर्हि पाञ्चदशं
साप्तदशं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः-विरुतावेव साप्तदशं निविशते । प्रक-
तौ पाञ्चदशेनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च पाञ्च-
दश्यन्ताप्तदेशयोः समानबलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम् । पाञ्चदशे प्रकर-
णानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविरुतौ साप्तदशमवतिष्ठते ।
न चात्र पूर्वव्यायोऽस्ति । साप्तदशस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधानदोषाभावात् ।

१ ख. “जिने निमितीकृ” । २ क. घ. ङ. च. “भिरे” । ३ ख. “कल्पते” । ४ ख.
“कल्पेया” । ५ ख. “इयवाक्ययोः” । ६ क. घ. ङ. च. “स्माद्रुद्ध” ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“साप्तदशं तु वैश्यस्य विहृतौ प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्चेन संकोचाच्चिरं नैमित्तिकोक्तिः ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कर्मपीत्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्याव समत्वतः ” ॥

सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदशं पूर्वव्यायेन विहृति-
गामीति चेन्मैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदशस्य
वैश्यस्यातिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन
च दुर्बलं, नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्यनि-
मित्तकं साप्तदशं प्रकृताववतिष्ठते । अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार—‘चमसेनायः
प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति । तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विहृ-
ताविति पूर्वं पक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्का-
नविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावैव गोदोहनमिति सिद्धान्तः । दशमाध्याय-
स्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीसाप्तदशं वैमृधादावपूर्वगीः ।

संहतिर्वोपकारस्य क्लृप्त्याऽऽद्योऽस्तवाज्यभागवत् ।

सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदशं तु वैमृधे ।

पुनर्वाक्येन सहायमनारभ्योक्तिचोदितम् ” ॥

अनारभ्य किञ्चिदाम्नायते—“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति । तथा
वैमृधेऽध्वरकत्वायां पशौ मित्रविन्दायामाश्रयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदशं विहि-
तम् । यद्यप्यनारभ्याचीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन पाञ्चदशेनावरु-
द्धत्वादिकृतिष्वेतच्चिबिधे । तथा सति वैमृधादिविहृतिष्वनारभ्यवादमाप्ताः सप्त-
दश सामिधेन्यः प्राकराणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाज्यभागवत्कलू-
तोपकारकत्वेनोक्तकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वकर्मतां
गमयन्ति । साप्तदशं त्वनारभ्यवादमाप्तमनुद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—वैमृधादिषु
सामिधेन्य आज्यभागवत् विधीयन्ते, किंतु चोदकमाप्तास्ता अनुद्य साप्तदशं

१ क. “चित्थने” । २ क. ष. क. अ. “त्कामिन्यते” । ३ क. ध. क. अ. पुनर्विहि” ।

४ क. ष. क. अ. “पि पा” ।

(काम्यसामिधेनीनिमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

विधीयते । तत्र साप्तदश्यं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विहृ-
तिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विहृतिषु । तत्रानारभ्यवादो विलम्बते ।
प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोध्य तत्संबन्धान्यथानुपपत्त्या
कृतसंबन्धं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहृतत्वेन विहृतिषु सर्वासु प्रवेशः
क्रियत इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोधनीयः ।
कृतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः । प्रत्यक्षप्रकरणेनैव तत्सिद्धेः । तत्र साप्त-
दश्यस्य वैमृधादिविहृतिविशेषसंबन्धे सहसा प्रतिपत्ते सति तद्विरोधी विहृति-
संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानु-
वादोऽस्तु । यद्वा प्रकरणविधिवैमृधादिषु साप्तदश्यस्य प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु
चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणबदुपसंहारो न
त्वाज्यभागवदपूर्वं कर्म । तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासप्रकृतित्वतः ॥

तत्राप्याद्यन्तयोर्वावत्पूर्वमभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥

त्रित्वं न पूरणयोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमबाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—“एक-
विंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्पवमान ऋगागमस्त-
थाऽजापीति प्राप्ते ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्तावृगन्त-
रागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किंतु तत्पूरणायाभ्यासो विहितः—“त्रिः प्रथमाम-
न्वाह त्रिरुक्तमाम्” इति । अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यास-
पक्षेऽपि यावत्कृतोऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्यते तावत्कृतत्वः प्रथमोत्तमे
अभ्यसनीये । कुतः । विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न
हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चद-
शसंख्यापूरणात् । अतो विवक्षितं त्रित्वम् । तथा सति तदबाधाय प्रथमोत्तमे
त्रिरभ्यस्य षण्णामृचाभागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया ।

१ ख. “तुप्रवेश पं । २ क. घ. ङ. च. “दृश्यं पं । ३ ख. निवेशः । ४ क.
“रणपाठेनं । ५ क. घ. ङ. च. “तिसं । ६ क. घ. ङ. च. अन्यस्यां । ७ घ. ङ.
“पूर्तो पूर्व तावद्भागमं । च. “पूर्तो पूर्व तावद्भागं । ८ क. घ. ङ. च. “दभ्यासाग ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यर्थापारविशेषयोरभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे

ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(द्वितीयाष्टके पञ्चमपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणा-
मुपवीतं देवानामुप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कु-
रुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्त्याश्रुततरं वदति तिष्ठ-
न्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्कौञ्चम-
न्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
दैवमन्तरानूच्य सदैवत्वाय विद्वांसो वै
(१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वा-
नोऽभूवन्न पन्थानः समरुक्षन्नन्तर्वेद्यन्थः पादो
भवति बहिर्वेद्यन्थोऽथान्वाहाध्वनां बिभृत्यै
पथामसरोहायाथो भूतं चैव भविष्यच्चाव
रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽ-
थो ग्राम्याश्चैव पशूनां रण्याश्चाव रुन्धेऽथो
(२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चामि ज-
यति देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वप-
श्यन्तस् प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाऽऽधारयन्ततो
वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्तस्तूष्णीमाधारमाधार-
यति यज्ञस्यानुस्थात्या अथो सामिधेनीरेवा-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्यावारविशेषयोरभिधानम्)

भ्यंनकत्यल्लक्षो भवति य एवं वेदाथो तपय-
त्येवैनास्तृप्यति प्रजया पशुभिः (३) य एवं
वेद यदेकयाऽऽधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्वयाभ्यां द्वे
प्रीणीयाद्यत्तिसृभिरति तद्वैचयेन्मनसाऽऽधार-
यति मनसा ह्यनात्तभाष्यते तिर्यञ्चमा धारय-
त्यल्लम्बट्कारं वाक्च मनश्चाऽऽर्त्तयेतामहं
देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागञ्जवीदहं देवेभ्य
इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां सोऽञ्जवीत्
(४) प्रजापतिर्दुतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि
मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्स्वलु
तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यञ्जवीत्तस्मान्मनसा
प्रजापतये जुह्वति मन इव हि प्रजापतिः प्रजा-
पतेराप्त्यै परिधीन्सं माष्टि पुनात्येवैना
न्निर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि
जयति त्रिर्दक्षिणाध्यं त्रयः (५) इमे
लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरु-
त्तराध्यं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि
जयति त्रिरुपं वाजयति त्रयो वै देवल्लोका
देवल्लोकानेवाभि जयति द्वादश सं पयन्ते
द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणा-
त्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्या आधारमा धारयति तिर

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यवर्तारविशेषयोरभिधानम्)

इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्यै
लोकं प्र रोचयत्यृजुमा धारयत्यृजुरिव हि
प्राणः संततमा धारयति प्राणानामन्नाद्यस्य
संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै ये कामयेत प्रमा-
युकः स्यादिति जिह्मं तस्याऽऽधारयेत्प्राणमे-
वास्माज्जिह्मं नयति ताजकप्र भीयते शिरो वा
एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा (७)
आधारमाधार्य ध्रुवाः समनक्त्यात्मजैव यज्ञस्य
शिरः प्रति दधात्यग्निर्देवानां दूत आसीद्वैव्योऽ-
सुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमेताः स प्रजापति-
र्ब्राह्मणमब्रवीदेताद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः
कृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव
देवानां तमवृणीत ततो देवाः (८) अभव-
न्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भव-
त्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवति यद्ब्रा-
ह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि
ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यद्ब्रा-
ह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो
न परोच्यः (९) ॥

(वा आरण्याश्चाव रुन्धेऽथो पशुभिः सोऽब्रवीदक्षिणाध्वं नय
इव ध्रुवा देवाश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

नैमित्तिक्यः सामिधेन्यः काम्याश्च दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽध्वर्याधारविशेषश्चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदौ नावद्यागकर्तृणामुपवीतं विधाय प्रस्तौति-

निवीतमिति । यज्ञोभावापि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ ब्रह्मसूत्रेण वस्त्रेण बाधीयेत
 संवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम् । तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् ।
 तस्माद्विषयतया निवीतयुक्तैः पुरुषैरनुष्ठीयते । प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीयतेऽध्व-
 स्तात्क्रियते यत्र तत्प्राचीनावीतम् । तच्च पितृणां कर्मणि प्रशस्तम् ।
 अत एव शिष्टाः प्राचीनावीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति । उपवीतस्य लक्षणं
 स्वाध्यायब्राह्मणे समाप्नातम्- 'दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सन्धमिति यज्ञो-
 पवीतम्' इति । तच्च देवानां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः स्वाध्याया-
 दिकं तथैवाऽऽचरन्ति । इदानीं विधत्ते-

उप ध्ययत इति । तत्तेनोपवीतेन देवलक्ष्ममेव देवविह्वमेव कृतं भवति ।

यागकर्तृणामुपवीतं विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते-

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-
 न्नुच्य आ सप्तपदादतिशयेन श्रुतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति । तस्मा-
 द्तिष्ठन्ननुब्रूयात् । तदेवानुश्रूय प्रशंसति-

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनादुत्थितस्य प्रत्यासन्नः स्वर्गः । तस्मात्तस्याभिजित्यै
 संपद्यते । याज्याकाल उपवेशनं विधत्ते-

आसीनो यजतीति । यजति याज्यां पठेदित्यर्थः । आसीनस्य चलना-
 भावादत्र प्रतिष्ठा । अत्युच्चध्वनिमतिनीचध्वनिं चापवदन्मध्यमध्वनिं विधत्ते-

यत्कौञ्चमन्वाहेति । यथा कौञ्चाख्यः पक्षिविशेष उच्चध्वनिं करोति
 तैत्तिह्ये सत्यासुरं भवेत् । मनुष्यास्तु पविश्य मन्द्रस्वरेण संभाषन्ते । अतः
 सोऽपि वर्ज्यः । मध्वमध्वनेर्देवप्रियत्वात्तथैवानुवचनं कार्यम् । अपरं कंचिद्वि-
 शेषं विधत्ते-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

विद्वांसो वा इति । मूढः कश्चिद्धोता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानु-
ब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनान्मार्गः संकीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदि-
मध्ये एव प्रक्षिप्यानुब्रूते । स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः
केचित्कुशलाः पुरा यज्ञेषु होतारोऽभूवन् । ते च दक्षिणं पादं बहिर्न प्रक्षि-
पन्ति । तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन धृता भवन्ति । वामपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति,
किंतु बहिरेव स्थापयन्ति । तेन बहिःस्थापनेन पन्थानस्तान्विदुषः पुरुषाश्चैव
समरुक्षन्संरोहं न कृतवन्तः । अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्ग-
भ्रंशो मार्गकृतः संरोहः सोऽप्येषां नाऽऽसीत् । तस्मात्पुरातनविद्वांस इवायमपि
दक्षिणं पादं वेदेरन्तः प्रक्षिपेत् । वामपादं बहिः प्रक्षिपेत् । ततोऽनुब्रूयात् । एवं
च सत्यध्वनां विस्तीर्णत्वेन धारणं भवति । पथिविषये संमोहश्च न भवति ।

परस्परविलक्षणं पादविन्यासं बहुधा प्रशंसति—

अथो भूतमिति । चतुर्वर्ण्येतेषु पर्यायेषु प्रथमेनान्तःपादप्रसंसा द्वितीयेन
बाहिष्पादप्रशंसेति द्रष्टव्यम् ।

तदेवं सामिधेनीषु विशेषनियमा होवाः समापिताः । अथाऽऽर्च्यवसौवाधारं
विधत्ते—

देवा वा इति । पूर्वं देवाः सामिधेनीरनुच्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु व्यापृ-
तमनस्काः सन्त उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं कंचिदपि नैव स्मृतवन्तः । ततः
प्रजापतिर्मन्त्रं कमप्यनुच्चार्य तूष्णीमिव ऋजुमाधारमनुष्ठितवान् । तावता कालेन
देवाः सामिधेनीषु विक्षिप्तं चित्तं समाधायैकाग्रेण मनसा यज्ञगतकर्मव्यविशेष-
मनुस्मृतवन्तः । अतोऽत्रापि तूष्णीमनुष्ठितः प्रथमाधारोऽनन्तरभाविनो यज्ञकर्त-
व्यस्मानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डे वेदेनोपयत्य सुवेण प्रा-
जापत्यमाधारमाधारयतीति अयमाधारो विहितः, तथाऽपि तूष्णींभावादयो गुण-
विशेषा न विहिता इति नास्ति पुनरुक्तिः । तमेवाऽऽधारं प्रशंसति—

अथो सामिधेनीरिति । न केवलमनन्तरभावियज्ञकर्तव्यप्रतिभानमाधारस्य
प्रयोजनं, किंतु बहौ प्रक्षिप्तानां सामिधेनीकाष्ठानामभ्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनम् ।
एतद्देवं प्रशंसति—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्गधारविशेषयोरभिधानम्)

अल्लक्षो भवतीति । उक्ताभ्यञ्जनाभिज्ञः स्वयमल्लक्षः पारुष्यरहितः स्नेहो-
पेतो भवति । आचारमेव पुनः प्रशंसति-

अथो तर्पयतीति । किंचानेनाऽऽधारणैनाः सामिधेन्यभिमानिदेवतास्त-
र्पयति । एतदीयतृप्तिवेदनं प्रशंसति--

तृप्यतीति । यदुक्तं सूत्रकारेण-- 'सुवेण ऋवाया आज्यमादाय वेदेनोप-
भ्याऽऽसीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् दक्षिणाप्राश्चमृजुः
संततं ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन् सर्वाणीध्मकाष्ठानि सस्पर्शयति' इति । वेदेनो-
पभ्य सुवस्याधस्ताद्वेदं धारयित्वोत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य वायवीये संधौ सुव-
द्युक्कहस्तमन्तः पसार्य ज्योतिष्मति वह्नौ धृतं क्षारयन्तदधूनं सर्वसामिधेनीकाष्ठ-
स्पृष्टं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा प्रजापतेर्यज्जानं तदेताद्विधत्ते-

यदेकयेति । यथेकामृचं पठित्वाऽऽधारस्येत्तदानीमेकैव सामिधेनी तृप्ता भवेत् ।
द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वे एव तृप्ते भवेताम् । त्रिप्रभृतिभिर्ऋग्भिराधारं यदि कुर्यात्तेनाय-
माधारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्तवान्भवति । एकस्य हि कर्माण एकैव ऋक्नात्ता ।
तथा सति बहुभिरनुष्ठानमीतरेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय मन-
सैवाऽऽधारयेन्मनसोऽप्रतिहतगतित्वात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्सर्वं मनसा
प्राप्तुं शक्यते ।

दक्षिणाप्राश्चमित्युदाहृते सूत्रे वायवीं दिशमारभ्याऽऽग्नेय्यां समापनमुक्तम् ।
स एव सूत्रकार आचारयोः पुनरपि द्वे पक्षान्तरे दर्शितवान्-- 'ऋजू प्राश्चौ
होतव्यौ तिर्यक्चौ वा' इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते-

तिर्यश्चमेति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्त्वम् । प्रतीची-
मारभ्य प्राच्यां समापने सत्येकस्या एव समिध उपरि धृतं पतेत् । तथा सति
समिदन्तराणामस्पर्शाच्छम्बट्कारो वैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बट्कारं यथा
भवति तथा होतव्यम् । तिर्यक्त्वे सति सर्वसमिदन्तस्पर्शाद्वैयर्थ्यं न भवति ।

मनसाऽऽधारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति-

वाक्च मनश्चेति । आर्तिरतिशयस्तामिच्छेताम् । सैवाऽऽर्तिः स्पष्टी
क्रियते-- 'अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि' इति वाक्येन । ततो वाक्च मनश्चेत्येतौ

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यवर्थाधारविशेषयोरभिधानम्)

हविर्वहननिर्णयाय प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुताम् । स प्रजापतिर्वाचमब्रवीत्—
हे वाक्त्वं मनसो दूरीरेवासि दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रा । तत्कथमित्युच्यते—
यस्माल्लोके पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्पश्चाद्वाचा वदति तस्माद्वाचो दूती-
त्वमेवेति । अनन्तरं क्रुद्धा वागब्रवीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि
वाचा मा जुहोत्विति । तस्मादाचारं प्रजापतये मनसा जुह्वति । यथा मनः
संकल्पेन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यान्मनसा होमः प्रजा-
पतेराप्त्यै भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“इध्मसंनहनैः सह स्फैकैते स्फैर्वाऽऽग्नीध्रोऽनुपरिकाम-
न्परिधीन्यथापरिधि तमन्वयं त्रिस्त्रिः संमृज्य ” इति । तदेतत्संमार्जनं स्फेनेन
सहितैरिध्मसंनहनदमैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधीन्तसमिति । क्रमेणैकैकस्य परिधेः संमार्जनानुवृत्तिं विधत्ते—

त्रिर्मध्यममिति । प्राणायानव्याना इति त्रित्वं, लोकत्रित्वं पसिद्धं, स्वर्ग-
लोकयमलोकब्रह्मलोकविषयास्तयः पन्थानः । तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो
जय इतरयोः प्राप्तिर्जयः । त्रित्वसाम्यात्तज्जय इति स्तूयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वेदेनाग्निं विरुपवाज्य ” इति । तदेतद्विधत्ते—

त्रिरुप वाजयतीति । देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयश्च मार्गत्रित्वतज्जयवद्-
व्याख्येयम् ।

त्रिषु परिधिषु वह्नौ च येयं प्रत्येकं त्रिः क्रियावृत्तिस्तामेकीकृत्य प्रशंसति—

द्वादश समिति । न केवलं संबत्सरदेवतायाः प्रीतिः किंतु तत्संबत्सरं
यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन संपादयति । तच्च स्वर्गलोकप्राप्त्यै भवति ।

पूर्वव विहितं तिर्यञ्चमाधारमनूद्य प्रशंसति—

आधारमिति । प्राङ्मुखेन यजमानेन दृश्यमानः स्वर्गो लोको दक्षिणोत्त-
रायामेन प्रतीयमानत्वात्तिर इव भवति । अतस्तिर्यग्माधारेण यजमानाय स्वर्गमु-
त्पादितवान्भवति । अथवा सूच्याधारस्य द्वितीयस्यायं विधिर्दृष्टव्यः ।

आधारे गुणान्तरद्वयं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

ऋजुमिति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरदिगवसानपर्यन्तमाधारधाराया वक्तृत्वं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात् । प्राणवायुश्च हृदय-
मारभ्य मुखे निःसरन्मामदक्षिणपार्श्वयोरप्रवेशेन ऋजुरेव भवति सततश्च भवति ।
अतः प्राणस्यान्तस्य च सतत्यै संपद्यते । किंच सांतत्येन रक्षसामवकाशाभावा-
दपहतिर्भवति । ऋजुत्वस्य नित्यप्रयोगाङ्गत्वात्काम्यत्वेन वक्तृत्वं विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्वं वक्त्रं यथा
भवति तथाऽऽधारयेत् । तेन वक्तृत्वेनास्माद्यजमानात्प्राणं वामादिपार्श्वनाडीषु
प्रविश्य वक्तृत्वं प्रापयति । तेन आसोपरोधेन तदानीमेवासौ म्रियते ।

आधारशेषेण ध्रुवायामञ्जनं विधत्ते—

शिरो वा इति । स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवायां यज्ञशिरःस्थानीयस्याऽऽधा-
रस्य प्रक्षेपे सति स्वस्मिन्नेव यज्ञशिरः स्थापितवान्भवति । ननु परिधिसंमार्ज-
नादयः पौरोडाशिककाण्डेऽपि विहिताः । बाढम् । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां
व्याख्यायमानत्वाद्भवनेमित्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे युक्ता एतद्विधयः । इह तु
तदनुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्य तेष्वृजुत्वादयो गुणा विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्त-
दोषः । अत एवोक्तानुवादकत्वादानुब्राह्मणमेतदिति संप्रदायविदः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वस्तिष्ठन्होतारं वृणीतेऽभिर्देवो होता देवान्यक्षादि-
द्वाऽश्विर्किंत्विमनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथार्षेयो यजमानः ” । इति “ इत
ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽगुतोऽर्वाचो होता ” इति च । अस्यायमर्थः—यजमानस्य
यादृशान्यार्षेयाणि तादृशानि होतारं प्रत्यमुवदमुवदिति तत्तन्नामपुरःसरं प्रयोक्त-
व्यानि । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणम् । सामिधेनीप्रस्तावे त्वार्षेयं वृणीत
इति होतृकर्तृकमाग्निविषयं वरणमुक्तम् । तयोरयं विशेषः । अर्वाऽऽमारभ्येत
ऊर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युवृणीते । होता तूत्तममारभ्याभस्तनान्वृणीते । तद्यथा—
मार्गवध्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्येवं होताकर्तृकं पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युकर्तृके
तु मनुष्वद्भरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्छवनवद्भृगुवदिति
प्रयोक्तव्यामिति । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याष्वाराविशेषयोरभिधानम्)

अग्निर्देवानामिति । दिविषो ह्यग्निमानुषो दैव्यश्चेति । भूलोके वर्तमानो होमसाधनभूतो मानुषोऽग्निः । त च देवानां हविर्वहनेन तदीयो दूत आसीत् । दिवि वर्तमानो दैव्यः । त चान्यत्रापि श्रूयते—‘दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विप्रुषो भागधेयम्’ इति । त चातुराणां हितमाचरंस्तदीयो दूत आसीत् । तानुभावावयोः कस्य दौत्वमुचितमिति प्रश्नमभिलक्ष्य प्रजापतिं प्राप्नुताम् । तत्र योऽयं मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः । ब्राह्मणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् । दैव्यस्त्वसुराणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न ब्राह्मण इति । तयोर्मध्ये ब्राह्मणमग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत्—हे मानुषाग्ने त्वमेव दूत्यमहंति । तस्मात्त्वमेव मागे वक्तव्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति । किं तत्सर्वमिति तदुच्यते—होतारं प्रत्यध्व-
र्युराश्रावयेति प्रमुह्यते । तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते—हे देवा इदं यजमानसंबन्धि हविर्दानं शृणुतेत्येतमर्थमेव होतर्ब्रूहीत्यभिनेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे हो-
तस्त्वां प्रत्यध्वर्युरब्रवीत् । तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुखेन देवानां श्रवणं यथा भवति तथा होत्रमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति । आसुरं प्रत्यध्वर्युणाऽऽश्रावयेत्यनुक-
त्वादसौ वाक्यादिकं मा ब्रवीदित्यभिप्रायः । तस्मात्प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निवरणं कृतवांस्तस्माद्देवा उत्कृष्टा अभवन् । पराभूता असुराः । प्रशंसति—

यद्ब्राह्मणश्चेति । यदि लोके ब्राह्मणाब्राह्मणौ विवदमानावहमेवाधिक इति अभिविषयं प्रश्नं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां तदानीं सोऽग्निज्ञो ब्राह्मणस्यै-
वाऽऽधिक्यं ब्रूयात्तेन वक्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति । ब्राह्मणस्य परा-
भववचने स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति । तस्मात्कदाचिदपि ब्राह्मणः पराभववि-
षयो न कर्तव्यः । सोऽयं प्रासाङ्गिकः पुरुषार्थो विधिर्द्रष्टव्यः ।

अत्र परिमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“निवीतं तु मनुष्याणां विधिर्वैवोऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात्पकरणान्नः क्रतोर्वा विधीयते ।

१ क. व. क. ‘ति दिविषु यं प्रति प्र’ । २ क. घ. क. च. ‘वोऽनुवा’ ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

प्राप्तं निर्वीतं मर्त्येषु पापेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधिवेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं दे-
वानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति । तत्र निर्वीतस्य पूर्वं मानान्तरेणा-
प्राप्तत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निर्वीतं मनुष्याणामिति षष्ठीया पुरुषार्थत्वेन
विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णधारणवस्त-
वपुरुषार्थ इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वत-
न्त्रदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तरसाहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्य-
विषये कर्मणि निर्वीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणचलाद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्व-
पक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरो-
धादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधं,
लोहितोष्णीपादिवह्निवर्धम् इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मा-
न्वाहार्यदानादि तद्धर्मत्वे सति उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः
प्रकारः । सर्वथा निर्वीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते भ्रमः—अत्र प्रतीयमानं निर्वीता-
दिकं वासोविषयं न तु त्रिबुतसूत्रविषयम् । अजिनं वासो वा दक्षि-
णत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निर्वीतं सौकर्याय
प्राप्तम् । अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्थे वस्त्रमधः पतेत् ।
अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च
प्रकरणात्कृत्वङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं तावद्विधीयते ।
अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिन्श्वोपवीतविचार्य-
वादत्वेन निर्वीतप्राचीनावीतयोरैकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमयुक्तम् । निर्वीत-
प्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्वैविके कर्मण्ययोग्ये, उपवीतं तु योग्यमिति
व्यतिरेकमुखेन(ण) स्तावकं निर्वीतम् । तस्मादर्थवादः । उपव्ययत इत्यस्य तु
विधित्वं प्रथमकाण्डस्याऽऽद्यानुवाके चिन्तितम् ।

तृतीयाध्यायस्यैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गन्ताऽथवा ।

दर्शाङ्गन्ता प्रक्रियैवाऽवान्तराऽतोऽस्तिवहाग्निमः ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याचारविशेषयोरभिधानम्)

लिङ्गदग्नेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यस्मिन्प्रपाठके सप्तप्राप्तमग्नोरनु-
वाक्योः सामिधेनीब्राह्मणमाप्नोतिम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्रे महौ अस्ति ब्रा-
ह्मण भारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः ।
एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्—“ निवितिं मनुष्याणां प्राचीनावितिं पितॄणामु-
पवीतिं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्यमेव तत्कुरुते ” इति । तत्र पूर्व्याधेने सामि-
धेनीप्रकरणास्यावान्तरस्य स्वीकारात्सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेन्न । निवि-
द्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् । न च निविदामपि सामिधेनीन्यङ्ग-
तया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावग-
तत्वात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महा-अस्तीत्यादिभिर्निविदाक्यैरग्रेरु-
त्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते—निविद्विद्वन्-
वेदयन् । तन्निविदां निवित्वम् ” इति । ननु तस्याग्न्यधेतेऽग्निर्यभिर्कर्मिभस्ताः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनदारेणाग्न्यर्था एवेति चेत् । भवतु
नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणं,
निविदप्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेन्न । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निवि-
दामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेन्न । काम्यसामिधेनी-
भिर्व्यवहितत्वात् । न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । संनिधितः प्रक-
णस्य प्रचलत्वात् । तस्मादिह प्रयाजन्यायाभावान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्ग-
मुपवीतम् । तत्रैव चतुर्थेपादे चिन्तितम्—

“ त्वर्थमुत दर्शार्थमुपव्ययत इत्यदः ।

त्वर्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गन्तः ॥

दर्शाद्यर्थं प्रकरणाङ्गिणे स्यात्तिद्धिरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनुदितम् ॥

“ यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य लिङ्ग-
वदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्माथमुपवीतमिति चेन्न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृता-

(सामिधेनीषु होतृनिधमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

भिहोत्रं तस्मिन्दिनेऽध्वेन हूयते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विधानं तस्य
स्तुतये यज्ञोववीतीत्याद्यनुदितम् । अतो ऽटिङ्गामोत्तेन नाथासंभवात्प्रकरणादसं-
पूर्णाभावात्कल्पयितम् । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ कजुत्वादय आचारे विकल्पन्ते न वाऽग्निमः ।

एकार्थत्वाद्दृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—‘ कजुमाचारयति, संततमाचारयति, आचारमा-
चारयति ’ इति । तेषामनुत्वादीनामाधारोपकारद्वारा कार्यस्वैकत्वादिकल्प इति
चेन्न । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्तद्गानुष्ठानसंभवाच्च न विकल्पः ।

तत्रैवान्वयिचिन्तितम्—

‘ आचारे मन्वताहित्यं धारा वा संतताऽग्निमः ।

कर्मैकत्वान्नाऽऽव्यधाराभैरन्तर्यस्य संभवात् ” ॥

संततमाचारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिभैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् । अतो
मन्त्रकर्मताहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्मन्वादौ कर्मोपक्रम इति चेन्मैवम् । धा-
(धा) र्यमाणान्वयिन्दिनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च मयाणाद्या-
हुतिष्वपि भैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपातेऽपि
कर्मवैकत्वाभावात् । अत्र तु न तथेति वैयर्थ्यम् । तथा सत्पाचारार्थं यदाहं
शुद्धा गुहीतं तत्सर्वं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये^१ पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि
मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रुत्युक्तं पूर्वकालव-
र्तित्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

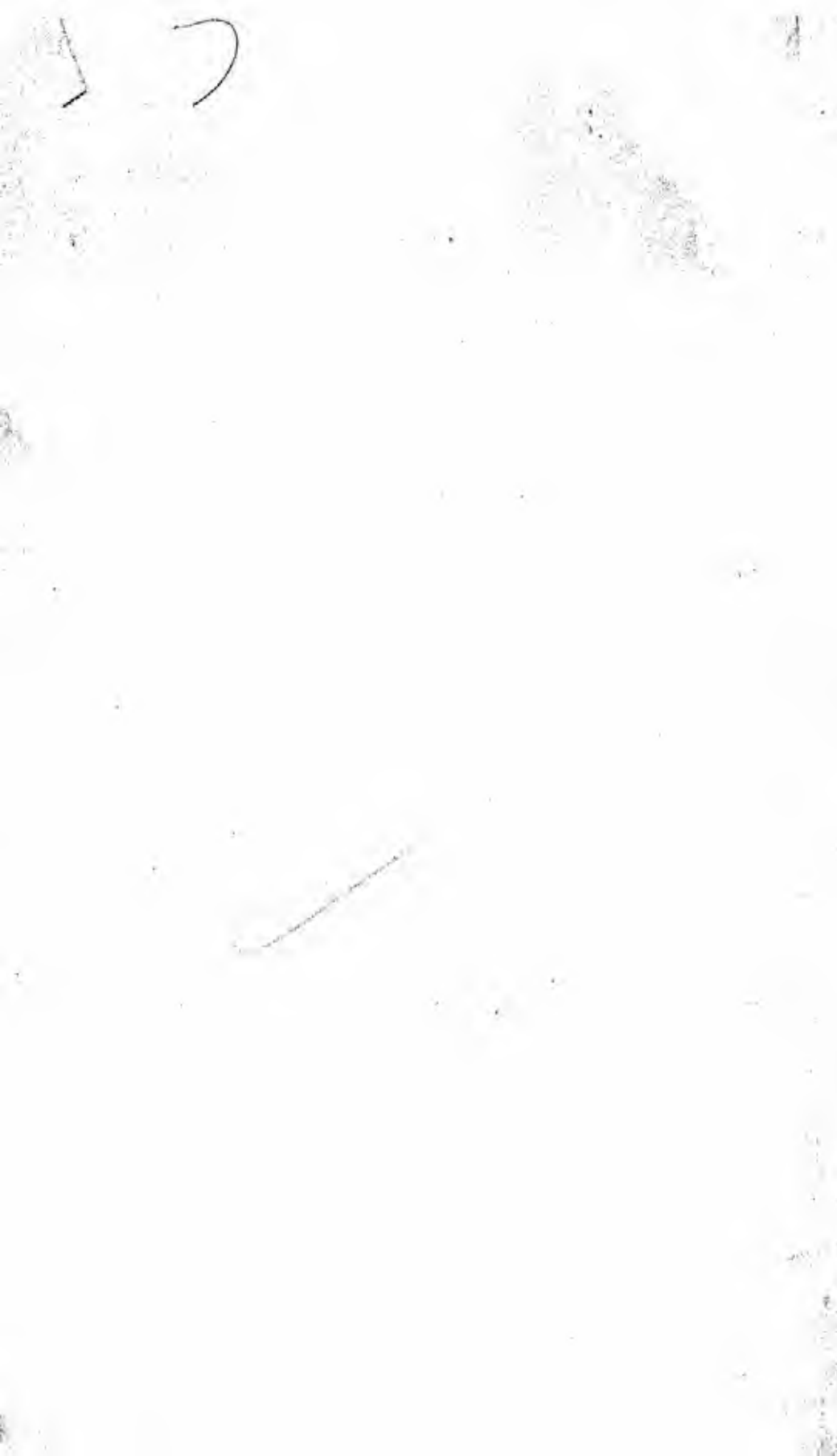
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ क. व. क. अ. ‘भावेन । २ स. ‘दृष्टार्थभे’ । ३ स. च. ‘ति कर्मवे’ । ४ क.
, क. ‘य. यावदाज्यं होतव्यं तत्संततैराह’ । ५ क. व. क. ‘वेदविच्छेदेन पा’ ।

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

1896

Call No. S52V22
Tai/Agashe

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title—Taittiriya-Samhita.
Part. IV.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.